

REGIONALISERING EN MONDIALISERING

REGIONALISERING EN MONDIALISERING

Een cultuursociologische analyse van het regionale perspectief in een Europese context

Regionalisation and globalisation

A cultural sociological analysis of the regional perspective in a European context

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor aan de
Erasmus Universiteit Rotterdam
op gezag van de Rector Magnificus

Prof.dr.S.W.J. Lamberts

en volgens besluit van het College voor Promoties.
De openbare verdediging zal plaatsvinden op

25 maart 2004 om 16.00uur
door

Arnold Reverda
geboren te Zaandijk

Promotiecommissie

Promotor:

Prof.dr. A.C.Zijderveld

Overige leden:

Prof.dr. J. Burgers

Prof.dr. G. Engbersen

Prof.dr. A. Komter

ISBN 90 5972 018 0

Uitgeverij Eburon

Postbus 2867

2601 CW Delft

Tel.: 015 – 213 14 84 / Fax: 015 – 214 68 88

info@eburon.nl / www.eburon.nl

© 2004 A. Reverda. Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of op enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende.

© 2004 A. Reverda. All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording, or otherwise, without the prior permission in writing from the proprietor.

WOORD VOORAF

In 1996 werd er in Parijs in de nabijheid van de Champs Elysées een appartementencomplex met 18 appartementen opgeleverd. Gegeven de hogere prijsklasse bestonden de bewoners uit hoogopgeleide en goedverdienende ondernemers, bestuurders en academici. De appartementen waren luxe uitgevoerd, inclusief een TV-kabel met meer dan 100 zenders en een intern videosysteem. Onderzoek naar de kijkgewoonten van de bewoners na één jaar leverde op, dat niet naar CNN, maar naar het interne videosysteem het meeste gekeken werd: deze wereldburgers waren meer geïnteresseerd in het bezoek van de burens en wat zich verder op de gangen afspeelde dan in wat het mondiale nieuws te bieden had.

Mondialisering – taalkundig ten onrechte ook wel globalisering genoemd – is het laatste decennium een modieus en aan veel analyses en beschouwingen onderhevig onderwerp. Daar zijn redenen voor. De globe is het theater geworden, waarin economie, politiek en samenleving in toenemende mate hun spel vorm en inhoud geven. Economieën zijn inmiddels mondiaal verstrengeld, en continenten worden in deze context regio's genoemd. De vrije-markt-economie is wereldwijd geïntroduceerd en hoog- en laagconjunctuur in het ene werelddeel hebben onherroepelijke gevolgen voor het economische wel en wee aan de andere zijde van de wereld. Politieke leiders ontlenen hun status en macht steeds minder aan hun eigen nationale achterban en steeds meer aan de rol, die zij kunnen spelen op het wereldtoneel. Indicatief is in dit verband, wie bij internationaal overleg op de foto mag en welke positie men daarbij inneemt: centraal of aan de periferie. G7 wordt G8 en wellicht G20¹. En de Europese Unie streeft in het conceptvoorstel voor een Europese Grondwet onder andere naar de benoeming van een Europese president. De samenleving tenslotte lijkt gevangen te zijn in een proces van McDonaldisering, waarin McWorld de codes voor denken en gedrag voorschrijft. Kleding, eetgewoonten en mobiel belgedrag verschillen op het oog in Tokio niet van dat in New York of Amsterdam.

Maar er is ook een tegenbeweging. Er bestaat geen internationaal economisch of politiek topperleg, of het gaat gepaard met demonstraties van de anti-globalisten-beweging. Green Peace ageert wereldwijd tegen de milieuvervuiling

¹ De G7 heeft als doel het economische en financiële beleid van een aantal 'grootmachten' op elkaar af te stemmen. De G7 bestaat uit Frankrijk, Italië, Duitsland, Verenigd Koninkrijk, Verenigde Staten, Canada en Japan. De G8 ontstaat door toevoeging van de Russische Federatie. Daarenboven heeft de G7/G8 sinds 1999 een internationaal *informeel* forum gecreëerd, dat G20 genoemd wordt. Ook hier gaat het om de afstemming van economisch en financieel beleid. Bij de samenstelling van de G20 is rekening gehouden met regionale spreiding in mondiale zin, en onder andere Brazilië, Australië, China, India en Zuid-Afrika behoren tot de leden. Zie <http://www.utoronto.ca>

en propageert onder andere kleinschalige, natuurvriendelijke methoden van landbouw en veeteelt. Waar de wereld zich openbaart als een podium van onbeperkte mogelijkheden, zoeken mensen steeds vaker hun begrenzing in de herkenbaarheid van de eigen locale identiteit. Het aantal heemkundekringen met hun zoektocht naar de wortels van eigen streek of regio groeit dan ook gestaag. Grote landen brokkelen af in kleinere eenheden onder invloed van naar (meer) autonomie strevende, zich op de eigen identiteit beroepende regionale bewegingen. Maar ook fundamentalistische reacties en de verabsolutering van het eigen, bestaande gedachtegoed vallen onder deze tegenbeweging. De blik naar buiten veroorzaakt daarom net zo gemakkelijk een inkeer naar binnen. In dit verband is er sprake van regionalisering, waarin de door modernisering abstract geworden mondiale werkelijkheid teruggebracht wordt tot een menselijke maat. De regio biedt in dit verband naast de globe een alternatieve context, waarin politiek, economie en samenleving zich kunnen uitdrukken en verder ontwikkelen.

Deze studie gaat over voornoemde processen: mondialisering en regionalisering, waarbij ik er vooral op in zal gaan wat er op deze terreinen in Europa gebeurt. Zij worden geanalyseerd op basis van wat ik de ‘conceptuele driehoek’ zal noemen: de onderlinge samenhang tussen politiek, economie en samenleving. Deze analyse krijgt haar vorm en inhoud vanuit een cultuursociologisch perspectief. Dat wil zeggen, dat met name de waarde- en betekenisstructuren, die mensen geven aan mondialisering en regionalisering – maar ook omgekeerd: hoe mondialisering en regionalisering die waarde- en betekenisstructuren beïnvloeden – centraal zullen staan.

Tenslotte een woord van dank. Allereerst aan prof. dr. A.C. Zijdeveld. Als student bij hem afgestudeerd was het hernieuwde contact bijna 25 jaar na dato een soort thuiskomen. Zijn eruditie en prikkelend enthousiasme hadden niets aan vitaliteit ingeboet en waren voor mij telkens weer een belangrijke inspiratiebron en stimulans om dit proefschrift te voltooien. Promoveren is een eenzaam gebeuren. Ik dank dan ook Henk van der Vorst, omdat hij bereid was dit isolement af en toe te doorbreken door als ‘sparringpartner’ mijn gedachten van kritische kanttekeningen te voorzien. Ook dank ik Irene Custers voor de computertechnische ondersteuning, die zij me bood en waarmee zij mijn onhandigheid op dit terrein ruimschoots wist te compenseren. Tenslotte dank ik Lia, niet alleen voor de mentale ondersteuning, maar vooral ook voor haar functionele bijdrage aan dit proefschrift door het uitwerken van de door mij afgenomen interviews in Catalonië.

INHOUD

Inleiding.....	1
De stichting 'Europa van de Culturen 2002'.....	1
De staat.....	2
De regio: drie perspectieven.....	6
De conceptuele driehoek.....	9
De opbouw	12
Hoofdstuk 1: De staat: centralisme, natiestaat en verzorgingsstaat.....	17
Inleiding	17
Definities.....	18
De centralistische staat.....	26
De natiestaat	32
Natiestaat en nationalisme.....	36
De verzorgingsstaat.....	42
De herpositionering van de staat	48
Conclusie.....	52
Hoofdstuk 2: Markt en modernisering.....	57
Inleiding	57
Modernisering: een analyse.....	61
Modernisering: Idealtypen en typologieën.....	70
Cultuurkritiek.....	76
Modernisering, mondialisering en institutionalisering	82
Conclusie: de markt als zinverschaffer	87
Hoofdstuk 3: Burgermaatschappij en regionalisering	90
Inleiding	90
Burgermaatschappij: uitwerking	93
Functie en waarde: een korte excursie	99
Regio's en regionalisering: een functionele benadering	101
De politieke functie van de regio	103
De economische functie van de regio	105
De sociaal-culturele functie van de regio.....	108
Regio's en regionalisering: het waardenperspectief	110
Regio en de waarde van de politiek: de etnoregio	114
Typering	114
Voorbeelden	119
Conclusie	121
Regio en de waarde van de economie: de moderne regio	122
Typering	123
Voorbeelden	125
Conclusie	129
Regio en de waarde van de burgermaatschappij: de civiele regio	130
Typering	131
Voorbeelden	135

Conclusie	142
Conclusie.....	143
Hoofdstuk 4: Catalonië - Een casus.....	147
Inleiding	147
Methodologische verantwoording.....	149
De Catalaanse geschiedenis	152
Catalonië als etnoregio: functie en betekenis.....	160
Catalonië als moderne regio: functie en betekenis.....	168
Catalonië als civiele regio: functie en betekenis.....	175
Conclusie.....	185
Nabeschouwing	187
De conceptuele driehoek.....	187
Regionale vertegenwoordiging en de Europese Grondwet.....	189
De moderne en de civiele regio.....	195
Literatuur	199
Bijlage 1: Interviews - Introductiebrief, selectie van instellingen en kernonderwerpen	211
Bijlage 2: Geïnterviewde sleutelfiguren.....	214
Register.....	215
Summary.....	229
Curriculum Vitae	237

INLEIDING

De stichting 'Europa van de Culturen 2002'

In mei 1997 vond er een congres plaats van de stichting "Europa van de Culturen 2002"¹. Het congres was georganiseerd in het provinciehuis van Maastricht, op dezelfde plek en in dezelfde zaal waar in 1992 het beroemde Verdrag van Maastricht van de Europese Unie getekend werd.

Voornoemde stichting stelt zich ten doel om de Europese integratie te bevorderen op basis van 'cultuur'. Dat wil zeggen dat zij de aandacht wil vestigen op de veelheid van verschillende culturen in Europa. Europa moet ontwikkeld worden op basis van het rijke mozaïek van al de binnen zijn grenzen bestaande culturen, en is in dat verband dan ook een veel rijker continent dan de representatie van de onderscheiden lid- en natiestaten in EU verband doet vermoeden.² Alle culturen, hoe groot of hoe klein dan ook, hebben hun eigen identiteit en dynamiek, en de toepassing van het subsidiariteitsprincipe³ is daarbij de beste garantie om dit rijke palet aan diversiteit tot zijn recht te laten komen.

Vooraf regio's met een zogenaamde eigen culturele identiteit en kleine lidstaten van de Europese Unie worden uitgenodigd om lid van de stichting te worden, teneinde onderlinge ervaringen uit te wisselen en te proberen verdere politieke invloed uit te oefenen op zowel nationaal als Europees gebied door het creëren van onderlinge belangencoalities. Ook hangt men uitdrukkelijk de opvatting aan, dat economische ontwikkeling en vooruitgang niet alleen onlosmakelijk verbonden zijn met, maar in feite veroorzaakt worden door de 'culturele factor'. Tenslotte is men - nog steeds conform de doelstellingen en de missie van de stichting - bang voor het verdwijnen van culturele diversiteit door het ontstaan van een min of meer uniforme Europese cultuur, gedomineerd door de grote lidstaten van de Europese Unie.⁴

Er liepen vanzelfsprekend geen vertegenwoordigers van het nationale niveau van de respectievelijke lidstaten van de EU op deze conferentie rond.

¹ Conferentie "Maastricht Revisited...European Unity through Cultural Diversity". Conferentie georganiseerd door de Stichting Europa van de Culturen 2002, Maastricht 29 – 30 mei 1997.

² Stichting Europa van de Culturen (1997b)

³ Zie voetnoot 16 van de Inleiding. Het subsidiariteitsprincipe wordt besproken in de concluderende paragraaf van hoofdstuk 1.

⁴ Stichting Europa van de Culturen (1996a)

Integendeel, de deelnemers bestonden uit een bont gezelschap van politici, wetenschappers en zelfs bisschoppen, komend uit gebieden als Wales, Schotland, Denemarken, Beieren, Catalonië, Baskenland en Vlaanderen. Onder hen bevonden zich niet de minsten: zelfs de minister president van Vlaanderen Luc van den Brande en de voormalige secretaris generaal van de Verenigde Naties, Perez de Cuellar, gaven acte de presence. De lezingen gingen over culturele identiteit als motor voor de economie, over culturele verscheidenheid als basis voor een krachtige democratie, over de kracht van instituties, normen en waarden in de meer rurale samenlevingen en over het verval daarvan in de grotere en verstedelijkte gebieden.

Opmerkelijk was de grote eensgezindheid tussen de congresgangers over hoe belangrijk de culturele uitingen en tradities van de kleinere regio's in Europa waren. Vanzelfsprekend speelde taaltrots daarbij een rol van betekenis: men sprak bij voorkeur zijn eigen regionale taal, en slechts bij hoge uitzondering 'verlaagde' men zich tot het spreken van de meest gesproken taal in Europa: het Engels – in de ogen van veel congresgangers hét symbool van cultureel imperialisme, culturele dominantie en culturele onderdrukking. Maar het meest opmerkelijke was de grote afkeer van alles, wat met Europees centralisme te maken had en met alle vormen van beleid van de respectievelijke lid- en natiestaten, die dat centralisme bevorderden. De angst door de nationale en Europese overheden volledig overvleugeld te worden en daardoor uiteindelijk het eigen bestaansrecht te verliezen, voerde de boventoon. Daarom werd dan ook de behoefte om de eigen regionale cultuur te beschermen vertaald in politieke aspiraties, en coalities met een op het eerste oog soms vreemd aandoende samenstelling – Vlaanderen, Catalonië, Schotland, Beieren - werden gevormd om die aspiraties kracht bij te zetten⁵. Politieke aspiraties, die zich in eerste instantie richtten op het verkrijgen van meer invloed binnen de politieke verhoudingen van de eigen natiestaat, waartoe zij behoren. Maar ook politieke aspiraties richting meer autonomie voor de eigen regio, waarbij ook het scheppen van een eigen, onafhankelijke staat tot de gespreksonderwerpen behoorde.

De staat

In ieder geval was mijn belangstelling mede door bovengenoemd congres in regio's, regiovorming en regionalisering gewekt. Het lijkt allemaal wat para-

⁵ Deze vier regio's noemen zich de 'constitutionele regio's': zij hebben gemeenschappelijk dat hun politieke rechten en bevoegdheden gedefinieerd zijn in de constitutie van de natiestaat, waartoe ze behoren; P.Esteve (2001). P. Esteve is namens Spanje lid van het Europese Parlement, en verwoordt daar de vooral de belangen van Catalonië.

doxaal: in een werkelijkheid, door velen postmodern genoemd⁶, waar mobiliteit en afstand in tijd en ruimte geen rol van betekenis meer zouden spelen, kortom, die mondialiseert, ontstaat tegelijkertijd een soort omgedraaide beweging naar binnen, naar kleinere en meer overzichtelijke eenheden. Of dit ook werkelijk tegengestelde bewegingen zijn, moet deze studie uitwijzen. Anders gezegd: in hoeverre zijn cultuursociologisch mondialisering enerzijds en regionalisering anderzijds complementaire bewegingen, of is regionalisering een reactie op mondialisering? In het tweede hoofdstuk zal ik hier nader op ingaan, en aantonen, dat regionalisering alles te maken heeft met modernisering en mondialisering, en in deze zin dan ook opgevat moet worden als een eigentijds, 'modern' fenomeen.

De ontwikkeling van mondialiserende tendensen en de opkomst van regio's is onlosmakelijk verbonden met de afnemende rol en betekenis van de staat, en dan vooral in zijn hoedanigheid als natiestaat, in de huidige tijd. Dit behoeft enige toelichting. Het ontstaan van 'staten' kan grofweg gesitueerd worden in de tweede helft van de 17de en begin 18de eeuw, en het ontstaan van de natiestaat in de 19^{de} eeuw.⁷ Zij danken hun ontstaan zowel aan de opkomst van het politieke centralisme in de vorm van de absolute monarchie, als aan de toenemende economische macht en invloed van de opkomende bourgeoisie. Absolutisme en de ontwikkeling van het kapitalisme liggen bij gevolg aan de oorsprong van (natie)staten. Staten kenmerken zich daarbij door het centraliseren en monopoliseren van een aantal voor een samenleving vitale functies: de uitoefening van politieke en fysieke macht, het heffen van belasting, het herverdelen van overheidsmiddelen, het bieden van bescherming aan de ingezetenen, en het – daar onlosmakelijk mee verbonden – uitsluiten van buitenstaanders. 'Burgerschap' wordt in dit verband een belangrijk concept en het nationaliteitsrecht ontwikkelt zich dan ook in de 19^{de} eeuw. Uiteindelijk garandeert de natiestaat aan zijn ingezetenen zowel burgerlijke als politieke als, in de 20ste eeuw, ook sociale rechten. Ook geografisch en demografisch is dit centralisme vanaf de 17de eeuw zichtbaar: hoofdsteden ontwikkelen zich als politieke en economische machtscentra, en alle neuzen in de 'provincie' richten zich vanaf deze tijd op 'the place, where the action is'.

In dit verband is het niet onbelangrijk om op te merken, dat met betrekking tot taal het onderscheid tussen officiële voertaal en dialect alles te maken heeft met het ontstaan van de centralistische staat en de natiestaat. De gebezigde taal in het betreffende politieke en economische machtscentrum werd al snel verheven tot officiële voertaal, en bijgevolg werd het taalgebruik van het gebied erbuiten al snel gedefinieerd als dialect. Hiermee zijn interessante gedachte-experimenten te maken:

⁶ Zie o.a. D. Harvey (1997)

⁷ Ik kom hier in hoofdstuk 1 nog uitvoerig op terug

welke taal zouden wij nu spreken en schrijven, als het politieke centrum van Nederland indertijd Maastricht als regeringszetel had gekozen⁸, of als Louis XIV zich in Lille als hoofdstad van de Picardie had gevestigd?⁹

Natuurlijk bestaat er een groot verschil tussen het politicologische begrip 'staat' en het sociologische concept 'samenleving'. Echter, sedert het ontstaan van de natiestaat is men beide begrippen steeds frequenter in hun onderlinge samenhang gaan gebruiken en is men ze soms als een Siamese tweeling gaan beschouwen: wat goed is voor de staat, is goed voor de samenleving, en vice versa. Om dit te onderbouwen, ontwikkelden zich het nationalisme dan ook in de meeste natiestaten in de 19^{de} eeuw, waardoor de geconstrueerde politieke realiteit moesten werd van voldoende ideologische onderbouwing en ondersteuning door het proclameren van territoriale eenheid, onderlinge solidariteit en nationale loyaliteit. De inzet van macht en de daaraan verbonden sancties was vervolgens vaak een beproefde en succesvolle methode om de ingezetenen zich in voldoende mate te laten identificeren met de gepresenteerde nationale heroïek en symboliek. Nationale soevereiniteit, ondersteund door een - al dan niet kunstmatig gecreëerde – gedeelde cultuur en collectieve identiteit, was het resultaat.

Deze soevereiniteit van de natiestaat is echter aan het afbrokkelen, zowel wat betreft de activiteiten buiten zijn grenzen als die daarbinnen. Markt en economie mondialiseren¹⁰ en multinationals denken en handelen nog slechts internationaal. Het geld- en goederenverkeer trekt zich in dit verband weinig meer aan van nationale grenzen, zeker als de economie overgaat van een industriële naar een diensteneconomie¹¹. Besluitvorming vindt zowel economisch als politiek in toenemende mate in internationale verbanden plaats: de Europese Unie, de Verenigde Naties, de Wereldbank, het Internationaal Monetair Fonds, om er enkele te noemen. Milieuproblematiek kan niet langer

⁸ Historisch ligt dit natuurlijk niet echt voor de hand, gezien de opbouw van het protestantse Nederland uit de beide Hollanden en het bezuiden de rivieren liggende katholieke Maastricht uit de Spaanse Nederlanden.

⁹ Recentelijk zijn er dertien delen verschenen over dialecten in Nederland, getiteld Taal in stad en land (SDU uitgevers, 2002). In een bespreking van deze uitgave in de NRC 19 juli 2002 definieerde H. Brandt Corstius taal en dialect als volgt: "Een taal is een dialect met een leger, en een dialect is een taal met pech."

¹⁰ Het is overigens interessant dat *culturele* internationalisering al veel eerder plaatsvond. Vooral sinds de Renaissance zijn de internationale contacten en beïnvloedingen in de architectuur, de schilderkunst, de literatuur en de wetenschap legio. Ook de grote godsdiensten - de Islam, het Christendom - hebben van meet af aan een internationale dimensie gehad: we noemen ze niet voor niets 'wereldgodsdiensten'.

¹¹ A. Touraine (1988) en D. Bell (1999). Het boek van Bell verscheen overigens voor het eerst in 1973.

gezien worden als een binnenlands probleem, waarvoor de eigen natiestaat de oplossingen moet en kan aandragen. Integendeel, slechts bij de gratie van internationale samenwerking en afspraken in deze is er wellicht iets aan dit probleem te doen. Oorlogen zijn al snel een haard van internationale conflicten en het zijn dan ook in de regel niet langer de nationale, maar de internationale organen die besluiten tot het al of niet inzetten en gebruiken van militair geweld. De nucleaire bewapening, de internationalisering van de misdaad en het 'nieuwe' terrorisme¹² leiden er tenslotte toe dat de natiestaat zijn ingezetenen niet langer de bescherming kan bieden, die hij historisch en traditioneel in dit verband bood. Met name hierdoor boet de natiestaat ernstig in op een van de fundamenteelste pijlers van zijn bestaan: het bieden van veiligheid aan zijn ingezetenen.

Maar ook intern, naar binnen toe, neemt de betekenis van de natiestaat af, zeker als het gaat om zijn unificerende functie en de ontwikkeling van nationale identiteit en loyaliteit. De samenleving wordt steeds multicultureler van aard, en de opkomst van een sterk regionaal bewustzijn vormt een bedreiging voor de aan slijtage onderhevig zijnde identificatie met de nationale eenheidsstaat. Als belastingheffer moet de centrale overheid steeds frequenter kritiek incasseren over de verdeling van overheidsmiddelen. Waarom zou de ene regio solidair en ondersteunend zijn naar de andere, als de onderlinge relatie slechts bestaat uit een abstracte nationale overheid, waarin men zichzelf niet of nauwelijks herkent? Landen als Italië met zijn noord-zuid discussie en de opkomst van de Lega Nord; Spanje met zijn naar grotere autonomie strevende regio's (Baskenland, Catalonië); het Verenigd Koninkrijk met zijn identieke probleem (Schotland en Wales); en ook België, dat een federale staat is geworden door vooral de politieke aspiraties van Vlaanderen, zijn aperte voorbeelden van deze processen.¹³

Heeft de natiestaat nog toekomst? Misschien wel, maar dan wel in een andere gedaante en zeker niet in de vorm, waarin hij op dit moment bestaat. Internationale en regionale verbanden geven inhoud en vorm aan de maatschappelijke werkelijkheid, waardoor die werkelijkheid de politieke

¹² 'Nieuw' terrorisme onderscheidt zich van 'oud' terrorisme. 'Oud' terrorisme heeft een duidelijke ideologie ter verbetering van de wereld, is nationaal van karakter en richt zich op de politieke, economische en/of militaire elite van een bepaald land; 'oud' terrorisme zocht ook steun en sympathie bij de bevolking of delen daarvan. 'Nieuw' terrorisme is fundamentalistisch, mondiaal van aard en richt de terreur in principe op iedereen; 'nieuw' terrorisme schept een angstklimaat en zoekt in principe alleen de steun van de eigen groep. Zie ook A.C. Zijdeveld (2000); pp. 168 - 170

¹³ In Catalonië (Spanje) is in dit verband de discussie over de scheefgroei tussen de financiële afdrachten aan 'Madrid' enerzijds en de herinvestering door de centrale Spaanse overheid in de Catalaanse regio anderzijds een politiek 'hot item'. Zie hiervoor hoofdstuk 4.

realiteit en structuur van de natiestaat achterhaald heeft. De actualiteit toont aan dat een politieke structuur nooit verward mag worden met de maatschappelijke verbanden die zij zegt te reguleren: staat en maatschappij ('state' en 'civil society') zijn dan wellicht wel samenhangende, maar toch ook eigenstandige realiteiten, die ieder ook hun eigen dynamiek en relatief zelfstandige ontwikkeling kennen. In het eerste hoofdstuk zal ik de ontwikkeling van de staat en de natiestaat expliciet aan de orde stellen en aangeven dat door de gedeeltelijke ontmanteling van de centrale-natie-verzorgings-staat er een situatie ontstaat, waarbinnen de politieke, economische en sociaal-culturele invloed van de regio's sterk in betekenis kan toenemen en floreren.

De regio: drie perspectieven

Het begrip regio heb ik al een aantal malen genoemd, en verdient nu een nadere bespreking. Het is daarbij echter niet eenvoudig om eenduidig te definiëren wat onder een regio verstaan moet worden. Zoals bij alles, is ook hierbij het gezichtspunt van grote betekenis, en een aantal ervan zal ik de revue laten passeren. Toch hebben uiteindelijk al deze gezichtspunten één karakteristiek gemeen: ze richten zich allemaal op de regio als een deel van het geheel, en dat deel wordt in zijn samenhang met het geheel beschreven – of het nu gaat om zijn afhankelijkheidsrelaties, om zijn bijdrage aan het geheel of om de relatieve autonomie ten opzichte van dat geheel.

Door astronauten wordt de aardbol als een regio gedefinieerd in de vergezichten die zij hebben in hun ruimteschepen. Zo ver zal ik in deze studie niet gaan, en ook zal ik de opvatting over Europa als regio in een mondiale economie niet verder in dit verband uitdiepen en slechts aanstippen als dat in het vervolg noodzakelijk blijkt¹⁴. Wel zal ik binnen Europa kijken naar regio's, regiovorming en regionalisering, waarbij een aantal invalshoeken te onderscheiden is, te weten een politieke, een economische en een sociaal-culturele¹⁵. Het spreekt voor zich dat deze invalshoeken, ondanks hun eigen intrinsieke inhoud en dynamiek, elkaar eerder aanvullen dan uitsluiten.

¹⁴ Zie in dit verband het Verdrag van Nice (Europese Unie, 2001h), waarin de Europese Unie expliciet de doelstelling formuleert, dat de Europese economie in 2010 de sterkste en best concurrerende ter wereld moet zijn. Europa dus als regio in een gemonialiseerde economie. Zie ook M. Telo (2001)

¹⁵ In haar analyse van grensoverschrijdende samenwerking in de Euregio Maas-Rijn gaat Van Beek uit van een identiek onderscheid. De ondertitel van haar dissertatie luidt dan ook "Onderzoek naar de invloed van de culturele factor op het proces van economische en politieke integratie in de Euregio Maas-Rijn."; C. van Beek (1996)

Bij het *politieke* perspectief gaat het om de bestuurlijk politieke verhouding tussen de regio en de centrale overheid. Vraagstukken over relatieve autonomie en de daaraan gerelateerde bevoegdheden staan hierbij centraal. De discussies hieromtrent hoeven overigens lang niet altijd van onderaf, dus vanuit de regio's, geëntameerd te worden. Mede op basis van economische argumenten zien we, dat natiestaten ook om politieke en staatkundige motieven hun bestuursvorm decentraliseren om zodoende politieke besluitvorming beter aan te laten sluiten bij lokale en regionale behoeften en ontwikkelingen. Politieke centra, vaak geconcentreerd in hoofdsteden, zijn niet langer in staat om alle delen en uithoeken van het eigen grondgebied te besturen. Gedecentraliseerde vormen van bestuur moeten op dit probleem dan ook een adequaat antwoord op geven. Soms leidt dit tot decentraal beleid met gebruikmaking van bestaande politieke besturen (Nederland), soms tot het invoeren van een nieuwe politieke structuur (de regio's in Italië en Frankrijk), soms tot een nieuwe staatsvorm (België als federale staat), soms zelfs tot een volledig nieuwe staat (Slowakije). Ook zien we dat supranationale organen als de Europese Unie het geformuleerde beleid en de daaruit volgende wet- en regelgeving steeds meer afstemmen op de behoeften en mogelijkheden van lagere overheden. In dit verband spreken we van het subsidiariteitsbeginsel: besluitvorming dient in eerste instantie altijd zo laag mogelijk in de politieke hiërarchie plaats te vinden.¹⁶ Een hoger echelon komt daarbij eerst in zicht, als het probleem het lagere overstijgt. In dit verband hebben de regio's zich op Europees niveau dan ook georganiseerd in het zogenaamde Comité van de Regio's¹⁷, een adviesorgaan voor de Europese Raad en de Europese Commissie over alle aangelegenheden die de regio's in Europa betreffen.

In de *economische* invalshoek staat het functioneren en presteren van de markt centraal en hoe deze zich ontwikkelt per regio. Deze benadering is vooral van belang, omdat 'nationale' gemiddelden vaak te grofmazig zijn en de verschillen per regio doen vervlakken.¹⁸ Een gedifferentieerder en gedetailleerder inzicht in

¹⁶ Het verdrag van de Europese Unie heeft het subsidiariteitsbeginsel ingevoerd in het EG-Verdrag art. 3B. De betrokken bepaling luidt als volgt: 'Op gebieden die niet onder haar expliciete bevoegdheid vallen, treedt de Gemeenschap, overeenkomstig het subsidiariteitsbeginsel, slechts op indien en voor zover de doelstellingen van het overwogen optreden niet voldoende door de lidstaten kunnen worden verwezenlijkt en derhalve vanwege de omvang of de gevolgen van het overwogen optreden beter door de Gemeenschap kunnen worden verwezenlijkt'. Voor het eerst was er sprake van subsidiariteit in het Witboek inzake groei, concurrentievermogen en werkgelegenheid, december 1993.

¹⁷ Oprichting in 1994

¹⁸ Zo zegt een BBP of werkloosheidscijfer over heel Italië relatief weinig gegeven de grote verschillen tussen het noorden en het zuiden. Waar een noordelijke regio als Alto Adige tot een van de krachtigste economische gebieden van Europa behoort, zo is het zuidelijke Calabria een van de armste. Zie Europese Unie (2001d)

het presteren van deelgebieden c.q. regio's is dan vooral van belang voor het treffen van maatregelen ten aanzien van investeringen, werkgelegenheid en infrastructuur. De benadering om bij economische ontwikkeling meer te denken in termen van regio's dan in natiestaten vindt ook op Europees niveau plaats. Jacques Delors riep in dit verband Europa ooit al eens uit tot het "Europa van de Regio's".¹⁹

Jacques Delors voorzag dat door de groei van de Europese Unie met een al te eenzijdige nadruk op economische ontwikkeling en expansie, een aantal gebieden - en waarschijnlijk ook een aantal toekomstige nieuwe lidstaten - wel eens het tempo niet zouden kunnen bijbenen en achter zouden raken. Delors proclameerde dan ook de ontwikkeling van een 'Sociaal Europa', wat met name zijn vorm moest krijgen in de ontwikkeling van stimulerende projecten voor de armere en achtergebleven regio's in Europa. De gebieden en regio's, die voor deze stimulerende maatregelen in aanmerking komen, worden aan de hand van een statistisch criterium gedefinieerd. Het gaat om regio's, waar het bruto binnenlands product per inwoner 75% of minder van het gemiddelde van de EU is. Hiertoe zijn de zogenaamde 'Structuurfondsen' in het leven geroepen, waarlangs onder supervisie van het Directoraat Regionaal Beleid en Sociale Cohesie de algemene bijdragen van de lidstaten overgeheveld worden naar minder begunstigde regio's.²⁰ Waar tot nu toe veelal rurale gebieden voor dit beleid in aanmerking kwamen, heeft men meer en meer oog gekregen voor de typische positie van steden en verstedelijkte gebieden: ook zij vallen recentelijk onder de aandacht van het directoraat voor regionaal beleid en cohesie. Het is overigens opvallend dat de Europese Unie als supranationaal orgaan de oorspronkelijke rol van de natiestaat als de herverdelers van beschikbare middelen voor een gedeelte in dit verband heeft overgenomen.

De derde invalshoek is het *sociaal-culturele* perspectief. Daarbij wordt verwezen naar regio's als gebieden, die een zekere eigen identiteit bezitten. Identiteit in termen van eigen economische activiteiten, eventueel ook politieke macht, maar zeker ook in de zin van een bepaalde samenhang in de wijze, waarop in de betreffende regio de werkelijkheid gedefinieerd, geïnterpreteerd en

¹⁹ J. Delors (2000)

²⁰ Aan regionaal economisch stimuleringsbeleid besteedt de Europese Unie tussen 2000 en 2006 215 miljard Euro (peiljaar 2001); dit correspondeert met ongeveer 35 – 40% van de EU begroting over deze periode. Daarvan gaat het grootste gedeelte, 195 miljard Euro, naar de Structuurfondsen. Daarnaast bestaat er nog het Cohesiefonds met een budget van 20 miljard Euro, dat bedoeld is om milieu en transportprojecten te financieren in de armste landen van de EU, te weten Griekenland, Spanje, Portugal en Ierland. Zie Europese Unie (2001i)

ervaren wordt. In dit verband denken we aan een gemeenschappelijke taal, aan een gedeelde gemythologiseerde geschiedenis en tradities, aan religie en aan een collectief beleefd normen- en waardenstelsel als referentiekader voor het dagelijks handelen. Er is met andere woorden sprake van een collectieve identiteit, waarin een zekere trots en identificatie met de eigen regio wordt uitgedrukt. Dit sociaal-culturele veld wordt ook wel maatschappelijk middenveld, 'mediating structures' of burgermaatschappij²¹ genoemd. In het derde hoofdstuk kom ik hier uitvoerig op terug.

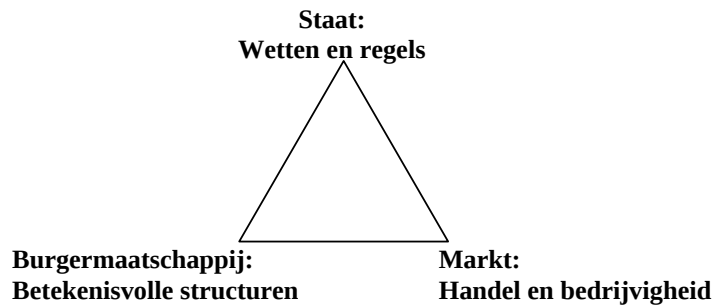
De genoemde drie perspectieven sluiten elkaar niet uit. Integendeel, ze zijn complementair, staan in een interactieve relatie tot elkaar en iedere regio heeft dan ook haar eigen politieke, economische en sociaal-culturele dynamiek. Maar dat niet alleen: iedere regio staat ook in een interactieve relatie tot haar omgeving, en vaak zijn de ambities en aspiraties van een regio, of ze nu politiek, economisch en/of sociaal-cultureel zijn, slechts te begrijpen in de context van die omgeving. Daarbij laat ik nu even in het midden, hoe die omgeving gedefinieerd moet worden: het kunnen omliggende regio's zijn, het kan de natiestaat zijn, het kunnen supranationale organen zijn, of het kunnen eigen gecreëerde netwerken zijn.

Deze interactieve context nu, alsmede de drie genoemde perspectieven, leveren een model op, aan de hand waarvan ik in deze studie regio's zal beschrijven en analyseren. Ik noem dit analytisch model de 'conceptuele driehoek'.

De conceptuele driehoek

De werkelijkheid is als werkelijkheid nooit te kennen: we hebben analytische begrippen nodig, die haar ordenen en die vanuit die ordening kennis en inzicht verschaffen. De *conceptuele driehoek* is in dit verband een dergelijk model, aan de hand waarvan de relatie tussen de mens en zijn werkelijkheid geanalyseerd kan worden. Ik noem het model 'conceptueel', omdat de drie onderling samenhangende begrippen – concepten - een goed raamwerk opleveren om de sociale werkelijkheid te beschrijven en inzichtelijk te maken. De samenstellende delen van deze driehoek bestaan uit de staat c.q. overheid, de markt c.q. economie en de samenleving c.q. burgermaatschappij. Ieder element kent zijn eigen inhoud en kracht, maar is tevens in zijn werking afhankelijk van de andere twee samenstellende delen.

²¹ Ik geef er de voorkeur aan om het goed Nederlandse woord 'burgermaatschappij' te gebruiken. Het is het equivalent van het Engelse begrip 'civil society'.



De kerntaak van de staat binnen de driehoek bestaat uit het ordenen van de burgermaatschappij en de markt door het ontwikkelen van solide wet- en regelgeving. Hierdoor worden de rechten en plichten van burgers gedefinieerd en worden de spelregels bepaald, waarbinnen de diverse marktpartijen met elkaar kunnen concurreren. De kerntaak van de markt bestaat eruit om, via onderlinge concurrentie, handel en bedrijvigheid te genereren teneinde te voorzien in materiële zekerheid en voorspoed. De kerntaak van de burgermaatschappij tenslotte bestaat uit het ontwikkelen van betekenisvolle instituties, aan de hand waarvan mensen hun individuele en collectieve identiteit ontleenen. Staat, markt en burgermaatschappij zijn de samenstellende delen van de conceptuele driehoek, en geen van de drie heeft in theorie enig primaat. Integendeel, 'Idealtypisch' komen de kernkarakteristieken van ieder element alleen dan tot optimale ontwikkeling, als er geen sprake is van enige dominantie van de een ten opzichte van de andere. Inderdaad is dit theorie, omdat het model zich onderscheidt van een maatschappelijke werkelijkheid, waarin veelal één element er uitspringt en de boventoon voert.

De conceptuele driehoek is als zodanig niet nieuw en staat ook bekend onder een aantal andere aanduidingen, afhankelijk van de gekozen gezichtshoek. Zo spreekt Zijderveld²² van de 'democratische driehoek', waarbij de kwaliteit van democratie en samenleving afhankelijk zijn van een goede balans tussen de drie samenstellende hoekstenen: staat, markt en . Accentuering of eenzijdige ontwikkeling van een van deze hoekstenen leidt tot een verschraling van de kwaliteit van het bestaan en mogelijk tot ernstige crisissituaties. Zo voert overvloedige staatsinterventie tot een ondermijning van de vrije markt en een uitholling van de betekenis van *mediating structures* in de samenleving. Teveel markt vervolgens leidt een wereld, waarin het recht van de sterkste de maat wordt en onderlinge saamhorigheid en solidariteit plaatsmaken voor tot het uiterste doorgevoerd individualisme. Teveel 'burgermaatschappij' tenslotte kan leiden tot een allesbepalend groepsconformisme, waarin geen plaats meer is

²² A.C.Zijderveld (1999); pp. 129 - 140

voor individueel initiatief en waarin wet- en regelgeving gezien worden als een overbodige inbreuk op de interne gemeenschapsverhoudingen.

Zijderveld verbindt aan iedere hoeksteen ook de bekende ideologische stromingen, die de West-Europese geschiedenis na de Franse revolutie gedomineerd hebben: de sociale democratie met haar voorkeur voor staatsinvloed, het liberalisme met zijn fixatie op de vrije markt, en het conservatisme met zijn ingenomenheid met de burgermaatschappij. Overaccentuering van een van de hoekstenen leidt ook in dit verband tot politiek ideologisch extremisme en een ondermijning van de democratische uitgangspunten en verhoudingen. Sociaal-democratie voert dan tot socialisme, dat op zijn beurt kan verworden tot dictatoriaal communisme en Stalinisme. Liberalisme kan via libertinisme tot anarchisme leiden en conservatisme tenslotte kan verworden tot reactionair corporatisme en uiteindelijk tot fascisme. Juist het evenwicht tussen de verschillende politieke stromingen en hun onderlinge gerichtheid op elkaar, weerhoudt hen ervan door te schieten in hun extreme ideologische vorm. Zijderveld richt zich in zijn analyse dus vooral op de vraag naar de kwaliteit van de democratie en hoe de drie samenstellende delen kunnen bijdragen tot de ontwikkeling van democratische waarden.²³

De interactie tussen staat, markt en burgermaatschappij wordt ook wel beschreven aan de hand van het concept van de 'welfare mix'.²⁴ Hier gaat het vooral om te bepalen, wie er verantwoordelijk is voor de zorg en verzorging van de sociaal zwakkeren in de samenleving; het concept wordt dan ook vooral gebruikt bij de theorievorming over sociaal beleid. Daarbij worden diverse 'welfare regimes' of 'zorgscenario's' onderscheiden, al naargelang de invalshoek, die men kiest. Men spreekt dan van het sociaal-democratische (accent op overheidsverantwoordelijkheid), het liberale (nadruk op de verantwoordelijkheid van de markt) of het conservatieve model (nadruk op 'community').²⁵ Telkenmale gaat het daarbij om de vraag, wie er verantwoordelijk is voor en welke uitwerking het beste voldoet ten aanzien van de (her)verdeling van materiele en immateriële welvaart.

²³ A.C. Zijderveld (1999); pp. 152 - 156

²⁴ Onder de welfare mix wordt het volgende verstaan: "The contribution that each of the three very different social institutions – the household, the market and the state – make to society in terms of the provision of welfare. This constellation of providers forms part of the welfare mix, but the percentage, by which each of them contributes, varies according to time and place and is among other things connected to ideologies and economies."; F. Winther (1997). Het concept beoogt de interactieve dynamiek tussen de drie bouwstenen van de conceptuele driehoek te benadrukken op het terrein van de verzorgingsstaat. Zie ook: J. Clasen (1999)

²⁵ Zie o.a. G. Esping-Anderson (1993) en W.Lorenz (1994)

De opbouw

In het kader van deze studie geef ik de voorkeur aan de term ‘conceptuele driehoek’ als analytisch model, omdat noch het vraagstuk van democratie, noch de discussie over de verdeling van zorg en welzijn thema van deze studie zijn en dus ook niet expliciet aan de orde komen. Het begrip ‘conceptuele driehoek’ is daarenboven neutraler en voorziet in dit verband beter in de beoogde analyse van regio’s en regionalisering. De kerngedachte daarbij is, dat de afnemende invloed van de staat en het door de markt geregisseerde proces van modernisering een ideale voedingsbodem zijn voor de opkomst van regio’s.

Deze conceptuele driehoek vormt de rode draad in deze studie, en wel in tweeërlei opzicht. In *eerste* instantie zal ik de samenstellende delen van de conceptuele driehoek, te weten staat, markt en burgermaatschappij, nader analyseren, en de eerste drie hoofdstukken zijn hier dan ook aan gewijd. Ik heb al eerder gezegd, dat ieder element zijn eigen specifieke kracht heeft: de staat maakt wetten en regels, de markt zorgt voor handel teneinde in ons bestaan te kunnen voorzien, en de burgermaatschappij reikt ons betekenisgevende kaders aan voor zinvol handelen. Maar ieder element kan ook dominant worden ten opzichte van de andere. Zo kan de staat norm worden voor economische bedrijvigheid, met staatscontrole en geleide economie als resultaat. En waar hij de kerntaak van de burgermaatschappij vervangt, ontstaat op den duur het probleem van een overgebureaucratiseerde verzorgingsstaat met daarbinnen zich passief gedragende burgers. In dit verband speelt de ontwikkeling van de centrale-natie-verzorgings-staat een cruciale rol, en daaraan wordt vooral in het eerste hoofdstuk aandacht besteed.

Ook de markt kan het dominante principe worden, waardoor een overheid zich primair gaat fixeren op afstoten van taken en privatisering, en waarbij marktwerking ook voor civiele organisaties gaat behoren tot de ‘core business’. Mondialisering en modernisering, gedragen door een stedelijke burgerij, is hier de motor van, en het tweede hoofdstuk zal hier nader op ingaan.

Het derde element, het sociaal-culturele of de burgermaatschappij, staat centraal in het derde hoofdstuk. Daarbij identificeer ik dit element met de ‘regio’ en ‘regionalisering’. Dit behoeft enige uitleg. In structureel opzicht neemt de ordenende werking van de natiestaat af; zijn structurende invloed op het politieke, economische en sociaal-culturele leven is tanende door de inwerking van mondialisering en regionalisering. Daarnaast en gelijktijdig hebben ook in cultureel opzicht de traditionele betekenisstructuren aan belang moeten inboeten door het definitief doorzetten van het moderniseringsproces. Hierdoor zijn de inhoudelijke referentiekaders – veelal verwoord in de zogenaamde –ismen –

voor een groot deel verdwenen en vervangen door functionele rationaliteit: doeltreffendheid en doelmatigheid zijn de nieuwe waarden geworden en als zodanig de nieuwe richtinggevende kaders voor het handelen.

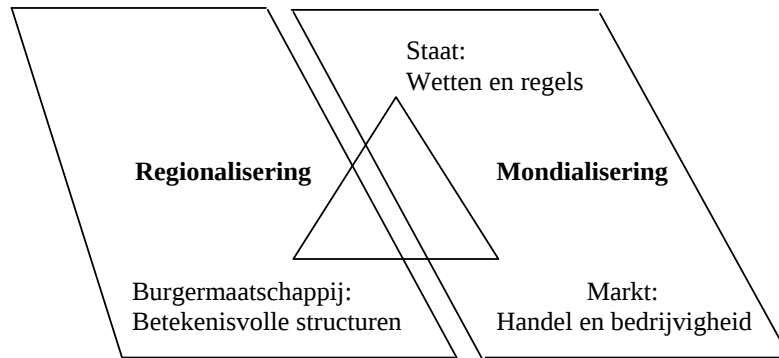
Deze ontwikkelingen hebben tot een zeker vacuüm gelied, of beter gezegd: tot een in Durkheimiaanse zin anomische situatie.²⁶ Hieruit ontstaan twee bewegingen: de ontwikkeling van supranationale organisaties enerzijds, en de opkomst van regio's en regionalisering anderzijds. De ontwikkeling van supranationale organisaties is een poging een antwoord te geven op het structurele vacuüm, dat ontstaan is door de relatieve teloorgang van de onafhankelijke natiestaat. Daarbij ligt hun kracht in het in zekere zin ordenen en sturen van politieke en economische processen. Hun zwakte ligt echter in hun legitimatiebasis: ze voorzien te weinig in betekenisstructuren en zijn in die zin geen identiteitsverschaffers in een gemoderniseerde tijd.

Dit is bijvoorbeeld het probleem van de Europese Unie: ze bezit de nodige politieke en economische macht, maar het ontbreekt aan identificatie van de Europese burger met haar instellingen. Er bestaat niet zo iets als een doorleefde Europese identiteit.

Regio's en regionalisering voorzien daarentegen veelal wel in die betekenisgevende identiteit, ook al ontbreekt het ze vaak aan politieke macht en economische zelfstandigheid. Waar voor supranationale instellingen (onder andere de EU), veelal uitgerust met voldoende politieke en/of economische bevoegdheden en macht²⁷, de grote behoefte en ambitie ligt om op sociaal-cultureel gebied zin- en betekenisstructuren te ontwikkelen - daar ligt bij regio's de ambitie vaak op het terrein van het verder ontwikkelen en uitbouwen van politieke macht en economische zeggenschap. De algemene bewegingen in de conceptuele driehoek zijn dan ook duidelijk: als 'staat' en 'markt' internationaliseren onder invloed van mondialiserende factoren, dan regionaliseert de 'burgermaatschappij' onder invloed van diezelfde factoren.

²⁶ Anomie verwijst naar het verdwijnen van moraliteit als bindende kracht in de samenleving, waardoor er geen algemeen aanvaarde normen en waardepatronen meer gelden. De morele voorschriften, die oorspronkelijk uitgingen van de religie, de staat en corporaties, zijn door industrialisatie en de hegemonie van het economische denken verdwenen. E. Durkheim (1993), tweede boek, hoofdstuk 5: De anomische suicide; pp. 53 – 65.

²⁷ J.E. Lane (1996) en F.W. Scharpf (1997)



In *tweede* instantie zal ik de conceptuele driehoek gebruiken om ten aanzien van de regio's de drie samenstellende begrippen te analyseren op basis van de vraag, in welke mate zij voorzien in het aandragen van betekenisgevende regionale kaders. Dit betekent concreet dat, naast het sociaal-culturele ook de staatkundig-politieke en economische ambities van een regio opgevat en geanalyseerd zullen worden naar de mate, waarin ook zij vanuit hun eigen specifieke inhoud zingevende kaders weten aan te dragen. Het gaat dan om de vraag in hoeverre de politieke ambities van regio's *opgevat en ervaren* worden als zin- en richtinggevend, en in deze zin voorzien in kleur en identiteit. Hetzelfde geldt voor de markt: naast het feit, dat zijn kernfunctie eenvoudig bestaat uit het genereren van 'geld', kan dit in regionaal verband wel degelijk *opgevat en ervaren* worden als bindend element in de ontwikkeling van een collectief regionaal zelfbewustzijn en identiteit.

De opkomst van regio's en regionalisering is, als gezegd, te begrijpen uit het ontstaan van een vacuüm door het verdwijnen van de bundelende werking van de natiestaat enerzijds en de ultieme realisatie van het moderniseringsproces anderzijds. Regio's en regionalisering vervullen in deze context allereerst een *instrumentele* taak door het uitvoeren van een aantal functies, die voorheen tot de centrale overheid behoorde. Regio's hebben in dit verband een politieke, een economische en een sociaal-culturele functie. Maar regio's representeren ook een *waarde* en kunnen in die hoedanigheid ook opgevat worden als nieuwe instituties, en regionalisering als een nieuw proces van institutionalisering, waarin nieuwe zin- en betekenisgevende verbanden worden ontwikkeld en aangedragen. In het derde hoofdstuk zal ik in analogie met de conceptuele driehoek dan ook een typologie ontwikkelen, 'Idealtypen' construeren, waarin de etnoregio, de moderne regio en civiele regio onderling van elkaar onderscheiden worden. De etnoregio verwijst in dit verband naar de politieke aspiraties en ambities van regio's, en de moderne regio naar de economie als kernwaarde voor regionale ontwikkeling. De civiele regio tenslotte heeft

betrekking op de sociaal-culturele dynamiek van een regio en de daaraan verbonden ontwikkeling van betekenis en identiteit.

Zoals uit het bovenstaande blijkt, analyseer ik regio's en regionalisering vooral vanuit een theoretische invalshoek en maak ik hoofdzakelijk gebruik van beschikbare literatuur en andere bronnen. Deze gekozen invalshoek betekent, dat ik geen uitvoerig empirisch onderzoek naar de ontwikkeling van diverse regio's in Europa uitgevoerd heb: ik was meer geïnteresseerd in een theoretische analyse dan in een uitgebreid vergelijkend empirisch onderzoek. Dan nog heb ik het in het derde hoofdstuk ontwikkelde model in het vierde hoofdstuk toegepast aan de hand van een concrete casus: de Catalaanse regio in Spanje. Ik ga daar uitvoerig in op de ontwikkeling van Catalonië en analyseer deze regio zowel in functionele als betekenisgevende zin op het gebied van staat, markt en burgermaatschappij. Het zou wenselijk zijn om in vervolgstudies de empirische analyse van andere regio's op basis van het geconstrueerde model verder uit te voeren: een veelkleurig palet van overeenkomsten en verschillen tussen regio's in Europa zou de uitkomst zijn en belangrijk materiaal opleveren aangaande regionaal politieke, economische en sociaal-culturele vormen van samenlevingsopbouw.²⁸

²⁸ Enkele relevante bronnen met betrekking tot een aantal regio's om hier een begin mee te maken:

- ten aanzien van Vlaanderen: A. Alen (1990) en L. Wils (2001)
- ten aanzien van Wales: K.O. Morgan (1982) en R. Fevre; A. Thompson (1999)
- ten aanzien van Schotland: D. McCrone (1992) en T.M. Devine; R.L. Finley (1996)
- ten aanzien van Beieren: G. Bott (1985) en D.R. Dorondo (1992)
- buiten Europa, onder andere Quebec: H. Guindon e.a. (1988) en M. Côté; D. Johnston (1995)

HOOFDSTUK 1: DE STAAT: CENTRALISME, NATIESTAAT EN VERZORGINGSSTAAT¹

Inleiding

In dit hoofdstuk staat de staat centraal en dan met name de wijze, waarop hij een dominante positie wist te verwerven ten opzichte van de markt en de burgermaatschappij gedurende de afgelopen drie eeuwen. Maar ook over zijn afgenomen invloed in meer recente tijden. In het kort kan de historische ontwikkeling van de staat als volgt getypeerd worden. In de 17^{de} en 18^{de} eeuw is er sprake van groeiend staatscentralisme onder invloed van oorlogsvoering, belastingheffing en de toenemende macht van de koningen, uitmondend in de absolute monarchie. Het is ook de periode waarin de staat in ruil voor de steun van de bevolking een aantal basale burgerrechten garandeert, te weten het recht op veiligheid en bescherming. In de 19^{de} eeuw ontwikkelt zich op basis van deze centralistische staat de natiestaat, die gezien kan worden als het resultaat van industrialisering, urbanisering, de ontwikkeling van het liberale kapitalisme en de introductie van democratie als politieke staatsvorm. De natiestaat wordt gekenmerkt door de ontwikkeling van vormen van nationalisme en het accentueren van een collectieve, door het ‘volk’ gedeelde cultuur, geschiedenis, taal en tradities. Deze overgang van staat naar natiestaat betekent, dat de staat vanaf nu gaat voorzien in *betekenisgevende* structuren, vooral ten aanzien van de burgermaatschappij: de natiestaat is een zin- en betekenisgevende institutie geworden, en daarmee ook een identiteitsverschaffer. Het is de periode, waarin naast basale burgerrechten ook politieke rechten ontwikkeld worden: het recht op vrijheid van meningsuiting en het recht op vergadering zijn er de bekendste van.

Sinds de tweede helft van de 20^{ste} eeuw ontstond vooral in West Europa uit de natiestaat de verzorgingsstaat, zich kenmerkend door zijn gemengde economie en een primaire overheidsverantwoordelijkheid op gebieden als onderwijs, kunst en cultuur, gezondheidszorg, en zorg en welzijn. Karakteristiek is dan ook zijn grotere bemoeienis met de burgermaatschappij en zijn sturing van markt en economie. Het is de periode, waarin naast burger- en politieke rechten, ook sociale rechten ontstaan.²

¹ Zie voor een uitvoerige beschrijving van de ontwikkeling van de natiestaat o.a. H. Schulze (2001); M. van Creveld (1999)

² In het verbinden van diverse rechten aan de respectievelijke ontwikkelingsfasen van de staat – burgerrechten en staatscentralisme, politieke rechten en natiestaat, sociale rechten en

Sedert de jaren 80 van de 20ste eeuw is de dominantie van de centralistische, zich op het nationale gedachtegoed baserende verzorgingsstaat tanende. Hij is niet langer in staat om te voldoen aan de vervulling van de geaccumuleerde functies, zoals die zich in de loop der eeuwen binnen de staat geconcentreerd hebben, noch is hij in staat in voldoende mate een bindende en legitimerende kracht te zijn voor de samenleving, waar hij de politieke macht over uitoefent. Ook is hij niet langer in staat om door sturing en ingrijpen controle uit te oefenen op de economie. Het gevolg hiervan is dat er nieuwe verbanden en structuren gevonden moeten worden, waarbinnen vooral de politieke en economische problemen opgelost moeten worden. Die nieuwe verbanden en structuren worden gevonden in internationale organisaties en instellingen, en bijgevolg krijgen de oorspronkelijk aan de centralistische natiestaat verbonden functies een bovennationaal karakter. Hier is sprake van de mondialisering van economie en politiek, waarbij de afstand tussen deze bovennationale structuren enerzijds en de individuele burger anderzijds groeit en groter wordt. Waar staat en markt mondialiseren, wordt de behoefte aan betekenis en identiteit lokaler of regionaler.

Na het definiëren van de meest relevante begrippen in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk, bestaan de vervoloparagrafen uit een nadere analyse van de drie vormen, waarlangs de staat zich de afgelopen drie eeuwen gemanifesteerd heeft: de centralistische of absolute staat, de natiestaat en de verzorgingsstaat. Bij de bespreking van de natiestaat zal ik in een excursie ook expliciet stilstaan bij het aan de natiestaat gerelateerde nationalisme. In de concluderende paragraaf tenslotte wordt de huidige positie van de staat in de conceptuele driehoek tegen het licht gehouden en geëvalueerd.

Definities

Het is van groot belang om de positie van de staat binnen de conceptuele driehoek goed te definiëren, vooral ten opzichte van de burgermaatschappij. Daarom zijn een aantal begrippen van essentieel belang: *burgermaatschappij* en *staat*, en de uit beide te herleiden begrippen *natiestaat* en *verzorgingsstaat*. Allereerst zal ik kort ingaan op wat ik onder een burgermaatschappij versta, omdat anders het begrip *natie* niet goed te begrijpen is.³

Mensen worden te allen tijde geboren in enige vorm van familieverband en in enige vorm van gemeenschap, en beide dienen er voor om hen een minimum

verzorgingsstaat – baseer ik mij op het werk van T.H.Marshall. Ik bespreek hem uitvoerig in de paragraaf over de verzorgingsstaat in dit hoofdstuk.

³ Voor een uitvoerige analyse van de burgermaatschappij verwijs ik naar hoofdstuk 3.

aan bescherming te geven en te voorzien in tenminste een minimale bevrediging van een aantal primaire materiële en immateriële behoeften. Dit is een algemene wetmatigheid, die altijd haar verbijzondering behoeft naargelang de tijd en ruimte, waarin men leeft. Zo participeren mensen heden ten dage in een nogal complex netwerk van instituties en organisaties⁴: taal en dialect, eenpersoons huishoudens en uitgebreide families, lokale markten en mondiale economieën, kerken en religies, gedrukte pers en elektronische snelwegen, scholen en universiteiten, liefdadige en vrijwillige organisaties, beroepsorganisaties, en zo verder. Ze worden gesocialiseerd in waarden en normen, geschoold in gedeelde opvattingen en getraind in de bestaande interpretaties van de werkelijkheid. We noemen dit institutionele raamwerk in het algemeen samenleving, of, refererend aan het onderwerp van deze studie, *burgermaatschappij*. De begrippen ‘mediating structures’, ‘civil society’ en ‘natie’ zijn daarbij specificaties van de burgermaatschappij, zij het ieder met een eigen accent.⁵ Ik zal voornamelijk in het vervolg gebruik maken van het begrip burgermaatschappij, en de verbijzonderingen gebruiken en expliciet benoemen, als dat relevant is.

De burgermaatschappij is het institutionele raamwerk, dat zich uitdrukkelijk onderscheidt van de staat, de markt en de individuele levenssfeer. Het is het gebied, waarop individuen elkaar ontmoeten en enerzijds in vrijwilligheid allerlei vormen van belangenbehartigende en belangeloze samenwerkingsverbanden met elkaar aangaan. Het is zagezegd het terrein, waarop men lief en leed deelt en waarden en idealen uitwisselt. Maar anderzijds is het ook het gebied dat wel degelijk dominant kan voorschrijven, wat van individuen verwacht wordt en hoe zij zich te gedragen hebben. *De burgermaatschappij biedt het platform, waarop zin- en betekenisvolle structuren kunnen ontstaan en zich kunnen bestendigen in instituties. Een burgermaatschappij biedt de ruimte om individuele en collectieve activiteiten te ontplooiën, waarmee individuen zich kunnen identificeren. Kortom, de burgermaatschappij is de plaats waar zin- en betekenisvolle interpretaties van de werkelijkheid ontstaan en aangeboden worden.*

Als de ontwikkeling nu van zin- en betekenisstructuren – dé kernfunctie van de burgermaatschappij - verbonden wordt met ideeën over de collectieve cultuur, collectieve identiteit en collectieve geschiedenis van een bepaald ‘volk’ en zijn grondgebied, dan spreken we van *natie*. Hier wordt de burgermaatschappij dus vooral vereenzelvigd met de bindende en vaak ook nationalistische functie, die

⁴ Instituties hebben betrekking op cultuur, normen, waarden en (collectieve) identiteit; organisaties gaan over structuur, posities, rollen en macht. Het onderscheid verwijst naar twee – aanvullende – perspectieven in de sociologie: de cultuursociologie en de organisatiesociologie. Zie voor een uitvoerige analyse van het onderscheid tussen instituties en organisaties A.C. Zijdeveld (1991), hoofdstuk 2.

⁵ P.Berger en R.Neuhaus (1996); P. Allum (1995)

zij heeft voor een bevolking. Zijderveld definieert 'natie' dan ook als "a collectivity of human beings who, within specific territory, share and acknowledge a common past, and who maintain common values, norms and meanings, expressed in myths, legends, rituals and artistic expressions. This shared culture gives them a collective identity."⁶ Smith voegt hier aan toe, dat deze collectieve identiteit met haar nationale symboliek tevens de grondslag is voor de ontwikkeling van de nationale economie en voor de omschrijving van de juridische positie (rechten en plichten) van de tot de natie behorende leden. "A nation can ...be defined as a named human population sharing an historic territory, common myths and historical memories, a mass, public culture, a common economy and common legal rights and duties for all members."⁷

Het behoren tot en participeren in de burgermaatschappij of natie is echter slechts één kant van het menselijk bestaan. Mensen vatten zichzelf ook op als object en subject van machtsrelaties, van processen van onderschikking en bovenschikking, van uitoefening van macht. Zij hebben greep op en bepalen besluitvormingsprocessen, of zijn daarvan buitengesloten. Kortom, zij zijn ook onderdeel van een politieke ruimte en handelen daarin actief en passief als leden van een politieke gemeenschap.

Deze realiteit is hoofdzakelijk het domein van de *staat*, waarbij de moderne staat een relatief nieuw en modern verschijnsel is in de geschiedenis van politieke systemen en structuren: hij ontstaat in de tweede helft van de 17^{de} en eerste helft van de 18^{de} eeuw in Europa.⁸ Daarvóór bestonden keizerrijken, koninkrijken, graafschappen, en zelfs stadstaten, met keizers, koningen, graven en hertogen op de stoel van de politieke macht. Ook zij waren afhankelijk van hun onderdanen om hun oorlogen te financieren en de soms excessieve kosten van het hof te betalen. Hoe duurder daarbij de hofhouding en het oorlogvoeren werd, hoe meer koningen en keizers moesten samenwerken met de burgermaatschappij: zonder de constructieve steun van de burger konden zij nooit de (hoge) belastingen heffen, die zij nodig hadden om hun uitgaven te financieren. En natuurlijk geldt hetzelfde voor de aan de politieke macht

⁶ A.C. Zijderveld (1998); p. 95

⁷ A.D. Smith (1991); p. 14

⁸ M. van Crefeld (1999); hoofdstuk 3: The state as an instrument. Van Crefeld stelt daarin, dat de ontwikkeling van de staat vooral plaatsvond tussen 1648 (Vrede van Westfalen) en 1789 (Franse Revolutie). Die ontwikkeling moet gezien worden als een emancipatie en verzelfstandiging van de staat ten opzichte van zowel de koning en het hof als de samenleving. Die verzelfstandiging werd veroorzaakt door een uitdijende staatsbureaucratie, waardoor men een eigen politieke werkelijkheid creëerde, om van daaruit het eigen territorium te definiëren, wat dan weer als motief diende voor het intensiveren van het heffen van belastingen om daarmee de militaire organisatie te financieren, nodig om het territorium te verdedigen.

verbonden militaire macht.⁹ Maar in deze Middeleeuwse, rurale en voorindustriële tijd kunnen we nog niet spreken van een moderne staat, zoals we die heden ten dage kennen.

Historisch wat meer recentelijk en buiten Europa geldt hetzelfde voor de ontwikkeling van de staat in de Verenigde Staten. Voordat ook daar de modernisering begon, werd het Amerikaanse sociale leven gekenmerkt door zogenaamde 'island communities': "self-containing and cohesive units, where individuals were closely bound together by strong families, neighbourhoods and active voluntary and religious organisations."¹⁰ Deze gemeenschappen voorzagen in de meest elementaire behoeften van het dagelijkse leven: onderwijs, gezondheidszorg, arbeid, zorg voor kinderen en ouderen. In deze context bestond er dan ook geen behoefte aan een sterke, centralistische staat – integendeel.

De zich in de tweede helft van de 17^{de} en begin 18^{de} eeuw ontwikkelende centralistische staat had als voornaamste functie om zijn burgers en zijn territorium te beschermen ten opzichte van interne en externe bedreigingen. De staat monopoliseerde het gebruik en de uitoefening van dwang en geweld, en achtte dit monopolie legitiem. Vooral voor Max Weber was dit laatste, de legitimiteit, van essentieel belang voor het functioneren van een staat. Hij spreekt dan ook over de staat als een institutie, die met succes het monopolie op het legitieme gebruik van macht en fysieke dwang claimt binnen een helder omschreven territorium.¹¹ Om dat monopolie te kunnen realiseren, moet de staat een gezonde legitimatiebasis hebben – het mandaat zagezegd hebben gekregen van de samenleving. Maar ook moet de staat daartoe geëigende bestuurlijke organen ontwikkelen, waaronder met name militaire (leger en politie) en fiscale. De financiële middelen, die daarbij nodig zijn, worden uit de samenleving gegenereerd via belastingheffing. Peter Allum vat dit als volgt samen: "Thus the state is materially formed of an ensemble of institutions and apparatuses, founded on the centralisation of the instruments of violence, formally co-ordinated in a given territory within which it establishes the laws and secures their observance, while administering bureaucratically the citizens' interest."¹²

⁹ J. Hall (1994)

¹⁰ P. Berger en R. Neuhaus, (1996); p. 12

¹¹ Max Weber geeft de volgende omschrijving: "...dass der moderne Staat ein anstaltmässiger Herrschaftsverband ist, der innerhalb eines Gebietes die legitime physische Gewaltsamkeit als Mittel der Herrschaft zu monopolisieren mit Erfolg getrachtet hat..." M. Weber (1988C); p. 511

¹² P. Allum (1995); p. 293

*De 18^{de} eeuwse centralistische staat kenmerkt zich door het duidelijk definiëren van het eigen territorium en de verdediging daarvan ten opzichte van interne en externe bedreigingen. De staat is de institutie bij uitstek om het openbaar bestuur in termen van wetgeving, rechtspraak en uitvoering in te richten. Daartoe ontwikkelt hij geëigende overheidsorganen, die worden gefinancierd door belastingen. Als tegenprestatie voor dat heffen van belastingen, garandeert de staat de veiligheid en bescherming van de zich binnen zijn territorium bevindende burgers.*¹³

De opkomst van de 19^{de} eeuwse modernisering in de Westerse samenlevingen luidde de metamorfose in van de staat naar de *natiestaat*. Industrialisering en urbanisering hadden het dagelijkse leven zo complex en gecompliceerd gemaakt, dat de ‘oude’ op standen en gilden gebaseerde politieke en maatschappelijke structuren niet langer een antwoord konden geven op de vragen en behoeften van de ‘nieuwe’ tijd, en de behoefte aan nieuwe vormen van regulering en regelgeving, maar ook aan nieuwe vormen van identificatie, was geboren.¹⁴ Het was een uitgelezen kans voor een institutie – de staat – om hierin te voorzien, omdat hij historisch toch al een uitgebreide ervaring en deskundigheid had opgebouwd in de rationalisering van zijn eigen functioneren: de zorg voor veiligheid en bescherming van de burger en de verdediging van de soevereiniteit van het eigen territorium door het organiseren van de militaire macht en het heffen van belastingen. In dit verband kunnen we dan ook spreken van een zekere ‘Wahlverwandschaft’¹⁵: door modernisering heeft de burgermaatschappij behoefte aan nieuwe vormen van regulering en identiteit, en de staat vult vervolgens de leemten, die ontstaan zijn door het niet langer adequaat functioneren van de instellingen van de traditionele burgermaatschappij.

Uit die ‘Wahlverwandschaft’ ontstaat de 19^{de} eeuwse natiestaat: het samenvallen van staat en burgermaatschappij. Daarmee krijgt de tweede fase

¹³ De staat moet dus uitdrukkelijk geïdentificeerd worden met openbaar bestuur en mag niet verward worden met ‘natie’. Smith omschrijft dit als volgt: “The state refers exclusively to public institutions, differentiated from, and autonomous of, other social institutions and exercising a monopoly of coercion and extraction within a given territory.” A.D. Smith (1991); p. 14

¹⁴ H.W. von der Dunk (2000); deel 1, hoofdstuk 1.2: Van statisch naar dynamisch wereldbeeld. Ook M. van Crefeld (1999); hoofdstuk 4: The state as an ideal

¹⁵ Het begrip Wahlverwandschaft stamt van Max Weber. Hij doelde hiermee op de vaak onbedoelde, niet geplande en zeker niet deterministisch te verklaren wederzijdse versterking dan wel verzwakking tussen sociale processen. Het duidelijkst is dit denken terug te vinden in zijn “Protestantische Ethiek und der Geist des Kapitalismus”, waarin protestantisme en kapitalistisch ethos een onbedoeld verbond zijn aangegaan. Zie M. Weber (1969). Zie ook Zijderveld (1974), hoofdstuk 3.4; pp.137 - 141

van het dominant worden van de staat in de conceptuele driehoek zijn vorm. Immers, een groot gedeelte van het voorzien in de behoeften en het behartigen van belangen van de burger behoorde oorspronkelijk tot de burgermaatschappij zelf, en niet tot de staat. Op het moment echter, dat de staat zich niet langer instrumenteel beperkt tot het garanderen van de bescherming en veiligheid van zijn burgers binnen een bepaald en welomschreven gebied, maar een doel op zich wordt en een identiteitsverschaffende en bindende rol gaat spelen in de ontwikkeling en inrichting van de samenleving – op dat moment transformeert de staat in een natiestaat.

Bijgevolg is het begrip natiestaat weinig anders dan een samenvoeging en combinatie van de kernfuncties van de burgermaatschappij en staat: sociaal-culturele identiteit (natie) en politieke regulering (staat). Centraal daarbij staat, dat de politieke regulering van een bepaald gebied gelegitimeerd wordt door het bestaan van een gedeelde cultuur, taal, godsdienst en geschiedenis binnen dat gebied. *De 19^{de} eeuwse natiestaat kenmerkt zich dan ook door de uitoefening van soevereine politieke macht, die zich legitimeert als zijnde zinvol door de ontwikkeling van een gedeelde cultuur en collectieve identiteit tussen de zich binnen zijn territorium bevindende burgers.*

Een kort overzicht van definities van de natiestaat ter verheldering. Zo stelt Allum¹⁶, dat de opbouw van de natiestaat het resultaat is van het samengaan van twee onderscheiden claims op eenzelfde gebied: die van politieke controle en die van culturele identiteit. En Zijderveld¹⁷ stelt dat de natiestaat een duidelijk te onderscheiden entiteit is met geografische en culturele grenzen. Of zij kunnen nog strakker gedefinieerd worden, zoals Dunn en Smith¹⁸ dat doen. Zij stellen dat naties bestaan uit hen die bij elkaar behoren door geboorte, en staten uit hen die subject zijn van de uitoefening van de soevereine macht van een overheid. In een natiestaat vallen staatkundige grenzen samen met de grenzen van de 'natie'; territorium met etnisch-culturele identiteit. Een echte natiestaat "would consist only of those who belonged to it by birth and those who were fully subject to its sovereign legal authority."¹⁹ Overigens erkennen zij dat natiestaten gegeven deze definitie niet of nauwelijks bestaan en nooit of zelden bestaan hebben. Guibernau tenslotte benadrukt in haar definitie de actieve en soms manipulerende rol, die de natiestaat vervult in termen van

¹⁶ P.Allum (1995); hoofdstuk 3

¹⁷ A.C Zijderveld (1999); p. 135

¹⁸ A.D. Smith (1991); J. Dunn (1995)

¹⁹ J. Dunn (1995); p. 28

samenlevingsopbouw en het scheppen van een gedeelde cultuur. “The nation-state is...characterised by the formation of a kind of state which has the monopoly of what it claims to be the legitimate use of force within a demarcated territory and seeks to unite the people subjected to its rule by means of homogenisation, creating a common culture, symbols, values, reviving traditions and myths of origin, and sometimes inventing them.”²⁰

Uit deze natiestaat ontwikkelt zich in de 20^{ste} eeuw, met name na de Tweede Wereldoorlog en voornamelijk in Westeuropa, de *verzorgingsstaat*. Deze ontwikkeling kan gezien worden als een laatste fase in de groeiende dominantie van de staat binnen de conceptuele driehoek. De staat beperkt zich als verzorgingsstaat niet langer tot de bescherming van het eigen territorium en de ondersteuning daarvan door het ontwikkelen van een collectieve identiteit en gedeelde cultuur, maar rekent nu ook als eerstverantwoordelijke activiteiten op het gebied van onderwijs, gezondheidszorg, welzijn en economie tot zijn domein; de staat als *primus inter pares* en bij gevolg als de meest dominante bouwsteen van de conceptuele driehoek. *Het is via de 20^{ste} eeuwse verzorgingsstaat, dat de staat actief wordt op terreinen, die lang gevrijwaard waren van overheidsbemoeienis: de economie wordt gereguleerd en naast de zorg voor de sociaal zwakkeren worden ook onderwijs, kunst, cultuur en zelfs sport tot primaire overheidstaken gerekend, tenminste voor zover dat de eigen burgers betreft.*²¹

Van eminent belang voor een goed begrip van de dominante positie van de staat in de conceptuele driehoek is de constatering, dat hier telkenmale sprake is van ‘uitdijning’ of ‘accumulatie’ van overheidstaken en niet van vervanging van oude taken door nieuwe onder invloed van historische veranderingsprocessen. Oude taken verdwijnen niet door de vervanging door nieuwe, maar nieuwe taken komen bovenop de verantwoordelijkheid voor en uitvoering van de reeds bestaande overheidsactiviteiten. De overgang van de centralistische staat naar de natiestaat en vervolgens naar de verzorgingsstaat is geen proces van de opeenvolging van nieuwe staatsvormen, maar is een proces van accumulatie van overheidstaken in de conceptuele driehoek. De staat, die eerst zijn eigen raamwerken vormt tijdens het centralisme, domineert door die accumulatie zowel de burgermaatschappij als de markt.

Deze gevolgtrekking wordt onder andere door Roche²² ondersteund in zijn analyse van de verzorgingsstaat. Hij stelt dat een verzorgingsstaat afhankelijk is

²⁰ M. Guibernau (1996); p. 47

²¹ M. van Crefeld (1999); hoofdstuk 4: The state as an ideal.

²² M. Roche (1996); p. 41: “An effective welfare state can be defined as follows:

van drie factoren: een op nationale basis effectief functionerende overheid, een goeddraaiende kapitalistische economie en een vitale collectieve cultuur. Ook Zijderveld²³ benadrukt in dit verband de geaccumuleerde verantwoordelijkheid van de verzorgingsstaat in de conceptuele driehoek. Hij stelt dat de verzorgingsstaat naast zijn staatsrechterlijke functies ook economisch, sociaal en cultureel een regulerende en dominante taak te vervullen heeft. Economisch is er sprake van een gemengd systeem met zowel een vrije markt als een regulerende, ingrijpende en subsidiërende overheid. In sociaal opzicht garandeert en financiert de verzorgingsstaat het aanbod van collectieve sociale voorzieningen en in cultureel opzicht beoogt de verzorgingsstaat een hoog niveau van 'beschaving' te realiseren door mensen te vrijwaren van materiële armoede en immateriële zinloosheid.

De staat heeft zich concluderend in de afgelopen drie eeuwen successievelijk ontwikkeld van een centralistische staat naar een natiestaat tot een verzorgingsstaat. Nogmaals, daarbij is er geen sprake van steeds weer een nieuwe inhoud, die de oude vervangt, maar van een accumulatie van nieuwe met bestaande functies. Hierdoor kon de staat zijn dominante positie ten opzichte van de burgermaatschappij en de economie verwerven. De staat integreert daarbij nieuwe taken met oude en ontwikkelt zo een samenhangend en geïntegreerd pakket van gelegitimeerde activiteiten en bemoeienissen binnen de

-
- an effective modern nation-state system (democratic political institutions, legal institutions, taxation and policy systems, territorial integrity);
 - a successful capitalist economy, which is nationally organised, industrial and politically manipulable;
 - an effective common culture: the existence of a common language and writing system; widely distributed and accessible electronic communication systems; and a common or mutually comprehensible socialisation, education and value systems."

²³ A.C. Zijderveld (1999); p. 11: "The welfare state is defined as follows:

1. the welfare state refers to a governmental and administrative realm, but to the economic, the social, and the cultural realms too.
2. economically, the welfare state is a mixed system, based upon a relatively free market in which private businesses operate, yet regulated statutorily and at times financially subsidised by the central government.
3. socially, citizens are entitled to collective social services, which the state guarantees statutorily and which, where necessary, it finances through taxes and excises on the basis of social solidarity; welfare services can be and often are extended to nongovernmental, private organisations, but these remain dependent on state subsidies and subjected to statutory rules and controls.
4. culturally, the welfare state is more than a system of distributive justice for the sake of equality, it is the result of the moral attempt to establish a civilised society in which people are insured against the five scourges of humanity, "Want, Disease, Ignorance, Squalor and Idleness (Beveridge)".

conceptuele driehoek. Als er sprake is van een crisis van de natiestaat, dan speelt zij zich niet af op een van de genoemde deelterreinen, maar dan is die crisis integraal en raakt zij alle facetten van het functioneren van de centrale-natie-verzorgings-staat. Die geaccumuleerde kernfuncties van deze soevereine centrale-natie-verzorgings-staat zijn resumerend de volgende:²⁴

- De staat heeft de verantwoordelijkheid om zijn burgers te beschermen en hun veiligheid te garanderen. De realisatie van deze verantwoordelijkheid impliceert dat de staat het absolute monopolie op de uitoefening van macht en fysiek geweld heeft;
- De staat heeft hiertoe een geëigend bureaucratisch apparaat ontwikkeld, dat vooral dient om de overheidstaken te financieren (belastingheffing) alsook diezelfde overheid in- en extern te representeren (diplomatie);
- De staat bevordert de betrokkenheid van de burger bij zijn functioneren door het ontwikkelen van een nationale cultuur, geschiedenis en identiteit;
- De staat heeft een belangrijke rol in de ontwikkeling en het behoud van de nationale economische welvaart;
- De staat draagt de primaire verantwoordelijkheden op het gebied van zorg en welzijn en is mede actief op terreinen als onderwijs, gezondheidszorg, sociale zekerheid en werkgelegenheid.

De centralistische staat

Het ontstaan van de centralistische staat in West Europa vond plaats in de 17^{de} en 18^{de} eeuw, hoewel het noch in tijd, noch in plaats een precieze en gefixeerde historische gebeurtenis is geweest. Ieder land kent in dit verband min of meer zijn eigen historische, culturele en politieke ontwikkeling. In deze zin moeten de begrippen 'staat' en 'natiestaat' dan ook veel meer als abstracties gezien worden, waarmee een grote diversiteit aan concrete verschijningsvormen in de sociale en politieke realiteit uitgedrukt worden. Zo verschilt de ontwikkeling van de staat in Frankrijk aanmerkelijk van die van Engeland, en die weer van Spanje, Oostenrijk en Nederland, om er enkele te noemen. De grenzen van deze staten zijn nooit gefixeerd geweest, en daarom konden ook nieuwe staten zich in de loop der tijd ontwikkelen: Duitsland en Italië in de 19^{de} eeuw, Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië in de 20^{ste} eeuw²⁵.

Naast deze historische verschillen per land zijn er echter ook opmerkelijke overeenkomsten. Alle West-Europese landen waren gedurende de Middeleeuwen feodale, rurale standenmaatschappijen met een agrarische economie. Zij veranderden alle in urbane, voornamelijk kapitalistische industriële klassensamenlevingen met een of andere vorm van politieke

²⁴ P.Allum (1995); hoofdstuk 7; J. Hall (1994); hoofdstuk 1; J. Dunn (1995)

²⁵ M. van Creveld (1999)

democratie gedurende de 18^{de} en 19^{de} eeuw. En tegenwoordig zijn ze alle betrokken bij het overgangsproces van een industriële naar een postindustriële dienstensamenleving. Tevens ondergingen ze alle en werden diep geraakt door de grote gebeurtenissen en omwentelingen in de Europese geschiedenis: de uitvinding van de boekdrukkunst, de Reformatie, de Franse Revolutie en de Industriële Revolutie. Hoewel dus iedere staat anders op deze transformaties en gebeurtenissen reageerde, hebben ze genoemde ontwikkelingen met elkaar gemeen. Kortom, naast de vele verschillen hebben ze wel degelijk ook een gedeelde geschiedenis en achtergrond, tot uitdrukking komend in het Christendom als religie, het feodalisme als (historische) samenlevingsvorm, het kapitalisme als economisch systeem en de democratie als vorm van staatsbestuur.

Na de Middeleeuwen was politiek gezien een van de belangrijkste factoren in de ontwikkeling van staten het groeiende belang en de toenemende macht van de militaire institutie²⁶. Die militaire macht moest het hof ontwikkelen om te overleven in een werkelijkheid, waarin onderlinge rivaliteit en competitie tussen koningen en adellijke heersers steeds belangrijker werd. Daarbij diende die militaire macht er tevens voor om de materiële bronnen veilig te stellen, die nodig waren om te voorzien in de materiële behoeften van het hof. Uitvindingen en de ontwikkeling van nieuw wapentuig waren dan ook aan de orde van de dag, en het massaleger deed in de 17^{de} en 18^{de} eeuw zijn intrede, gebaseerd op trouw en loyaliteit aan de kroon en de staat. Oorlogsvoering en militaire strategie werden steeds meer een geprofessionaliseerd, wat resulteerde in de oprichting van militaire opleidingscholen en academies: Woolwich (1741) en Sandhurst (1802) in Engeland, Modena (1756) in Italië, de Ecole Polytechnique (1794) en St. Cyr (1808) in Frankrijk, de Berliner Kriegsakademie (1810) in Pruisen en de Koninklijke Militaire Academie (1828) in Nederland.²⁷

Staten en de daaraan verbonden politieke macht centraliseerde zich sterk mede met het doel om door de verdediging van het eigen nationale grondgebied de daarbinnen levende bevolking te beschermen. Daarom was de oprichting en inrichting van leger en politie van eminent belang. En om dat leger te financieren en te onderhouden, moest de staat een goed functionerend

²⁶ Volgens Van Creveld zijn staten per definitie ontstaan uit het voeren van oorlog, en dus neemt de militaire institutie een centrale positie in de staat in. "With the establishment of the regular armed forces, the police and prisons, the proud structure of the state was virtually complete." (p. 169). Aan de militaire instellingen dankt een land volgens Van Creveld bijvoorbeeld zowel de unificering van de tijdsberekening – als het appel 's morgens om 8 uur is, moet het voor iedereen wel hetzelfde 8^{ste} uur zijn – als de nationale taal: het was immers noodzakelijk dat iedereen de taal van de bevelen niet alleen verstond, maar ook opvolgde. Zie M. van Creveld (1999); hoofdstuk 3: The state as an instrument.

²⁷ P. Allum (1995); hoofdstuk 7: Government and executive power

administratief apparaat ontwikkelen teneinde belastingen te kunnen innen. De hieruit voortgekomen expansie van leger en overheidsbureaucratie heeft dan ook aanmerkelijk bijgedragen tot het ontstaan van de centralistische staat. Alles wat met leger en krijgsmacht van doen had, diende immers geformaliseerd te worden in een aparte organisatie, en het innen van belastingen diende gestructureerd te worden in een efficiënt functionerende bureaucratie²⁸. We zien hier de groei van het staatscentralisme in de 17^{de} en 18^{de} eeuw en de ontwikkeling van twee tot op de dag van vandaag essentiële functies en instituties van de staat: het *leger* en het *belastingskantoor*. De eerste bedoeld om het eigen territorium te verdedigen c.q. uit te breiden en de burger veiligheid en bescherming te garanderen, de tweede om het geheel te financieren.

Hoewel de ontwikkeling van de militaire institutie een wezenlijke bijdrage heeft geleverd aan de ontwikkeling van de centralistische staat, kan staatsvorming hier niet eenzijdig uit verklaard worden. Vooral de interpretatie van Van Creveld is nogal eenzijdig gericht op onderlinge rivaliteit en oorlogvoering. Hij hanteert daarbij een soort ‘organisch’ idee van de staat: staten worden geboren, groeien op, kennen hun volwassenheid, worden oud en sterven uiteindelijk; de brandstof voor deze ‘levenscyclus’ is strijd en oorlog. Hij gaat daarbij voorbij aan *de civiele noodzaak en civiele effecten* van staatsvorming.

De civiele *noodzaak* is door Jean Jacques Rousseau in ‘Du Contrat Social’²⁹ aangegeven: daarin draagt het individu zijn van nature verkregen individuele rechten over aan de Algemene Wil, waarvan de burgermaatschappij de expressie is. “Pour ne pas se tromper dans ses compensations, il faut bien distinguer la liberté *naturelle*, qui n’a pour bornes que les forces de l’individu, de la liberté *civile*, qui est limitée par la volonté générale; et la *possession*, qui n’est que l’effet de la force ou la droit du premier occupant, de la *propriété*, qui ne peut être fondée que sur un titre positif.”³⁰ Juist door het sociale contract en de daaraan gerelateerde ontwikkeling van de staat, ontstaat een *rechtsstaat*, die zowel intern ordent als aanzet tot de morele ontwikkeling van de burgermaatschappij. “Ce passage de l’état de nature à l’état civil produit dans

²⁸ Volgens M. van Creveld stamt uit deze tijd het woord ‘statistiek’: de behoefte van de staat aan informatie over het aantal ingezetenen en hun relatieve welstand teneinde de hoogte van de belastingen en de staatsinkomsten te kunnen ramen. Zie M. van Creveld (1999); hoofdstuk 3: The rise of the state

²⁹ J.J. Rousseau (1940)

³⁰ Ibid., p. 23

l'homme un changement très remarquable, en substituant dans sa conduite la justice à l'instinct, et donnant à ses actions la moralité qui leur manquait auparavant.”³¹

Als het gaat om de civiele *effecten* van staatsvorming op de samenleving, en dan vooral van het absolutisme in deze, is het werk van Norbert Elias over het civilisatieproces toonaangevend. Uitvoerig toont hij aan, dat het absolutisme niet alleen gericht was op politieke macht, oorlogvoering en belastingheffing, maar ook een ‘hoofse’ invloed had op gewoonten, gebruiken en gedrag in alle lagen c.q. standen van de samenleving – een proces dat hij ‘civilisatie’ noemt.³²

Oorlogen en conflicten eindigden in Europa niet alleen op het slagveld met als resultaat overwinnaars en verliezers. Ook werden ze beslecht achter de conferentietafel, waar onderlinge afspraken gemaakt werden en verdragen gesloten. Het Verdrag van Westfalen (1648), het Congres van Wenen (1815) en het Verdrag van Versailles (1919) zijn hier enkele beroemde voorbeelden van. Er ontstonden dan ook min of meer gelijktijdig vanaf de tweede helft van de 17^{de} eeuw twee nieuwe, maar aan elkaar gerelateerde fenomenen. De eerste was de geboorte van een nieuw beroep: de *diplomaat*, en de tweede was het ontstaan – voor het eerst en mede door toedoen van diplomaten – van een soort internationaal politiek evenwichtssysteem: het “European State System”.³³ Dit *Europese Staten Systeem* structureerde de verhoudingen tussen de diverse staten door het maken van onderlinge afspraken, regels en procedures, en erkende en respecteerte de soevereiniteit van de respectievelijke landen met betrekking tot hun binnenlandse aangelegenheden. De centralistische staat wist zich dus ook – naast het leger – staande te houden met diplomatie en onderhandeling.

Het Congres van Wenen (1815), georganiseerd naar aanleiding van de definitieve nederlaag van Napoleon, kan in dit verband gezien worden als het eerste voorbeeld, waar staten grotere waarde hechten aan het via diplomatie vestigen van een internationaal evenwicht dan aan het uitvechten van de onderlinge, rivaliserende belangen.

Hoewel het Congres van Wenen uitdrukkelijk bedoeld was om de oude politieke orde te herstellen, lag dit congres daarentegen

³¹ J.J. Rousseau (1940); p. 22

³² N. Elias (1983); deel 2

³³ P. Allum (1995); hoofdstuk 7: Government and executive power. Het ‘European State System’ zou opgevat kunnen worden als een vroege voorloper van de Europese Unie: beide hebben het oogmerk een stabiliserende en pacificerende invloed uit te oefenen in Europa met dat verschil, dat de eerste vooral uit politieke hoek voortkwam, de tweede zich baseerde op economische samenwerking.

ook aan de basis van een nieuw politiek fenomeen, namelijk de eerste stappen in de ontwikkeling van het internationale recht. Metternich³⁴ was hier de initiator van. Om de nieuwe afspraken over het herstel van de oude orde van enige duurzaamheid te voorzien, ontwikkelde hij enkele regels en procedures, waardoor het alleen nog maar mogelijk werd om te interveniëren in andere staten, als die een oprechte bedreiging vormde voor het nieuw gevestigde internationale evenwicht. Dit betekende dat de staten onderling de soevereiniteit over de respectievelijke grondgebieden erkenden, en dat interventies of aanvallen slechts dan mogelijk waren, als de interne conflicten een bedreiging gingen vormen voor de nieuwe orde. Zo werd het zogenaamde ‘Europese Staten Systeem’ een politieke werkelijkheid, gekenmerkt door wederzijdse erkenning van de soevereiniteit van de deelnemende landen.

De kaart van Europa werd tijdens het Weense Congres opnieuw getekend, hoewel zijn voornaamste doelstelling gericht was op het herstellen van de politieke en staatkundige verhoudingen, zoals die vóór het Napoleontische tijdvak hadden bestaan: de Restauratie. Deelnemers waren koningen, aristocraten en diplomaten uit Oostenrijk, Frankrijk, Rusland, Polen, Engeland, België, Saksen, Württemberg, Hannover, Nederland, Zwitserland, Beieren, Zweden, Denemarken, Italië, Spanje en Portugal.³⁵ Het opnieuw definiëren van de verschillende nationale grenzen en het herstel van de traditionele macht en het prestige van zijn machtsdragers, was het hoofddoel. Verschil in tradities, cultuur, waarden en opvattingen waren van ondergeschikt belang, evenmin overeenkomsten of verschillen in taal of religie. In een zeer modern aandoende vorm van ‘managerialism’ werd de kaart van Europa opnieuw getekend op basis van kwantitatieve berekening en calculatie: ieder nieuw te vormen territorium moest in principe over voldoende onderdanen kunnen beschikken teneinde voldoende middelen voor de staat te kunnen genereren via belastingheffing. Immers, voldoende mensen betekende voldoende potentiële belastingbetalers.

³⁴ Vorst Clemens Lothar Nepomuk Metternich was een Oostenrijks topdiplomaat, die aan het begin van de 19^{de} eeuw na het Napoleontisch tijdperk de initiator was voor het herstel van de politieke verhoudingen in Europa, gebaseerd op de ‘oude’ aristocratische verbanden. Aan hem wordt dan ook het tijdperk, dat we de Restauratie noemen, onlosmakelijk verbonden. Een goede biografie over zijn leven en diplomatiek werk is geschreven door F. Hartau (1991)

³⁵ G. Weber (1885); deel 2, pp. 355-359. Enkele bekende namen onder de deelnemers waren Talleyrand voor Frankrijk, Wilhelm von Humboldt namens Pruisen en Wellington voor Engeland. De Nederlandse belangen werden behartigd door Hans von Gagern, door Weber gekwalificeerd als staatsman. In de uitkomsten van het Congres van Wenen werd het einde van de Republiek der Nederlanden bekrachtigd en werd België bij het Koninkrijk der Nederlanden gevoegd, onder leiding van koning Willem I.

De voornaamste intentie van alle deelnemers gedurende de onderhandelingen was dan ook om een resultaat te boeken, dat genoeg mogelijkheden zou bieden om te overleven en te bestaan binnen de nieuwe Europese politieke orde. Bijgevolg werden op een nogal arbitraire manier diverse gebieden, regio's en landen herschikt om dat resultaat te behalen.

Het Congres van Wenen is om twee redenen van groot belang geweest. De eerste is zojuist beschreven: het congres werd bijgewoond door een op leeftijd gekomen generatie, die hunkerde naar het herstel van de oude orde in de vorm van de absolute, centralistische staat. Het gedachtegoed om de territoria helder te definiëren en te voorzien van genoeg inwoners om voldoende belastingen te kunnen heffen, voerde de boventoon. De tweede reden is echter, dat het Congres een blinde vlek had voor nieuwe ontwikkelingen, die zich in de samenleving afspeelden naar aanleiding van de Franse en Industriële Revolutie. Deze ontwikkelingen zorgden voor een geleidelijke transformatie van 'centralistische staten' in 'natiestaten'. De Nederlandse historicus Weber gaf over beide bewegingen – die van restauratie en herstel en die van vernieuwing en verandering – de volgende beschrijving. “En gelijk de vorsten en diplomaten in hunne manieren en denkbeelden weder gansch en al tot den ouden tijd terugkeerden, zoo legde ook de staatsmanskunst van het Weener congres weinig scheppende en hervormende kracht aan de dag. Met eene bewonderenswaardige kalmte en onbevagenheid sloot men de oogen voor de teekenen des tijds, voor de denkbeelden en wenschen der volkeren, voor de omkeeringen, die in het staatkundig leven en denken der natieën hadden plaats gehad. Over de gansche reeks hoogst gewichtige vragen, die zich toenmaals aan de wijzen en machtigen der aarde opdrongen, zette men zich met een luchtig hart heen, terwijl men de noodzakelijkste bepalingen vaststelde ten aanzien van de verdeeling van grondgebied, de wettige vorstenhuizen op de verloren tronen terugvoerde, het oude stelsel van het Europeesche evenwicht zoo goed mogelijk herstelde, der staatkunde van reactie en restauratie overal een zo volkomen mogelijke overwinning bereidde en de nieuwe orde van zaken voor eeuwig meende gevestigd te hebben, wanneer men slechts voor het oogenblik de volken tot rust gebracht had.”³⁶

³⁶ G. Weber (1885); deel 2, p. 351. G. Weber was een Nederlandse historicus, die rond 1880 publiceerde. Hij schreef drie delen over de 'geschiedenis der wereld', waarbij 'de' geschiedenis zich beperkte tot de periode 1750 – 1860, en 'de' wereld bestond uit louter een aantal West-Europese landen. De ondertitel van de drie delen luidt dan ook veelzeggend: Van het begin der Fransche omwenteling af, tot op onze dagen. Weber bezat de doctorsgraad in geschiedenis. Het is mij onbekend waar hij doceerde.

De natiestaat

De pogingen van de politieke leiding om de oude orde in de vorm van de centralistische staat te herstellen ten tijde van het Congres van Wenen correspondeerden dus niet met de ontwikkelingen in de samenleving, zoals die inmiddels aan het begin van de 19^{de} eeuw waren ingezet. Binnen de samenleving werd namelijk vooral de derde stand, de bourgeoisie, steeds belangrijker, ten koste van aristocratie, clerus en boerenstand. Haar opkomst en invloed als sociale en politieke factor drukte zich in historische zin vooral uit in de Franse en Industriële Revolutie. De Franse Revolutie maakte een einde aan de politieke, geestelijke en culturele dominantie van aristocratie en clerus; vanaf nu ontwikkelde zich geleidelijk aan een nieuwe burgerlijke politieke orde – de democratie – en een burgerlijke cultuur.³⁷ Ondernemerschap begon samenleving en politiek te dicteren, en zowel de industrialisatie van de economie als de democratisering van politieke besluitvorming konden onder invloed van de burgerij nu tot volle ontwikkeling komen.³⁸

De opkomende burgerij eiste haar machtspositie en invloed op. De door haar gedragen industrialisatie met het daaraan verbonden opkomende kapitalisme, creëerde een nieuwe sociale orde. Die nieuwe sociale orde conflicteerde met de gevestigde macht, die zich nog altijd baseerde op het absolutistisch centralisme en die zijn legitimatiebasis had in de agrarische, rurale samenleving. De nieuwe, rijke en welgestelde ‘captains of industry’ en bankiers claimden hun rechten, hun vrijheden en hun politieke inspraak teneinde hun belangen te kunnen verdedigen tegen de druk van het proletariaat; een proletariaat, dat steeds meer en vaker zocht naar politieke wegen om zijn ellende en armoede te verlichten. Het hoog- of geldkapitalisme kwam op, wat de samenleving niet alleen economisch, maar ook demografisch en cultureel in al haar facetten raakte en beïnvloedde. Een van de resultaten was de ontwikkeling van de democratie als politieke structuur, wat verschillende (belangen)groepen in toenemende mate de

³⁷ De burgerlijke cultuur, die als “bürgerliche Gesellschaft” (Hegel) de motor werd van de verdere uitbouw van de sociaal-culturele dimensie van de samenleving en een realiteit werd tussen het individu/gezin enerzijds en de staat anderzijds. Met een verwijzing naar Hegel wordt dit in John Hall als volgt geformuleerd: “*Bürgerliche Gesellschaft*” is conceived not as a natural condition of freedom but as a historically produced sphere of ethical life ‘positioned’ between the simple world of the patriarchal household and the universal state. It includes the market economy, social classes, corporations and institutions concerned with the administration of welfare...and civil law. Civil society is a mosaic of individuals, classes, groups and institutions whose transactions are regulated by civil law.” J. Hall (1995); p. 284

³⁸ Zie voor de invloed van de burgerij op de ontwikkeling van een kapitalistische cultuur en een kapitalistisch ethos in de 19^{de} eeuw W. Sombart (1923). Zie voor de invloed van het ondernemen en het industriële management op maatschappij en politiek in de eerste helft van de 20^{ste} eeuw J. Burnham (1941).

mogelijkheid gaf om een rol van betekenis te spelen op het politieke toneel. Kortom, een kapitalistische samenleving en een liberaal democratische staat ontwikkelde zich met alle innerlijke spanningen en contradicties van dien. Dit resulteerde onder andere in de drie grote politieke 'ismen' van de 19^{de} en 20^{ste} eeuw: liberalisme (vrijheid) met zijn gerichtheid op de markt, socialisme (gelijkheid) met zijn wortels in de staat en conservatisme (broederschap) met zijn preoccupatie voor de burgermaatschappij.³⁹

Van belang is in dit verband, dat de op de oude ideeën gevestigde politieke orde niet in staat was om op een adequate wijze te voldoen aan en te voorzien in de behoeften en vragen van de nieuwe tijd. De burgermaatschappij, vertegenwoordigd door de derde stand, werd in dit verband het voorwerp van politisering door de pogingen van diverse groepen en klassen om hun problemen op te lossen langs politieke weg: de burgermaatschappij kreeg vanaf nu duidelijke aspiraties en interesses in de staat en claimde dan ook politieke invloed en inspraak. Het centralistische absolutisme was sterk verouderd en had niet langer een antwoord op de maatschappelijke en politieke problemen van de tijd. Tegenover het absolutisme ontwikkelde de democratie zich dan ook geleidelijk aan als de meest geëigende weg en het beste model om aan de eisen van de burgermaatschappij tegemoet te komen.

Op haar beurt is democratie weer sterk afhankelijk van het goed functioneren van de samenstellende delen van de burgermaatschappij. Zo maakt volgens John Hall de aanwezigheid van sterke en autonome groeperingen de spreiding van politieke macht en inspraak noodzakelijk, wordt een zeker evenwicht tussen de diverse belangen geschapen en wordt het onmogelijk gemaakt om politieke macht daadwerkelijk excessief te concentreren.⁴⁰

In deze context is het van belang om te constateren, dat de burgermaatschappij haar ideologische richting wijzigde om in haar belangen te voorzien: van een oorspronkelijke gerichtheid op de eigen samenleving als 'Gemeinschaft' verschoof dit naar het politieke niveau, en dus naar de staat. De burgermaatschappij transformeert zogezegd haar oriëntatie op zichzelf naar die gericht op de staat teneinde betekenis te geven aan haar activiteiten; betekenis, die dus vanaf nu een politieke invulling krijgt. Het is dus niet alleen de staat, die als een soort slokop vanaf de 19^{de} eeuw diverse functies naar zich toetrok – het is ook de burgermaatschappij zelf, die deze afhankelijkheid opzocht in de verwachting, dat hierdoor het beste perspectief geboden werd om de eigen doelstellingen te realiseren. Niet de koning, niet de kerk, maar de politieke partij

³⁹ H.W. von der Dunk (2000); hoofdstuk 1: Een terugblik op de 19^{de} eeuw.

⁴⁰ J. Hall (1996); hoofdstuk 1: In search of civil society

en de belangengroepering met de eraan verbonden 'ismen' werd het Leitmotiv, waarmee richting gegeven werd aan de realisering van de burgerlijke ambities. Daarmee gingen staat en burgermaatschappij een alliantie aan.

Kon de centralistische staat zich nog enigszins als homogeen en uniform presenteren – l'Etat, c'est moi –, dan is dit in de 19^{de} eeuw definitief voorbij en voert diversiteit de boventoon. Zo incorporeerde de 19^{de} eeuwse staat geografisch een veelheid aan gebieden, die tot dan toe weinig met elkaar te maken hadden gehad, maar nu noodgedwongen op elkaar betrokken waren door te behoren tot dezelfde politieke ruimte.⁴¹ Ook de burgermaatschappij was volop in beweging en kenmerkte zich eerder door diversiteit dan door homogeniteit. De standensamenleving werd na de Restauratie overschaduwd door een klassensamenleving⁴², en bij gevolg werden meesters werkgevers en gezellen arbeiders. Industrialisatie had een trek naar de stad veroorzaakt met een tot dan toe ongekennde mobiliteit. Steden transformeerden in urbane centra met alle antagonismen van dien: excessieve rijkdom en ultieme armoede; bloei van wetenschap en techniek, en een verslechtering van primaire bestaanscondities; opleving in kunst en cultuur, en grauwheid van het dagelijks bestaan. Het

⁴¹ Ook dit wordt sterk verwoord door de 19^{de} eeuwse historicus Weber, als hij de gebeurtenissen tussen 1830 en 1840 karakteriseert: "Had de vroegere staatsvorm in elken staat slechts op een willekeurige wijze gevormd grondgebied gezien, het karakter en den eigenaardigen aanleg van volk voor niets geacht, bij vredesverdragen en andere overeenkomsten slechts op de aardrijkskundige grenzen en ligging, maar niet op afkomst, taal en karakter der verschillende nationaliteiten gelet, in den jongsten tijd ging de wensch der volken uit naar onafhankelijkheid der verschillende nationaliteiten en volksstammen onder een eigen bestuur, naar eerbiediging en ontwikkeling van de eigenaardige volkstalen en dialekten. Het streven der regeeringen, dat met elken dag duidelijker aan het licht kwam, om bewoners van veroverde landstreken met het overheerschende volk samen te smelten en de taal, de zeden, de nationale instellingen en de eigenaardigheden der overwonnelingen allengs te verdringen, ten einde zoo een uit gelijksoortige bestanddeelen samengestelden staat te vormen, verwekte bij de onderdrukten een geest van verzet, eene vurige liefde voor de taal, de zeden en de instellingen der vaderen, en het ernstig streven om de nationale eigenaardigheden niet alleen in stand te houden, maar overal geeerbiedigd te zien. Het stelsel van gelijkmaking, door de regeeringen omhelsd, vuurde alzoo het particularisme der overwonnen volken aan; er ontstonden nationale sympathieën en antipathieën, waaruit meer dan een strijd geboren werd, die tengevolge van hartstocht en rassenhaat gevoerd werd met eene heftigheid, slechts aan de vroegere godsdienstoorlogen eigen. De band, door de geschiedkundige gebeurtenissen gevlochten, werd losgesnoerd door een vaak op kunstmatige wijze gevoed nationaal bewustzijn." Op een bijna moderne wijze refereert de schrijver hier aan 'stateless-nations' en beschrijft hij de opkomst van o.a. het Vlaamse, Schotse en Baskische nationalisme. Zie G. Weber (1885); deel 2; p. 353.

⁴² Zie voor een toelichting op de begrippen standen- en klassenmaatschappij en op de invloed van beide begrippen in de moderne tijd A.C.Zijderveld (1991); pp. 108 - 112

gevolg was, dat de ooit zo homogeen ogende samenleving een zeer divers palet aan levensvormen en levenscondities begon te vertonen, zonder dat er gesproken kon worden van een duidelijke onderlinge samenhang.

Wilde de staat in deze situatie overleven, dan kon hij dat alleen maar doen door mensen aan zich te binden: zij moesten immers wel bereid zijn om zowel de noodzakelijke belastingen te betalen als hun leven te riskeren door als soldaat te vechten voor het 'vaderland'. Geleidelijk ontwikkelden zich de contouren van de natiestaat, waarin nationaliteit en nationalisme gingen fungeren als bindende en unifiserende factoren in deze 'chaotische' context. De roep om eenheid en om een gedeelde, historisch verankerde nationale cultuur werd in dit verband vooral verwoord door de Romantiek.⁴³ Onder invloed van hun geschriften ontwikkelde zich het idee van het 'volk' en een daaraan verbonden, eigen 'nationale cultuur', waarlangs individuen uit alle streken van het land zich konden identificeren met hun landgenoten.⁴⁴ Een nationale cultuur, die de diversiteit aan lokale en regionale tradities, talen en identificatiesymbolen, waaruit de staat was opgebouwd, ofwel verving, ofwel naar de achtergrond drukte. Via de nationale cultuur konden mensen zich vanaf nu identificeren met de staat, zijn instellingen en zijn grondgebied - mede, omdat het de enige institutie was die hen kon beschermen tegen vijanden en bedreigingen. Men was dus loyaal, mede omdat men er van afhankelijk was.

Het Congres van Wenen tekende de politieke orde aan het begin van de 19^{de} eeuw in een poging alles bij het oude te laten. Maar de opkomst van de burgerij met de daaraan verbonden processen van industrialisering, urbanisering, kapitalisering en democratisering van de samenleving veranderde het oorspronkelijk statische landschap in een pluriforme werkelijkheid met diversiteit als kernkarakteristiek. Binnen het territorium van de staat was een nieuw bindmiddel gevonden: dat van de natie, verwijzend naar de gedeelde cultuur, geschiedenis, taal en tradities van de binnen dat territorium levende bevolkingsgroepen. Het idee van het 'eigen volk' ontstaat.

⁴³ Een standaardwerk over de Romantiek is M. Praz (1951)

⁴⁴ Vooral van belang is in dit verband het werk van J. G. Herder (1989)

Natiestaat en nationalisme⁴⁵

‘Nationbuilding’⁴⁶ was in de 19^{de} eeuw een kenmerkend verschijnsel, waarbij staten zich sterk trachten te maken door het creëren van een collectieve identiteit, om zo een zekere homogeniteit in hun samenleving te bewerkstelligen: de centralistische staat transformeerde in een centralistische natiestaat. Die collectieve identiteit werd gevonden in de eigen taal, geschiedenis, tradities en cultuur. „Nationalisme kan heel bondig worden omschreven als de overtuiging dat iedereen van nature onlosmakelijk met zijn volk is verbonden en dat hij de macht en bloei van zijn land en volk daarom boven alle andere bindingen, en zeker boven andere landen behoort te stellen, zodat zijn politieke en culturele activiteiten in dienst van de grootheid van zijn land staan. Daarbij heeft de vraag wanneer eigenlijk van een volk gesproken moet worden, tot een oeverloos debat geleid. Taal, cultuur, historische ervaringen golden overal als voornaamste samenbindende criteria, maar niet overal van gelijke zwaarte.”⁴⁷

Daar er vaak meer culturen, en dus naties, gegroepeerd waren onder één staatkundige politieke leiding, kon er een spanningsveld ontstaan tussen staatkundige homogeniteit enerzijds en de bestaande culturele diversiteit met de daaraan gekoppelde politieke aspiraties anderzijds. Vooral dit laatste werd gezien als een bedreiging voor het voortbestaan van de staat, en we zien dan ook voor het eerst het onderscheid ontstaan tussen de dominante cultuur van het politieke machtscentrum en de ondergeschikte cultuur van de periferie.⁴⁸ Anders gezegd: de nieuwe, nationale ideologie wordt dominant en verdrijft of

⁴⁵ Ik onderscheid nationalisme van patriottisme. Patriottisme richt zich op de staat en zijn instellingen, waarmee men zich met een zekere trots identificeert; de staat als beschermer en hoeder van rechten en plichten. Nationalisme verwijst naar een identificatie met de eigen cultuur, geschiedenis en tradities. Vanuit het begrip ‘natiestaat’ geredeneerd, komt nationalisme voort uit de natie, en patriottisme uit de staat. Zie ook A.C. Zijdeveld (1995); pp. 153 – 159; S. McLean (2002); hoofdstuk 6: Patriotism, generational change, sacrifice

⁴⁶ R. Bendix (1996)

⁴⁷ H.W. von der Dunk (2000); p. 18

⁴⁸ Het onderscheid tussen centrum en periferie, en dus tussen dominante en ondergeschikte cultuur, is een typisch 19^{de} eeuws verschijnsel onder invloed van het nationalisme. Culturele diversiteit hoeft namelijk niet per definitie een bedreiging te vormen voor de eenheid van de staat: de Verenigde Staten zijn daar een voorbeeld van. Maar ook kenden de Romeinse en het Ottomaanse Imperia een veelheid aan culturen zonder daar direct aan ten onder te gaan. En de zgn. dubbelmonarchie van de Habsburgers tenslotte is een goed voorbeeld van een politiek systeem, dat culturele diversiteit in zich wist te integreren; zij het, dat dit vooral gold voor de sociale en politieke bovenlaag, waarin de Duitstalige bevolking met zijn traditionalistische cultuur de bovenhand had. Zie H.W. von der Dunk (2000); hoofdstuk 2: Einde van een tijdperk, pp. 65 – 90.

onderdrukt daarmee de oorspronkelijke culturele verschillen, die behoorden tot de samenstellende delen van het land. De economische en politieke machtscentra, voor het overgrote deel geconcentreerd in hoofdsteden, zijn vanaf nu de plaatsen waar de nationale identiteit en cultuur bepaald en gedefinieerd wordt, daarbij andere culturele uitingen verdringend naar de periferie van de samenleving. Het onderscheid tussen een heersende, dominante cultuur enerzijds en een subcultuur anderzijds is dan ook te verklaren uit de opkomst van het nationalisme en de centralistische natiestaat.

Zoals gezegd, was het met name de Romantiek, die een sterke impuls gaf voor het ontstaan van het nationalisme. De Romantiek verzette zich tegen het universalistische en mechanische denken van de Verlichting. Tegenover dit universalisme plaatste zij het specifieke, het eigene, het unieke, het bijzondere – en tegenover het mechanische wereldbeeld dat van een organisch gegroeide werkelijkheid. Dit leidde als het ging om taal, tradities, cultuur en geschiedenis tot onderzoek naar het specifieke, en dus naar de verschillen. “De gedachte van de Duitse filosoof Herder dat volkeren levende organismen zijn met een eigen ziel zou, door anderen uitgewerkt en gepopulariseerd, het nationalistische denken gedurende de hele 19^{de} en ook nog in de 20^{ste} eeuw beheersen.”⁴⁹

Maar naast deze ontwikkelingen van cultuurhistorische aard, zijn er ook een aantal specifieke factoren, waardoor het nationalisme kon groeien⁵⁰. Allereerst is de *demografische* factor in dit verband van belang. Veel mensen verhuisden onder invloed van het opkomende kapitalisme van het platteland naar de urbane centra en de industriële steden, en dit veroorzaakte niet alleen problemen in termen van stedenbouw, woningaanbod, infrastructuur en hygiëne. Ook had dit sociaal-culturele gevolgen: de oorspronkelijke (rurale) traditionele denk- en handelingspatronen waren irrelevant geworden, waardoor men zoekend was, openstond en gevoelig was voor nieuwe interpretaties van de werkelijkheid; nationalistisch georiënteerde propaganda kon daar dankbaar gebruik van maken.

Een andere factor is gelegen in de democratisering van het *onderwijs*. Het aantal mensen, dat onderwijs had genoten, groeide gestaag door de toenemende invloed van de burgerij als politiek-maatschappelijke factor. Steden werden onder invloed van het opkomende kapitalisme gezichtsbepalend voor de samenleving, en de motor daarvan was de stand, die van oudsher de stad als zijn natuurlijk thuishaven kende: de burgerij. Traditioneel had dit verband tussen stad en burgerij zowel handel als cultuur en wetenschap voortgebracht: steden waren niet alleen handelsknooppunten, maar ook de ontmoetingscentra voor wetenschappers en kunstenaars. Naast de fabriek zijn ook het operagebouw en

⁴⁹ H.W. von der Dunk (2000); deel 1, p. 20

⁵⁰ Zie voor een uitvoerige beschrijving van de relatie tussen demografie, onderwijs, publieke opinie en oorlogvoering: P. Allum (1995); J. Hall (1994); M. van Creveld (1999)

de universiteit kenmerkend en gezichtsbepalend voor de stad en zijn 'autochtone' bewoners: de burgerij. Het is dan ook niet verwonderlijk, dat zich vanuit die burgerij naast de rijke kapitalist ook een intellectuele elite ontwikkelde.⁵¹ Deze nieuw opgekomen intellectuele elite had weinig van doen met de oude, heersende opvattingen en belangen, en was derhalve relatief 'freischwebend'. Zij zochten dan ook uitdrukkelijk naar alternatieve ideeën en ideologieën om hun nieuwe positie van invloed en te voorzien. In die zoektocht produceerden zij ideeën en denkstromingen (onder andere de Romantiek), waaruit het nationalisme zich mede kon ontwikkelen.

Onder invloed van de invoering van democratie en het verbreden van het kiesrecht ontstond er vervolgens voor het eerst een ander nieuw en belangrijk fenomeen in de politieke en de maatschappelijke context: *de publieke opinie*. De nieuwe politieke elites, die zich in diverse partijen hadden georganiseerd, werden in het streven naar en de uitvoering van hun macht afhankelijk van het electoraat en de achterban. Wilde men het eigen gedachtegoed in politieke zin realiseren, dan diende men het electoraat, dat in principe anoniem was en vrij om zijn standpunten te bepalen, via nieuwe wegen te bereiken. Media krijgen voor het eerst politieke en maatschappelijke invloed door hun intermediaire en vaak propagandistische functie tussen politieke elite en anonieme achterban, en krijgen alle ruimte om dit te verwoorden in publicaties over de 'natie'.

Ook *oorlogsvoering* tenslotte was mede een impuls, waaruit het nationalistische gedachtegoed zich kon ontwikkelen. De continue competitie en spanningen tussen staten, soms uitmondend in oorlogen, noodzaakte ondanks het bestaan van het 'Europese Staten Systeem' politici ertoe flink te investeren in de ontwikkeling van nieuwe wapentechnologie en de uitbreiding van het leger en de militaire organisatie. Dit veroorzaakte een zware last voor de overheidsuitgaven, die alleen gefinancierd konden worden door het verhogen van belastingen. Het was voor de zoveelste keer dat de staat een alliantie aanging met de burgermaatschappij: het heffen van hogere belastingen werd mogelijk door de opkomst van een gevoel van nationale eenheid en – al of niet vermeend – het bestaan van een collectief ervaren vijand.⁵²

Volgens John Hall⁵³ is nationalisme per definitie een zaak van de staat en verwijst het naar de politieke noodzaak om orde te scheppen in de werkelijkheid door het bewust construeren van

⁵¹ De derde stand of burgerij werd in het Duits ook wel 'die Leute von Besitz und Bildung' genoemd. Dit is een goede weergave van de oorsprong van de burgerij, die zowel gelegen is in handel en nijverheid als in kunsten en wetenschappen. Zie voor uitvoerige analyses A.C. Zijdeveld (1998a); M. Weber (1988b)

⁵² M. van Creveld (1999); hoofdstuk 4: The state as an ideal.

⁵³ J. Hall (1994); hoofdstuk 5: Consolidations of democracy

ationale eenheid en identiteit. Nationalisme is dan ook per definitie een politieke constructie: het is de politieke exploitatie van een bewust gecreëerd en gedefinieerd cultureel erfgoed van een bepaalde bevolkingsgroep om de gegeven politieke doelstellingen te realiseren. Deze politieke exploitatie vertoont volgens Hall altijd hetzelfde patroon: het begint bij het (her)bepalen van het culturele erfgoed – het beleven van gedeelde normen, waarden, opvattingen, tradities en betekenisstructuren – om vervolgens daaruit politieke ambities, aspiraties en doelstellingen te destilleren.

Nationalisme nu is in het kort het maatschappelijke en politieke product van bovengenoemde ontwikkelingen, waardoor de staat transformeerde in een natiestaat. In een door industrialisering, urbanisering en rationalisering verdeelde werkelijkheid werden onder invloed van deze factoren – concentratie van mensen in de steden, de democratisering van het onderwijs, het ontstaan van de publieke opinie en de voortdurende dreiging van oorlog - ‘volk’ en ‘eigen taal en cultuur’ ervaren als nieuwe, bindende krachten. Vooral het door de Romantiek ontwikkelde idee van de ‘eigen’ geschiedenis speelde daarin een cruciale rol: identificatie – of beter: over-identificatie – met de Grote Verhalen uit het eigen verleden leidde onvermijdelijk tot de vorming van een collectieve, nationale identiteit. Maar, zoals gezegd, die zoektocht naar dat eigen verleden is slechts te begrijpen uit het bestaande 19^{de} eeuwse gevoel van ontworteling enerzijds en de politieke aspiraties van diverse groepen, mogelijk gemaakt door de introductie van de democratie als staatsvorm, anderzijds. In beide gevallen echter – ontworteling of politieke emancipatie - is de definiëring van dat verleden en die eigen geschiedenis een constructie, die typisch behoort bij de 19^{de} eeuw.

De Spaanse socioloog Vallespin merkt in dit verband dan ook op, dat niet alleen de natie een product is van historische processen, maar dat wat onder geschiedenis verstaan wordt omgekeerd weer het resultaat is van het bestaan van nationalistische denkbeelden.⁵⁴ Het ontstaan van een soort historisch bewustzijn in de 19^{de} eeuw gaat hand in hand met de opkomst van het nationale bewustzijn. “History books have been – and are still – a highly effective means of propaganda in the hands of States...as if the movement of history within that particular territory had been – since its beginning – inexorably leading to the constitution of an eternal being called the Netherlands, France, Germany or Spain.”⁵⁵ . Kleine gebeurtenissen kunnen disproportioneel groot worden door

⁵⁴ F. Vallespin (1998)

⁵⁵ Ibid., p. 16. Het is in dit verband typerend om te constateren, dat men in Indonesië gedurende de Nederlandse koloniale overheersing moest leren, dat Indonesië de twaalfde

met een nationalistisch gekleurde bril naar de geschiedenis te kijken, waardoor ze van belang worden alleen al door het eenvoudige feit, dat ze plaatsvonden op het eigen grondgebied. Daarbinnen wordt de nationale cultuur gepresenteerd als een ideaal, dat altijd bestaan heeft en altijd zal blijven bestaan, wat niet alleen voorziet in een zekere logica in de opeenvolging van historische gebeurtenissen, maar ook de richting aangeeft naar de onvermijdelijke geboorte van de eigen natiestaat. Deze nationale geschiedenissen moeten echter primair gezien worden als politieke geschiedenissen: zij legitimeren de natiestaat, doordat zij deze voorzien van de noodzakelijke helden, symbolen, mythologieën en collectieve identiteiten.

Vallespin geeft de volgende typering van het nationalisme:

- Alle staten moeten verankerd zijn in een natie, en iedere natie in een staat. Hoewel er nauwelijks 'echte' natiestaten bestaan, die voldoen aan dit criterium, is de bedoeling van dit uitgangspunt duidelijk: het politieke niveau is geïntegreerd met het maatschappelijke niveau op basis van een veronderstelde homogeniteit van de bevolking;
- De politieke integratie is afhankelijk van een hieraan voorafgegangene sociale integratie, die ontstaan is door culturele homogeniteit. Het gevolg hiervan is, dat zowel de politieke als de culturele gemeenschap opgevat worden als identiek aan elkaar;
- Individuele identiteit is het resultaat van de individuele toewijding aan de reeds bestaande waarden, normen en betekenissen van een homogene gemeenschap;
- Individuele loyaliteit is primair gericht op wat Vallespin de culturele gemeenschap noemt. Men is daarbij slechts loyaal aan de politieke gemeenschap, voor zover deze nadrukkelijk in staat is om die culturele gemeenschap te ondersteunen en te faciliteren. Dit betekent, dat de culturele gemeenschap ervaren wordt als superieur en voorafgaand aan het politieke niveau;
- Tenslotte ondersteunt en roept nationalisme op tot een over-identificatie van individuen met de geschiedenis en tradities van de eigen gemeenschap.

Vooraf het politieke gebruik van de eigen geschiedenis met het daaraan verbonden culturele erfgoed heeft aan het nationalisme zijn negatieve klank gegeven: de associaties met 'Blut und Boden' en 'eigen volk eerst' zijn er

provincie van Nederland was, en dat de Romeinen 'ons' land innamen in 50 voor Christus.
Bron: gesprek met Indonesische vrouw bij de kassa van Albert Heijn.

onlosmakelijk mee verbonden, met als droevig resultaat onder andere twee bloedige wereldoorlogen, het opkomende nationalistische geweld in de voormalige Sovjet Unie en de crisis op de Balkan. Miljoenen mensen waren betrokken in oorlogen, die over superioriteit en inferioriteit gingen, en miljoenen mensen offerden hun leven voor het grote goed: de natie.⁵⁶ Dit nationalisme ontwikkelde zich echter in een 19^{de} eeuwse geanomiseerde samenleving, waarin de oude, 18^{de} eeuwse instituties niet langer hun betekenis- en zingevende functie konden vervullen en niet langer zorgden voor de handvatten om het hoofd te bieden aan de vragen en eisen van de tijd. Daarbij werden natiestaten een reëel en concreet sociologisch verschijnsel, waarbinnen het grootste gedeelte van de burgermaatschappij een proces van politisering onderging door de opkomst van kapitalisme en democratie. Nationalisme werd in zekere zin het nieuwe bindende element van de onderscheiden staten, en voorzag deze van nieuwe, zinvolle interpretaties van de werkelijkheid en collectieve identiteit. In deze functie had het nationalisme een dynamische invloed op de verdere opbouw van de industriële samenleving en de staat, en verschaftte het een sterk fundament voor de ontwikkeling van een West-Europese samenleving, die zich na de Tweede Wereldoorlog ontplooid tot en manifesteerde als verzorgingsstaat.

Dit nationalistische gedachtegoed heeft nog altijd zijn actuele waarde, zeker als het gaat over de ontwikkeling van het 20^{ste} eeuwse regionalisme in het algemeen en de opkomst van etnoregionalisme in het bijzonder. Zowel nationalisme als etnoregionalisme refereren aan een gedeelde geschiedenis, taal, cultuur en etnische herkomst van de eigen bevolkingsgroep, om zo te voorzien in een collectieve identiteit en expliciet 'wij-gevoel'. Beide ontwikkelen op basis van deze veronderstelde gemeenschappelijkheid ambities op het terrein van politieke autonomie, dat zichtbaar wordt in het streven naar het verwerven van meer politieke rechten en politieke macht. Een 'volk' is een eigenstandige en herkenbare eenheid en heeft op basis hiervan alle rechten om in politieke zin over zichzelf te beschikken: bij iedere 'natie' hoort een 'staat'. Ook is veelal de collectieve identiteit, waarvan bij zowel nationalisme als

⁵⁶ Er bestaat bijvoorbeeld in Frankrijk geen stad, dorp of gehucht, waar de zonen en mannen niet geëerd worden, die stierven tijdens de verdediging van hun geliefde land en de glorie daarvan; vooral tijdens La Grande Guerre. Zonder een sterk ontwikkeld nationalisme en de Franse natiestaat zouden nooit zo velen in Frankrijk zich geroepen hebben gevoeld om vanuit alle uithoeken van het land de loopgraven van Verdun te bemannen. De gedenkzuilen van de helden staan centraal op de pleinen van de betreffende gemeenschap, niet alleen ter nagedachtenis aan de slachtoffers, maar ook om de herinnering aan de reden van hun sterven levendig en actueel te houden: het vaderland.

etnoregionalisme sprake is, 'uitgevonden' en gecreëerd door een relatief kleine politieke elite teneinde hun ambities naar meer autonomie en macht te realiseren. Zonder de steun van, maar ook het geloof in de eigen natie (institutie), is er immers geen staat te bouwen (organisatie).⁵⁷ Beide neigen dan ook sterk tot populisme: niet door argumentatie, maar vooral via symboliek worden gevoelens van saamhorigheid ontwikkeld om zo te voorzien in de noodzakelijke steun van het volk voor de aspiraties en ambities van de politieke elite.

De verzorgingsstaat

Het derde element van de conceptuele driehoek – de economie – had zijn relatieve autonomie tot en met de ontwikkeling van de natiestaat nog altijd kunnen bewaren en had dan ook weinig last van staatsinvloed en staatsingrijpen gehad. Onder invloed van de industrialisatie was de samenleving in toenemende mate verdeeld in twee kampen: arbeiders en bourgeoisie, werknemers en werkgevers. Beiden hadden zich inmiddels politiek verenigd en begonnen in toenemende mate het parlement en de regering te zien als het platform, waarop zij hun belangen het beste konden behartigen. Arbeiders herkenden zich daarbij het sterkst in het socialisme, of in een van zijn vele varianten, en zagen in de grote socialistische theorieën en bewegingen het middel bij uitstek om in politieke zin invloed uit te oefenen en zo hun bestaanscondities te verbeteren. Maar het was vooral de rijkere bourgeoisie, die het politieke toneel tot aan de Tweede Wereldoorlog bepaalde en in de staat een machtige bondgenoot had gevonden voor het beschermen van de eigen belangen. De liberale doctrine schreef het vrije spel van een laissez-faire economie voor en daarom was er geen plaats voor staatsinmenging – wel van staatsordening, bijvoorbeeld mededinging – op het gebied van handel en industrie.⁵⁸ De beste manier, om deze doctrine wettelijk te onderbouwen en te beschermen, was het veroveren van parlementaire invloed en regeringsmacht. Dit is de paradox van het liberalisme: om de staatsinvloed zoveel mogelijk te beteugelen, moet de invloed op de staat zo groot mogelijk worden. Hierdoor gaan echter staat en economie een verbond met elkaar aan: economische belangen, die door de staat afgeschermd worden, en een staatskas, die alle belang heeft bij een goed functionerende en florerende economie.⁵⁹

⁵⁷ Zie voetnoot 4 van dit hoofdstuk

⁵⁸ A. Brusatti (1967); hoofdstuk 3: Das Zeitalter des Imperialismus und des Nationalismus

⁵⁹ H.W. von der Dunk (2000); p. 109. "Het liberalisme zou dan ook voortaan gekenmerkt worden door een intens tweeslachtige verhouding tot de staat en zijn ambtenaren: als handhaver van orde en recht en van de bezitsverhoudingen, als beschermer tegen buitenlandse mededinging en binnenlandse sociale onrust was een sterk staatsapparaat

Dit verbond tussen een rijke, liberale bourgeoisie en de staat resulteerde in wat bekend staat als de nachtwakerstaat, gekenmerkt door een passief op de boel passende overheid, waarin veiligheid en bescherming weliswaar gegarandeerd waren, maar waarin men ook niet veel meer dan dat mocht verwachten, omdat welvaart en welzijn slechts het product waren van het vrije spel van economische krachten. Hier kwam geleidelijk aan in de 20^{ste} eeuw verandering in door de opkomst van de vakbeweging, de toegenomen maatschappelijke verantwoordelijkheid van de kerken en de politieke mobilisering van de werkende klasse in sociaal- en christen-democratische partijen. Geleidelijk aan transformeerde de liberale laissez-faire democratie in een sociale democratie, waarin overheidsregulering van de economie en de herverdeling van welvaart tot een vanzelfsprekend gemeengoed werd. Uitdrukkelijk verwachtte men van de staat een actieve en initiërende rol in deze, aanvankelijk vooral om de nadelige effecten en uitwassen van de liberaal kapitalistische economie van haar scherpe kanten te ontdoen. Er kwamen dan ook regelingen voor arbeidstijden en veiligheid op de werkplek, en het werken van kinderen werd aan banden gelegd. Maar ook werd van de overheid in toenemende mate een actieve rol verwacht in de herverdeling van materiële welvaart en rijkdom. De West-Europese verzorgingsstaat werd geboren, beginnend na de Tweede Wereldoorlog, zijn hoogtijdagen kennend in de jaren 60 en 70 van de 20^{ste} eeuw en eindigend in de jaren 80 van diezelfde eeuw.⁶⁰

De West-Europese verzorgingsstaat wordt gekenmerkt door een toegenomen verantwoordelijkheid en een steeds actievere, initiërende en regulerende rol van de overheid op het gebied van economie, onderwijs, kunst en cultuur, welzijn en gezondheidszorg. Daarmee luidt de ontwikkeling van de verzorgingsstaat een nieuwe fase in met betrekking tot de dominantie van de staat binnen de conceptuele driehoek: was de natiestaat de opvolger van de centralistische staat, dan is de verzorgingsstaat de 'natuurlijke' opvolger van de natiestaat. Na het monopoliseren van het fysieke geweld en macht, na de inrichting van staatsbureaucratieën, na het engageren van grote groepen in politieke deelname en het ontwikkelen van een 'nationaal' gevoel, voegt de staat vanaf nu twee andere dimensies aan zijn domein toe: hij eigent zich de volledige verantwoordelijkheid toe op het gebied van zorg en welzijn, en ziet het ook als zijn taak om de nationale voorspoed te

gewenst – maar wel een apparaat dat voldoende speelruimte liet en onthouding betrachtte in die sectoren waar ondernemers en bankiers hun vleugels wilden uitslaan.”

⁶⁰ A. Brusatti (1967); hoofdstuk 6: Die gesellschaftliche und wirtschaftliche Entwicklung von 1948 bis zur Gegenwart

bevorderen door het reguleren van de economie. Ook nu is er geen sprake van het vervangen van taken van de voormalige natiestaat door de verzorgingsstaat, maar nadrukkelijk van het toevoegen van nieuwe functies aan het reeds bestaande takenpakket: de staat vergroot eenvoudigweg zijn actieradius binnen de conceptuele driehoek en wordt er daarmee voor enkele decennia de belangrijkste en meest dominante bouwsteen van.

Twee theoretici zijn voor een goed begrip van de ontwikkeling van de verzorgingsstaat in dit verband van eminent belang: J.M. Keynes en T.H. Marshall. Keynes introduceerde het principe van overheidsinmenging als een legitieme handeling in het reguleren van de kapitalistische economie.⁶¹ In tegenstelling tot wat tot dan toe gebruikelijk was, richtte het economisch denken van Keynes zich niet op de versterking van de productie, maar op het stimuleren van de consumptie. Hij probeerde met zijn model de diverse belangen van de bezitters en de bezitslozen, van werkgever en arbeider, van kapitaal en arbeid, met elkaar in overeenstemming te brengen. Van werkgevers werd verwacht dat zij het bestaan van vakverenigingen erkenden en hun invloed op economische en politieke zaken accepteerden. Ook waren zij verantwoordelijk voor het garanderen van een zeker bestaansminimum van de werknemer en waren zij gecommitteerd aan het aanbieden van zoveel mogelijk werkgelegenheid door het aanwenden van een gedeelte van de gemaakte winsten daarvoor. Aan de andere kant moesten de werknemers het maken van winst als een kernactiviteit van de kapitalistische economie accepteren, en de vrije, private controle en zeggenschap van de werkgever over de productie en de investeringen. Ook dienden de vakcentrales het principe van de vrije mobiliteit van kapitaal en internationale handel te erkennen. De overheid had daarbij de regulerende taak om goed toe te zien, dat beide partijen zich aan de spelregels en de gemaakte afspraken hielden. Kortom, een denken, waarin belangen van werkgever en werknemer samensmolten in een systeem van een door de staat geleide, liberaal kapitalistische economie.⁶²

Marshall⁶³ was vervolgens een van de eersten, die een theoretische fundering gaf aan de toegenomen verantwoordelijkheid van de staat voor de individuele burger. Hij definieerde de verzorgingsstaat daarbij als het resultaat van een historische ontwikkeling, waarin de burger steeds meer door de staat gegarandeerde rechten krijgt. Allereerst is er sprake van de ontwikkeling van *burgerrechten* in de 18^{de} eeuw. Het gaat hier om de ontwikkeling van basale

⁶¹ P. Allum (1995); hoofdstuk 1: Mixed economies

⁶² Ibid., hoofdstuk 1: Mixed economies

⁶³ T. H. Marshall (1992). Zie voor een analyse van het werk van T.H.Marshall: P.Allum (1995); pp. 7 - 9; R. Bendix (1996); pp. 89 - 122; M. Roche (1996); pp. 16 - 23

individuele rechten als persoonlijke vrijheid, het recht van spreken en het uitoefenen van een geloofsovertuiging, en het recht op privé-bezit. De aan de burgerrechten verbonden meest relevante instellingen zijn de rechtbanken en het hof van justitie. Vervolgens zien we in de 19^{de} eeuw de strijd ontbranden voor het verkrijgen van *politieke rechten*, die in hun kern refereren aan de rechten van de leden van een gemeenschap om deel te nemen aan politieke besluitvorming en de uitoefening van politieke macht. Het ontstaan van het parlement als ook de lokale, regionale en provinciale politieke structuren zijn hier de institutionele uitdrukking van. In de 20^{ste} eeuw tenslotte zien we het ontstaan van *sociale rechten*: het recht van ieder individu op een zeker, door de overheid gegarandeerd bestaansminimum, maar ook op een vrije toegang tot al die instituties, die een bijdrage kunnen leveren aan de kwaliteit van het bestaan. De aan deze sociale rechten verbonden instellingen zijn onder andere het onderwijs en het systeem van zorg en welzijn. Het gaat bij deze historische opeenvolging - van burger naar politieke naar sociale rechten - volgens Marshall steeds over het functioneren van de staat, die in dit verband zijn verantwoordelijkheden heeft en de garantie moet bieden, dat genoemde rechten ook daadwerkelijk door de individuele burger genoten kunnen worden.

Burgerschap is voor Marshall het kernbegrip van deze analyse. Burgerschap is het resultaat van het door de staat gegarandeerde en samenhangende systeem van burger, politieke en sociale rechten.⁶⁴ In zijn opvatting kan men op legitieme wijze van de staat verwachten, dat deze een rijk palet aan sociale diensten garandeert en ook daadwerkelijk levert: huisvesting, onderwijs, gezondheidszorg, sociale zekerheid, werkgelegenheid, alsook een zeker minimum niveau van welvaart. Dat aanbieden van zorg en welzijn is een primaire verantwoordelijkheid van de staat en daarom een overheidstaak en plicht. Het gebruik van die voorzieningen van zorg en welzijn is daarentegen het recht van de individuele burger. “The welfare state has promoted a rights-based and relatively duty-free and unreciprocal conception of citizenship”, merkt Roche in dit verband op.⁶⁵

Een overheid met louter plichten en een burger met alleen rechten leidt echter tot scheefgroei door gebrek aan wederkerigheid en balans. Dit gebrek aan wederkerigheid zou uiteindelijk leiden tot een groeiende afhankelijkheid van de zijde van de cliënt ten opzichte van de verzorgingsstaat en de staatsbureaucratie. Overheidscontrole beperkte in deze steeds meer de handelingsvrijheid van de burger en versterkte zijn afhankelijkheid van regels in plaats van zijn

⁶⁴ Belangrijk daarbij is de constatering, dat hij uitdrukkelijk in dit verband het belang van sociale rechten benadrukt, en niet dat van de hieraan verbonden sociale plichten. Deze discussie ontstond later, ten tijde van de crisis en de geleidelijke ‘oplossing’ van de verzorgingsstaat, en was verre van actueel in de tijd dat Marshall zijn theorie ontwikkelde.

⁶⁵ M. Roche (1996); part 1: The dominant paradigm and its limits

mondigheid en zelfstandigheid. Het volledig op rechten gebaseerde principe van Marshall resulteerde dan ook in het verbleken en relatieve verval van de verzorgingsstaat.⁶⁶

Evenals de natiestaat is ook de verzorgingsstaat een theoretisch concept, een constructie, een abstractie van de werkelijkheid, dat in werkelijkheid een veelheid aan uitdrukkingsvormen en modaliteiten kent. Samenlevingen, geschiedenissen, economieën, tradities en toekomst verschillen van land tot land – en dus ook de concrete gedaante, die de verzorgingsstaat in het betreffende land aannam. Sociale wetenschappers als Esping-Anderson, Hill en Lorenz⁶⁷ – om er enkele te noemen – hebben in navolging van Marshall dan ook meer gedetailleerde typologieën van de verzorgingsstaat ontwikkeld om zo inzicht te geven in zijn gevarieerde verschijningsvormen. Hun typologieën hebben met elkaar gemeen, dat zij in het algemeen verbonden zijn met de geschiedkundige en aardrijkskundige kaart van Europa: het Scandinavische of sociaal-democratisch model is van toepassing op Noord-Europese landen, het residuale of liberale model voor de Angelsaksische landen, en het corporatistische of conservatieve model voor landen als Duitsland en Frankrijk. Zuid-Europese landen worden geclassificeerd als cliëntelistisch en rudimentair, en de voormalige communistische landen in Midden en Oost Europa worden tenslotte eenvoudigweg gedefinieerd als landen in de overgang.⁶⁸

In het kader van deze studie is het niet zo relevant om uitvoerig en diepgaand stil te staan bij al deze modellen. Van belang is echter wel om te constateren dat het accent in de theorievorming steeds ligt bij de verantwoordelijkheden en interventiemogelijkheden van de staat. De mate van overheidsverantwoordelijkheid en ingrijpen is dan het criterium om ‘regimes’ te kwalificeren op een continuüm van sterke en zwakke verzorgingsstaten: hoe groter die verantwoordelijkheden en mogelijkheden tot interventie zijn, hoe sterker de verzorgingsstaat ontwikkeld is. Steeds is dus de overheid het uitgangspunt om de sterkte en kwaliteit van de verzorgingsstaat af te lezen. Daarin schuilt dan ook de ‘bias’ van dit Noord en West-Europese gedachtegoed: hoe groter de rol van de overheid, hoe beter de burger het heeft, is in dit denken een soort impliciete vooronderstelling. In dit verband zijn twee kanttekeningen op zijn plaats.

Ten eerste ligt het voor de hand, dat die groeiende staatsverantwoordelijkheid voor het wel en wee van zijn burgers uitmondde in een steeds groter wordende en uitdijende overheidsbureaucratie. Om haar taken en missie te kunnen realiseren trok de overheid een groot aantal functionarissen, toezichthouders,

⁶⁶ A.C. Zijderveld (1999); N. Gilbert (1999)

⁶⁷ G. Esping-Anderson (1993); M. Hill (1996); W. Lorenz (1994)

⁶⁸ G. Esping-Anderson (1993); W. Lorenz (1994)

technici, sociale technocraten en sociale professionals aan, waardoor zij zich ontwikkelde als een van de grootste werkgevers van na de Tweede Wereldoorlog. Op deze wijze werden echter niet alleen groepen cliënten afhankelijk van de verzorgingsstaat, maar ook duizenden ambtenaren, semi-ambtenaren en professionals; een ‘ambtelijke’ afhankelijkheid, waardoor mede loyaliteit en identificatie met het staatsapparaat werd afgedwongen.⁶⁹

Ten tweede geeft deze eenzijdige kijk op de verantwoordelijkheid van de overheid ook vanuit een geheel andere optiek een vertekend beeld. Natuurlijk dijde enerzijds de rol en invloed van de overheid in de verzorgingsstaat steeds verder uit, maar dan nog is zij aan de andere kant slechts één bouwsteen van de conceptuele driehoek, waarin - zij het met minder aandacht en interesse - ook nog altijd de markt en de burgermaatschappij als samenstellende en belangrijke elementen aanwezig zijn. De rol van de burgermaatschappij ten tijde van de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat is in dit verband illustratief. Hoewel het hele systeem van sociale zorg en welzijn zich na de Tweede Wereldoorlog sterk professionaliseerde, speelde het gezin - en daarbinnen vooral de vrouw - en de lokale gemeenschap nog altijd een sterke, zij het informele en met weinig aanzien omgeven rol in opvoeding en opleiding, in de overdracht van normen en waarden, in het nemen van initiatieven, en in de zorg voor kinderen, ouderen, zieken en gehandicapten. Beide - gezin en gemeenschap - bleven een rol van betekenis spelen in het vrijwilligerswerk, ondanks de geldende opvatting, dat dit werk van inferieure kwaliteit was in vergelijking met het werk en de inspanningen van de inmiddels in diverse beroepsgroepen georganiseerde professionals. Dit wil zeggen, dat ook tijdens de hoogtijdagen van de verzorgingsstaat - jaren 60 en 70 van de 20^{ste} eeuw - de onbetaalde en vrijwillige inzet van burgers op het gebied van zorg en welzijn nog altijd groot en onontbeerlijk was, ondanks de door de verzorgingsstaat ingezette processen van ‘verstatelijking’ en professionalisering.⁷⁰ De teloorgang van de verzorgingsstaat door een zich terugtrekkende overheid als eerste initiator in het aanbod van zorg en welzijn⁷¹, leidde dan ook tegelijkertijd tot een herwaardering, niet alleen van de markt en marktwerking in de jaren 80 en begin 90 van de 20^{ste} eeuw, maar ook van de betekenis van het vrijwillige initiatief in de burgermaatschappij daarna.⁷²

⁶⁹ A.C. Zijdeveld (1999). Ook: M. van Creveld (1999); hoofdstuk 6: The decline of the state

⁷⁰ H.P.M. Adriaansens en A.C. Zijdeveld (1981); hoofdstuk 2: Vrijwilligheid en vermaatschappelijking; pp. 51-76

⁷¹ Ph. Idenburg (1983)

⁷² D. Green (1993). Green geeft in dit boek een historische analyse van de belangrijke rol van Friendly Associations voor de opbouw van de samenleving in het algemeen en het aanbod van zorg en welzijn in het bijzonder. Op basis van klassiek liberale principes - persoonlijke vrijheid, maar ook persoonlijke verantwoordelijkheid - pleit hij voor het privatiseren van de

De herpositionering van de staat

De staat als slokop: drie eeuwen geleden beperkte hij zich nog tot het verdedigen van het nationale territorium en infanterie en cavalerie - nu landmacht, luchtmacht en marine geheten - waren bij de hand om die taak te realiseren. Maar in de jaren 60 en 70 van de twintigste eeuw had hij zijn vleugels uitgeslagen naar bijna alle gebieden van de samenleving: hij reguleerde de economie, organiseerde het onderwijs, herverdeelde de welvaart, en steunde de ontwikkeling van kunst en cultuur in de breedst mogelijke zin.

Deze sterke en centrale positie van de staat kon echter alleen ontstaan op basis van de aanname, dat zowel staat als natie helder omschreven en duidelijk omlijnd zijn. Industrie en economie kenden hun nationale organisatie en regelgeving, en politieke besluitvorming en sociale planning baseerden zich op een vastomlijnd idee van citizenship: wie tot de eigen natie behoorde en wie niet, was klip en klaar. Dat dit geheel gedragen werd door een nationale cultuur met nationale waarden, opvattingen en een daaraan verbonden identiteit, was onomstreden: het 'wij' en 'onze' verzorgingsstaat waren innig versmolten⁷³. In toenemende mate echter staan deze vastomlijnde contouren van staat en natie onder druk. De vraag is dan ook gerechtvaardigd, hoe de toekomst van de nationale staat met zijn vijf kernfuncties⁷⁴ uit gaat zien en of zijn positie in de conceptuele driehoek niet opnieuw gedefinieerd moet worden. Daarbij is vooral de invloed van *mondialisering* op de natiestaat van groot belang⁷⁵, alsook de crisis van de verzorgingsstaat.

verzorgingsstaat en het versterken van de 'voluntary' sector. De ondertitel van het boek luidt dan ook veelzeggend "The rediscovery of welfare without politics".

⁷³ M. Roche (1996); part 3: The challenge of modernity: Social rights and political economic change.

⁷⁴ Zie 'de definities' van dit hoofdstuk

⁷⁵ Deze invloed van mondialisering op de afbrokkeling van de natiestaat wordt ontkend door Anthony Smith (1991). Hij stelt, dat de concepten 'natiestaat' en 'nationale identiteit' nog volledig van kracht zijn in de moderne tijd, ook al is er sprake van mondialisering; natiestaat en nationale identiteit zijn zelfs een krachtig antwoord op het proces van mondialisering. Om twee redenen ben ik het hier niet mee eens. Ten eerste draait Smith oorzaak en gevolg om. Hij stelt namelijk dat de natiestaat en een nationale identiteit de uitkomsten zijn van het bestaan van een territorium, een collectieve geschiedenis, een gedeelde cultuur en een gemeenschappelijke territoriaal gebonden economie. Mondialisering raakt en infecteert nu juist deze genoemde gebieden, en dus moet het gevolg, het resultaat - natiestaat en nationale identiteit - daardoor beïnvloed worden. Ten tweede worden onder invloed van mondialisering nu juist de staat als politieke constructie en de natie als sociaal-culturele entiteit uit elkaar getrokken. Daardoor is er niet langer sprake van een overzichtelijke, homogene natiestaat, en

Ten eerste wordt mondialisering zichtbaar in *economische veranderingen* en de gevolgen daarvan op het functioneren van nationale overheden. Die economische verandering is tweeledig: de economie internationaliseert steeds meer en maakt zich meer en meer los van haar ‘nationale’ basis, en de economie transformeert van een hoofdzakelijk uit industriële activiteiten bestaande huishouding naar één, waarin het leveren van diensten via nieuwe technologieën een grote plaats gekregen heeft.⁷⁶ Wat de eerste ontwikkeling betreft kan met recht gezegd worden, dat nationale economieën zich in steeds grotere mate bewegen op het internationale podium. In dit verband denk ik niet alleen aan de groeiende invloed van multinationale ondernemingen, omdat in zekere zin handel, industrie en nijverheid al sinds de invoering van het kapitalisme internationaal georiënteerd waren. Ook denk ik aan het gegroeide politieke bewustzijn, dat het bewust scheppen van grote, internationale handelsmarkten niet alleen als politiek feit gezien wordt, maar ook noodzakelijk geacht wordt om economische groei en welvaart blijvend te kunnen garanderen, en dat nationale grenzen in dit verband als een serieuze beperking en belemmering gezien worden. Het scheppen van een Gemeenschappelijke Europese Markt, die in 2010 de best presterende economie ter wereld moet zijn, is daar een voorbeeld van.⁷⁷ Maar het gevolg hiervan is wel dat het nationale economische beleid nu mede afhankelijk wordt van de richtlijnen van een supranationaal orgaan, in casu de Europese Unie, en dat nationale overheden in deze context gedwongen worden een gedeelte van hun autonome zeggenschap, en dus soevereiniteit, over te dragen aan de politieke besluitvorming in Brussel. Nationale overheden kunnen niet meer zelfstandig besluiten over het reguleren van hun eigen economie, maar zijn daarin afhankelijk van Europese wet- en regelgeving.⁷⁸ Van eminent belang hierbij is, dat deze overdracht van bevoegdheden van het nationale naar het supranationale niveau van de Europese Unie politiek geheel vrijwillig was en niet afgedwongen, en dat nationale overheden blijkbaar tot het inzicht gekomen waren, dat solistisch en onafhankelijk optreden in deze te weinig toekomst bood: de ‘nationale’ staat

richt de culturele identificatie en de ontwikkeling van een culturele identiteit zich niet meer op de natie, maar op de *regio*. Regio's en regionalisering zijn derhalve ‘moderne’ uitkomsten van het proces van mondialisering, maar mogen niet verward worden met de natiestaat, omdat het regio's veelal aan staatkundige macht en invloed ontbreekt.

⁷⁶ Het gaat hier om de mondialiserende invloed, die de economie heeft op de natiestaat. Hierdoor is de natiestaat een groot gedeelte van zijn controle op de nationale economie kwijtgeraakt. Dit laat onverlet dat, als het gaat om de economische ontwikkeling zelf, het midden- en kleinbedrijf de motor is van de economie, en niet de multinational.

⁷⁷ Europese Unie (2001b, e en h)

⁷⁸ Bekende voorbeelden zijn het landbouw en visserijbeleid en de controle op de vrije marktwerking binnen de EU. Maar ook het Verdrag van Schengen legt een nationaal beleid met betrekking tot in- en uitstroom van personen binnen het Schengen-gebied aan banden.

relatieveert zijn eigen macht en invloed en erkent de noodzaak van internationale samenwerking om te overleven in een gemonialiseerde economie.

De tweede ontwikkeling in de economie is niet minder ingrijpend. In haar kern verandert de economie van een industriële naar een postindustriële⁷⁹ of een diensteneconomie.⁸⁰ De introductie van de informatie- en communicatietechnologie is een van de motors van economische ontwikkeling en vooruitgang geworden, waarin zowel arbeid als kapitaal mondiaal mobiel geworden zijn en niet langer direct gebonden aan vaste tijden en gefixeerde plaatsen.⁸¹ Flexibiliteit en mobiliteit zijn zo de nieuwe eigenschappen van arbeid en kapitaal geworden. Silicon Valley, dat beschouwd kan worden als het meest geavanceerde voorbeeld in dit verband, heeft duizenden wetenschappers en technici aangetrokken uit India, China, Korea, Rusland en West Europa, op die manier een internationale en mondiale gemeenschap scheppend zonder daarbij beperkt te worden door nationale of nationalistische restricties.⁸² Als natiestaten willen overleven in het Informatie Tijdperk, dan ontkomen ze er niet aan om de nieuwe technologieën te ontwikkelen en te introduceren, met als gevolg dat ze minder controle hebben op die grensoverschrijdende en flexibele vormen van arbeid en kapitaal. Nationale wet en regelgeving ten aanzien van het heffen van belastingen is daardoor bijzonder kwetsbaar en gecompliceerd geworden, en daarom heeft ook deze kernfunctie van de staat zijn vanzelfsprekendheid verloren in een gemonialiseerde diensteneconomie.⁸³

Naast deze economische veranderingen heeft mondialisering ook zijn effect op *demografische* ontwikkelingen, en ook daarvan gaat een bedreiging uit voor het

⁷⁹ D. Bell (1999)

⁸⁰ N. Gilbert (1999); M. Roche (1996)

⁸¹ Een zekere relativering van de karakterisering van een economie, die postindustriële is, is wel op zijn plaats. Natuurlijk wordt er in een postindustriële economie ook nog normaal geproduceerd, en informatietechnologie en Internet zouden niet kunnen bestaan, als er niet gewoon ook computers *geproduceerd* zouden worden – een zuivere industriële activiteit.

⁸² De Europese pendant van Silicon Valley treffen we aan in de Cote d’Azur in Frankrijk. Ten noorden van Nice is daar in 30 jaar tijd Sophia Antipolis verrezen: meer een plaats dan een stad, waar 25.000 mensen met 68 verschillende nationaliteiten werken in hoogwaardig technologische bedrijven, IT, bio-technologie en dienstverlening. Zie hoofdstuk 3: Regio en de waarde van de economie: de moderne regio.

⁸³ De introductie van informatietechnologie, en dus de mondiale uitwisseling van informatie via het Internet, is meestal een gruwel in de ogen van de meeste totalitaire regimes: zij verliezen niet alleen de controle op de nationale economie en deviezen, maar ook op het denken van hun onderdanen. De vrije beschikbaarheid van informatie door het Internet kan immers grote gevolgen hebben voor de geloofwaardigheid van de nationale ideologie. Totalitaire regimes zullen dan ook al het mogelijke doen om vanuit hun ‘natiestaat-denken’ controle op uit te oefenen op het Internet

‘nationale’ fundament van de staat. Ik zal hier niet al te uitvoerig op ingaan en me beperken tot het noemen van enkele tendensen. Door mobiliteit heeft de nationale opbouw van de bevolking plaats moeten maken voor een multiculturele samenstelling ervan⁸⁴, en nationalisme en nationale identiteit zijn in deze context geen relevante bindende elementen meer. Dit beïnvloedt vanzelfsprekend de inhoud en kwaliteit van het stelsel van zorg en welzijn en roept nieuwe discussies op over Marshall’s principe van “universalistic claim on social rights”, dat immers alleen kon bestaan bij de gratie van een vrij statische en in ieder geval helder omliggende definitie van wat onder het ‘eigen volk’ verstaan moest worden. De arrangementen ten aanzien van het stelsel van sociale zorg en welzijn behoeven aanpassing aan de nieuwe, multiculturele samenstelling van de bevolking, en de concepten natie, nationaliteit en burgerschap behoeven een nieuwe invulling vanwege de toegenomen mobiliteit van personen. De samenstelling van de bevolking is internationaal van aard geworden, en dus zal het begrip ‘burger’ en zijn relatie tot de overheid opnieuw gedefinieerd moeten worden; maar nu eerder vanuit een gemonialiseerd perspectief dan vanuit een nationale context.

Een derde gevolg van mondialisering is de *internationalisering van conflicten*. Een van de eerste en meest kernachtige functies van de staat was, zoals ik heb laten zien, het garanderen van veiligheid en bescherming van zijn burgers. Deze kernfunctie is de laatste jaren aan sterke erosie onderhevig. Ten opzichte van de internationale criminaliteit (o.a. drugs en mensenhandel) en terrorisme hebben individuele natiestaten weinig middelen om deze te bestrijden. Bovendien krijgen regionale en nationale conflicten – Koeweit, Joegoslavië, Midden-Oosten, Afghanistan, Irak – al gauw een internationale dimensie door de economische en politieke belangen, die er aan verbonden zijn. En ook wordt het leven van alledag bedreigd door ecologische problemen, waarvan de oplossing de grenzen en het bereik van de nationale staat overschrijdt. Louter nationaal geformuleerd beleid is niet langer de enig aangewezen weg om deze vraagstukken het hoofd te bieden; ook op internationaal niveau – UN, NATO, EU, WEU, WHO – moet samenwerking leiden tot meer greep en controle op criminaliteit, terrorisme, oorlogsdreiging en ecologische rampspoed. Een ‘eigen’ leger garandeert de veiligheid niet meer en nationaal geformuleerd straf-, anti-terreur- en milieubeleid heeft alleen zin als er rekening gehouden wordt met het corresponderende beleid van de ‘buren’. Kortom, de noodzakelijkheid om te komen tot internationale afspraken en verdragen is een duidelijke indicatie voor het feit, dat de staat zijn nationaal geformuleerde doelstellingen en taken door het proces van mondialisering niet langer kan vervullen en waarmaken.

⁸⁴ Ik spreek hier hoofdzakelijk over West-Europese landen. Er bestaan ook landen, die zich van oudsher door diversiteit laten kenmerken. Voorbeelden zijn Australië en de Verenigde Staten als immigratielanden.

Niet alleen echter deze min of meer externe ontwikkelingen zwakten de centrale en dominante positie van de staat in de conceptuele driehoek af. Ook van binnenuit begon zijn positie ter discussie te staan, met name door de erosie van de *verzorgingsstaat*. De staatsschuld groeide en de belastingdruk nam toe. Burgers als cliënten werden, of zij wilden of niet, gemanoeuvreerd in een afhankelijke positie van de staat door het bestaan van een woud aan regels en procedures, alsook door de controlerende werking die daar van uitging. De staat schreef in toenemende mate de gedragsruimte van zijn cliënten voor en nam daartoe steeds meer professionals in dienst om zijn diensten uit te voeren en de cliënten te controleren. Uiteindelijk leidde deze in de jaren 60 en 70 van de 20^{ste} eeuw gegroeide bureaucratie van de verzorgingsstaat tot contraproductiviteit en een doel-middel verschuiving: een systeem, dat ooit bedoeld was als een middel om bestaanszekerheid te bieden aan hen, die daar niet in konden voorzien, werd nu een doel op zich, waarbinnen discussies over doelmatigheid en afstemming de boventoon voerden en het daadwerkelijk bereiken van doelgroepen van ondergeschikt belang was⁸⁵. “Deregulation, decentralisation and privatisation were propagated first and foremost to curb public spending. But it was also pointed out that the comprehensive welfare state suffered from a kind of elephantiasis which in terms of public policy was exceedingly cumbersome. In the end the ever-expanding state bureaucracies were inefficient and ineffective, their rationality irrational, their legality illegitimate.”⁸⁶ Staatsbureaucratie had zich ontwikkeld tot een Moloch, waarin substantiële rationaliteit definitief was vervangen door functionele rationaliteit. De door de staat gedomineerde samenleving had zich ontwikkeld tot een abstracte, anomische werkelijkheid door de introductie van doelmatigheid en doeltreffendheid als kernwaarden. De dominante, gebureaucratiseerde staat kon niet langer in zin en betekenisgevende structuren voorzien. De burger zich kon bijgevolg ook niet meer identificeren met de staat, en een groeiende afstand tussen overheid en burger was het resultaat.⁸⁷

Conclusie

Bovengenoemde ontwikkelingen hebben geleid tot de noodzaak de positie van de staat in de conceptuele driehoek te herijken. De grens is bereikt, dat de staat verzorgingsstaat kan zijn, omdat zowel het probleem van de betaalbaarheid –

⁸⁵ Het is bekend, dat veel mensen in de bijstand bij voorbeeld geen gebruik maakten van de extra fondsen, die bestonden voor uitgaven voor duurzame consumptiegoederen. Ook huursubsidies bereikten velen, die daar recht op hadden, nooit. Bij gevolg vertoonden de betreffende fondsen dan ook jaarlijks overschotten.

⁸⁶ A.C.Zijderfeld (1999); p. 165

⁸⁷ Ibid., hoofdstuk 4: The shaking of the welfare state. Zie ook N. Gilbert (1999)

economie – als de overbureaucratisering van de samenleving de bovenhand hebben gekregen. Maar de staat kan ook niet langer een natiestaat zijn in de traditionele zin, omdat zijn symbolen abstract geworden zijn en de gegroeide en toegenomen diversiteit van de bevolkingssamenstelling de ontwikkeling van een gedeelde en collectief beleefde identiteit moeilijk zo niet onmogelijk maakt. De staat kan tenslotte ook niet meer een centralistische staat zijn, omdat de garantie op veiligheid en bescherming niet langer gewaarborgd kan worden en afhankelijk geworden is van internationale verdragen en organisaties. Natuurlijk zijn staten in formele zin nog altijd soeverein en baas in eigen huis, maar materieel is hun positie steeds afhankelijker geworden van internationale, grensoverschrijdende ontwikkelingen enerzijds en interne differentiatie en verscheidenheid anderzijds.⁸⁸

De staat moet zich dus herbezinnen op zijn positie. Enerzijds door de ontwikkeling van mondialisering, waardoor internationale verdragen aangegaan moeten worden en het vraagstuk over de relatie tussen nationale soevereiniteit en supranationale zeggenschap opgelost moet worden. Anderzijds door zich op zijn interne functioneren te bezinnen en staatkundige vernieuwing te entameren, onder andere door decentralisering. In dit verband is decentralisering dan ook vanaf de jaren 80 van de 20^{ste} eeuw een sleutelwoord in menig West-Europees land. Zowel de ontwikkeling van beleid als de uitvoering daarvan is inmiddels op diverse terreinen overgeheveld van de centrale overheid naar lagere overheden – provinciale, regionale en lokale – om tegemoet te komen aan de gedifferentieerde vragen en behoeften in de samenleving en om een aanbod ‘op maat’ te kunnen verzorgen. In sommige landen leidde deze decentraliserende tendens zelfs tot een formele aanpassing van de staatkundige structuren, waarbij de relatie tussen het centrale en het decentrale niveau opnieuw gedefinieerd werd door grotere bevoegdheden over te hevelen naar het decentrale niveau. Spanje en Italië kennen inmiddels regionale regeringen, Schotland heeft zijn eigen parlement, en het relatief kleine land België is een federatie, waarbinnen de Waalse en Vlaamse gemeenschap grote autonomie hebben gekregen om hun eigen zaken te regelen.⁸⁹

Het erkennen van diverse lagen in politieke verantwoordelijkheid en besluitvorming wordt uitgedrukt in het subsidiariteitsbeginsel. Dit beginsel verwijst naar een politiek gelaagde samenleving van lokale gemeenschap naar regio, van provincie naar staat naar supranationaal orgaan, waarin ieder niveau niet alleen zijn eigen taken en verantwoordelijkheden

⁸⁸ Zelfs zijn een aantal bestaande natiestaten aan deze ontwikkelingen de afgelopen twee decennia ten onder gegaan en – vreedzaam of gewelddadig – ontmanteld: de Sovjet Unie, Joegoslavië, Tsjecho-Slowakije en België zijn er de voorbeelden van.

⁸⁹ R. Schobben (2000); hoofdstuk 5: Politieke regio's vergeleken

kent, maar ook het beste in staat is om de problemen van het eigen niveau op te lossen. Vooral hogere niveaus moeten zich beperken tot de eigen taakstellingen en zich niet mengen in de aangelegenheden van de lagere. Het subsidiariteitsbeginsel is vooral binnen het katholicisme en de daaraan verbonden corporatistische samenlevingstheorie ontwikkeld. Relatief recentelijk (1991) formuleerde paus Johannes Paulus II in zijn pauselijke encycliek *Centesimus Annus* dit nog als volgt: “A community of higher order should not interfere in the internal life of a community of a lower order, depriving the latter of its functions, but rather should support it in case of need and help to co-ordinate its activity with the activities of the rest of society, always with a view to the common good.”⁹⁰

De herbezinning op de positie van de staat beperkt zich echter niet tot louter een discussie over het eigen, staatkundige functioneren. In de zogenaamde kerntakendiscussie worden ook *markt* en *burgermaatschappij* weer ontdekt als essentiële factoren voor de opbouw van de samenleving. Het bewustzijn groeit, dat een grotere autonomie van de *markt*, en dus minder overheidsingrijpen, van essentieel belang is voor economische ontwikkeling en welvaart. Deregulering en het afstoten van taken komen dan ook vanaf de jaren 80 van de 20^{ste} eeuw hoog op de politieke agenda te staan. Minder regelgeving en overheidsbemoeienis zouden moeten leiden tot een beter florerende economie, waarin een geflexibiliseerde markt mensen nadrukkelijk uitnodigt en stimuleert om economische initiatieven te ontwikkelen. Werk en toeleiding naar de arbeidsmarkt worden zodoende het nieuwe medicijn om zowel de sociale integratie te bevorderen en maatschappelijke tweedeling tegen te gaan als de belastingdruk te verlagen en de staatsschuld te verminderen.

Marktgericht denken en handelen werden zo populair, dat zij ook geïntroduceerd werden in die sectoren, die zich niet of weinig bezighielden met het maken van winst en de maximalisatie daarvan, in het kort de non-profit sector. Patiënten en studenten heetten vanaf nu in de gezondheidszorg en het onderwijs ‘klanten’, en directeurs werden ‘managers’, die ‘resultaatgericht’ dienden te werken en ‘afgerekend’ werden op het al of niet behalen van de streefcijfers. Dat deze introductie van het zich op functionele rationaliteit baserende ‘managerialisme’ in de non-profit sector in een cultuurschok uitmondde, behoeft geen betoog. In het volgende hoofdstuk zal ik nadrukkelijker aandacht besteden aan deze economisering en de daaraan verbonden modernisering van het dagelijkse leven.

⁹⁰ Geciteerd in P.L. Berger en R.J. Neuhaus (1996); p. 139

Nu volstaat de constatering, dat markt en economie weer hun eigen, min of meer autonome plek kregen binnen de conceptuele driehoek en zelfs zo populair werden, dat ze mede model stonden voor de niet-marktgerichte non-profitsector.

Maar ook de derde bouwsteen van de conceptuele driehoek, de *burgermaatschappij*, kan rekenen op een groeiende interesse. Overdaad aan staat leidt tot een overdaad aan wet- en regelgeving; overdaad aan economie leidt tot consumentisme en plat materialisme. De staat is niet langer de identiteitsverschaffer met het nationalisme als aanjager, en de economie heeft in deze ofwel geen pretenties, ofwel eenvoudigweg niets te bieden. De behoefte groeit dan ook om nieuwe inhouden te ontwikkelen, nieuwe zin- en betekenisgevende structuren, die voorzien in identiteit en daarmee een kwalitatieve dimensie toevoegen aan de 'struggle for life' in een liberaal, kapitalistisch economisch systeem enerzijds, en de anonimiteit van een regulerende en abstracte staat anderzijds. Naarmate politiek en economie steeds internationaler van karakter worden, daardoor verder van het leven van alledag komen te staan en door hun abstractie niet voorzien in zinvolle structuren - in die mate zal het belang van en de interesse voor de burgermaatschappij toenemen. Naast subsidiariteit en markt is ook hier een nieuw woord voor beschikbaar: '*sociaal kapitaal*'⁹¹. "Social capital is usually defined as the capacity of an organisation, or for that matter a society as a whole, to generate among its participants a clear sense of values, norms and meanings which are expressed in scores of meaningful interactions and networks to the benefit of all concerned...In Durkheimian sense, social capital is the opposit of anomie."⁹² De dominante positie van de staat is verdwenen, en als het gaat om zingevende structuren hebben we ook in symbolische zin te maken met een terugtrekkende overheid. Het zijn dan ook vooral de regio's, die vanaf nu in dat sociale kapitaal voorzien.

De conclusie is gerechtvaardigd, dat de positie van de staat in de conceptuele driehoek minder dominant geworden is en meer gerelativeerd. De staat heeft moeten inboeten op zijn 'totale' controle op markt en burgermaatschappij, en hoewel hij nog steeds een wetgevende en ordenende functie heeft, is hij niet langer allesbepaler voor zowel de organisatie van de samenleving als het daarbinnen levende gedachtegoed. Na drie eeuwen van monopolisering van politiek, economie en samenleving, is het aan het einde van de 20^{ste} eeuw tijd geworden dat de staat zich op zijn primaire taken opnieuw gaat concentreren en zich heroriënteert op zijn positie in de conceptuele driehoek. Het scheppen van heldere kaders van wetgeving, het reguleren van de sociale orde, het monopoliseren van geweld en het waarborgen van mensenrechten binnen de

⁹¹ In het derde hoofdstuk zal ik verder ingaan op het belang van 'sociaal kapitaal'.

⁹² A.C. Zijdeveld (1999); p. 133

grenzen van de rechtstaat, behoren daar zeker toe. Bijgevolg zal ook een nieuwe balans tussen de samenstellende elementen van de conceptuele driehoek gevonden moeten worden. Daarbij heeft de economie inmiddels ruim baan gekregen en heeft het principe van het liberale kapitalisme met zijn vrije markt zich redelijk hersteld. Het wordt nu ook zaak, dat de burgermaatschappij zich verder kan ontplooien, waarvan opkomende regionalisering de uitdrukking is.

HOOFDSTUK 2: MARKT EN MODERNISERING

Inleiding

De geschiedenis van een samenleving is meer dan alleen de geschiedenis van elkaar opvolgende politieke leiders en de respectievelijke politieke systemen, die zij representeren. Hoewel overheden soms anders doen vermoeden, zijn samenlevingen politiek minder maakbaar en stuurbaar dan ze lijken. Zeker in de sociale wetenschappen vinden we voldoende vertegenwoordigers van de opvatting dat staat en politiek eerder het product zijn van ontwikkelingen in economie en samenleving, dan dat de staat aan economie en samenleving in alle onafhankelijkheid leiding en sturing geeft. Het marxistische gedachtegoed is in dit verband het meest bekend: de staat is het uiteindelijke product van economische bezitsverhoudingen, en waar deze laatste zich op grond van historisch autonome en materieel-economisch gedetermineerde processen veranderen, daar verandert ook de vorm en inhoud van de politieke macht. De positie in het productieproces bepaalt, wie je bent en tot wie je behoort; daarna volgen klassenbewustzijn en politieke organisatie. Politiek is derhalve een afgeleide, en geen motor van economie en samenleving.¹

We hoeven het marxistisch determinisme niet per definitie te onderschrijven om de positie van de staat binnen de conceptuele driehoek te relativiseren; er zijn meer tradities. Zo stelt Max Weber, dat niet alleen de economie, maar ook recht en religie hun eigen, relatief autonome bijdrage leveren aan de inrichting van staat en samenleving.² Ook Reinhard Bendix onderschrijft de relatief bescheiden rol, die overheden moeten innemen met betrekking tot de maakbaarheid van samenlevingen. In zijn analyse over staatsvorming en de ontwikkeling van burgerschap, verbaast hij zich over de hoge verwachtingen, die men stelt aan regeringen van nieuwe landen in de derde wereld. Hij spreekt in dit verband zelfs van een belangrijke verschuiving van het academische perspectief in de sociale wetenschappen, als het gaat om de opbouw van deze landen. "The view that government is an integral part of the social structure, but may have the capacity of altering it significantly, is not in the mainstream of social theory. The opposite view is more common that formal government and

¹ K. Marx (1980). Lees voor een inleiding in het denken van Karl Marx onder andere L. Dupré (1970)

² M. Weber (1980); deel 1, tweede gedeelte: Die Wirtschaft und die gesellschaftlichen Ordnungen und Mächte

its actions are epiphenomena, the product of forces arising from the social and economic structure of society.”³

De positie van de staat in de conceptuele driehoek is theoretisch dus een relatieve. Maar niet alleen theoretisch: in het vorige hoofdstuk heb ik aangetoond, dat hij ook in historische zin een stap heeft terug moeten doen met betrekking tot zijn dominante positie in de conceptuele driehoek. Vooral heb ik laten zien, dat de staat in zijn hoedanigheid als ‘natie’ aan betekenis heeft ingeleverd en zijn monopolie op het vervullen van een bindende rol ten behoeve van de samenleving heeft moeten prijsgeven. De staat is niet langer het enige symbool, waarlangs het nationale bewustzijn zich als zingevend kader ontwikkelt. Is de ‘markt’ als het tweede element van de conceptuele driehoek dan nu het alternatief en is de samenleving vanuit het marktperspectief te organiseren, in te richten en te reguleren? Vinden we in productie en consumptie, in industrie en handel, in arbeid en kapitaal nu het houvast, dat ons voorziet van (collectieve) identiteit en zingevende kaders voor ons handelen?

Deze vraag zal in dit hoofdstuk centraal staan. Het gaat hierbij om cultuursociologisch onderzoek naar de werking van de markt en dat betekent, dat de vraag naar de *betekenisgevende* invloed van de markt op de samenleving, beantwoord moet worden. En omdat in de cultuursociologie het begrip modernisering het kernbegrip is, zal de vraag naar de invloed van de markt op de betekenisstructuren in de samenleving uit het perspectief van het moderniseringsproces geanalyseerd worden.

Het moderniseringsproces verwijst naar het rationaliseren en functionaliseren van samenlevingsverbanden, waardoor berekenbare doelmatigheid en doeltreffendheid verheven zijn tot maatschappelijke kernwaarden. De cultuursociologie spreekt in dit verband van de overwoekering van substantiële rationaliteit door functionele rationaliteit.⁴ Het maatschappelijk zichtbaar worden van dit proces valt samen met het ontstaan van de natiestaat en de opkomende invloed van de burgerij. Door zowel de Industriële als de Franse Revolutie werd de heersende politieke, economische en culturele hegemonie van de aristocratie vervangen door de macht van de derde stand: de burgerij of de bourgeoisie.⁵ Deze middenklasse is traditioneel een handelsklasse, van oudsher geoccupeerd met rekenen en berekenen, en kan beschouwd worden als de motor van het moderniseringsproces. De concepten ‘modern’, ‘moderniteit’ en ‘modernisering’ hangen dan ook intrinsiek samen met de opkomst van de

³ R. Bendix (1996); p. 416. Reinhard Bendix publiceerde zijn studie over ‘Nation-building and citizenship’ voor het eerst in 1977.

⁴ A.C. Zijderveld (1991); hoofdstuk 2

⁵ W. Sombart (1928). Uitvoerig beschrijft Sombart het ontstaan van het voor-, vroeg- en hoogkapitalisme en de rol van de handelsklasse – de burgerij – daarin.

politieke, economische en culturele macht van de middenklasse en het daar hen gedragen waardensysteem van functionele rationaliteit.

Het is niet alleen lastig, maar ook weinig zinvol om processen van sociale ontwikkeling in het algemeen, en in dit geval van modernisering in het bijzonder, tot in details weer te geven. Klassiek sociologen hebben dan ook een traditie ontwikkeld om deze ontwikkelingen in generaliserende zin inzichtelijk te maken met behulp van vaak contrasterende typologieën of 'Idealtypen'. In het geval van modernisering gaat het voor de klassiek sociologen daarbij om de overgang van een premoderne naar een moderne samenleving. Deze zelfde traditie nu wordt ook in de huidige sociologische analyses gebruikt om de overgang van een moderne naar een postindustriële, postmoderne of hoogmoderne samenleving te typeren. Nadat het moderniseringsproces gedefinieerd is, zal ik dan ook in de vervolgparagraaf nader ingaan op enkele 'ideaaltypische' constructies teneinde de overgang van een premoderne naar een moderne of industriële en vervolgens naar een hoogmoderne of postindustriële samenleving te karakteriseren.

Industrialisering en rationalisering hebben voor de moderne mens nogal wat opgeleverd. Materiele welvaart is zichtbaar toegenomen, het onderwijs wordt door grote groepen van de samenleving genoten, de huisvesting is sterk verbeterd en de gezondheidszorg (inclusief de aanleg van het riool) heeft het mede mogelijk gemaakt dat we nu in West Europa gemiddeld tweemaal zo oud worden dan twee eeuwen geleden. Ondanks deze verworvenheden en zegeningen heeft het moderniseringsproces echter van meet af aan bloot gestaan aan sterke kritiek. De 'vervlakkende' en 'onttoverende' werking, die uitging van de burgerlijke functionele rationaliteit leverde blijkbaar een samenleving op, die steeds minder in staat was mensen te voorzien in voldoende zin- en betekenisstructuren. In de vierde paragraaf zal ik dan ook kort stilstaan bij de maatschappelijke kritiek op het moderniseringsproces.

Tenslotte zal ik aandacht besteden aan de vraag, of het moderniseringsproces zijn tijd gehad heeft en of er een postmoderne informatiesamenleving is ontstaan. Ik zal deze vraag ontkennend beantwoorden. Immers, interpretaties van de werkelijkheid, en daarmee kennis en cultuur, zijn altijd tijd en plaats gebonden en herleidbaar tot de historische fase, waartoe zij behoren: de 'Seinsverbundenheit des Wissens' en 'Standortsgebundenheit der Erkenntnisse' van Karl Mannheim verwijzen daarnaar.⁶ Dit uitgangspunt van de klassieke

⁶ K. Mannheim (1984 en 1995). De 'Seinsverbundenheit des Wissens' verwijst naar Mannheim's wetenschapsopvatting, dat al onze kennis voortkomt uit en alleen maar begrijpbaar is uit de sociale verbanden waartoe wij behoren. Binnen die sociale verbanden hebben we of iets te verliezen, of iets te winnen. In het eerste geval verdedigen wij onze belangen, en wordt ons denken 'ideologisch' van aard. In het tweede geval hebben we juist

sociologie wordt niet opgeheven door de introductie van nieuwe communicatie technologieën, ook al spelen volgens sommigen tijd en ruimte geen rol van betekenis meer.⁷ We zijn altijd concreet gesitueerd, dus lokaal, en inderdaad ontstaan de verschillen in de wijze waarop mensen hun werkelijkheid menen te kennen en te moeten interpreteren, juist door die variaties in tijd en ruimte. De feitelijke en sociale ruimte waarin we ons bevinden, het historische tijdvak waartoe wij behoren, zijn altijd bepalend voor onze ordening van de werkelijkheid. De introductie van nieuwe communicatietechnologie maakt dit in principe niet anders, en het scheppen van virtuele werkelijkheden is dan ook allesbehalve nieuw. Kennis en werkelijkheid, cultuur en structuur zijn nauw met elkaar verbonden, maar niet identiek. De werkelijkheid is altijd een geconstrueerde orde, en in die zin altijd virtueel.⁸ Daar hebben we geen computers voor nodig: kunst, wetenschapstheorie, religie, dagelijks weten en kennen zijn alle even virtueel als de realiteit die via computers opgeroepen wordt. Het zijn ordeningen in chaos, en in principe variëren daarbij alleen de wijzen waarop we dat doen en de middelen, die we daarbij gebruiken. In tijden waarin andere middelen beschikbaar zijn, zullen we ook, vanuit ons feitelijk gesitueerd zijn, onze werkelijkheid anders ordenen en zingeven. We zullen de realiteit aanpassen aan onze zingevingen, en omgekeerd: we zullen onze interpretaties aanpassen aan de eisen van de ons omringende werkelijkheid. In dit verband doen we niets anders dan het definiëren en herdefiniëren van onze instituties. Dit geldt ook voor het computertijdperk en zijn mondialiserende invloed, die beide opgevat moeten worden als een integrale uitdrukking van het moderniseringsproces. Van belang is het daarbij wel om te analyseren, welke invloed zij hebben op bestaande instituties, en of er in dit verband sprake is van de overgang van een maatschappij met ‘oude’ instituties naar een samenleving met ‘nieuwe’ netwerken. In de vijfde paragraaf zal dit besproken worden.

Bovenstaande overwegingen leiden ertoe dat het de moeite loont een goed inzicht te krijgen in de ontwikkeling van het moderniseringsproces gedurende de afgelopen twee à drie eeuwen. Een moderniseringsproces, dat vooral door de markt geïnitieerd en verder ontwikkeld is en waardoor diezelfde markt zich naast de staat als belangrijke bouwsteen van de conceptuele driehoek kan manifesteren. Dit inzicht zal moeten leiden tot een begrip van de eigen tijd met zijn netwerken, zijn vitale interacties en zijn cultureel vacuüm – een goede voedingsbodem voor de opkomst van regio’s en regionalisering.

belang bij verandering van de bestaande verhoudingen, en zal ons denken dan ook ‘utopisch’ van aard worden. In beide gevallen zijn we ‘Standortgebunden’.

⁷ Zie o.a. het werk van Manuel Castells (1996). Ook F. Lyotard (2001)

⁸ Dat het onderscheid tussen ‘werkelijkheid’ en ‘virtualiteit’, feit en fictie, wellicht kunstmatig is, werd door de cabaretier/schrijver/kunstenaar Kamagurka als volgt kernachtig verwoord: “Als u aan het zappen bent, en het beeld verandert niet, dan kijkt u waarschijnlijk naar de werkelijkheid.”

Modernisering: een analyse

In het algemeen tracht de cultuursociologie de wijze waarop de mens zijn omringende werkelijkheid construeert, interpreteert en waardeert, te analyseren en te begrijpen. De werkelijkheid is voor de cultuursociologie dus altijd een gemaakte werkelijkheid, of – in analogie met de moderne informatiekunde – een virtuele realiteit. ‘Op zich’ bestaat die werkelijkheid niet, of kan althans niet gekend worden: de werkelijkheid is altijd een door plaats en tijd geïnterpreteerde werkelijkheid, uitmondend in een aan die plaats en die tijd gebonden cultuur. De analyse nu van die cultuur vindt in de cultuursociologie steeds plaats vanuit het perspectief van het moderniseringsproces.⁹

Het begrip modernisering heeft zowel een *maatschappelijke* als een *culturele* dimensie en verwijst naar een proces van verandering, waaraan de Westerse samenleving onderhevig is (geweest).¹⁰ *Maatschappelijk* krijgt deze verandering aan het einde van de 18^{de} en begin van de 19^{de} eeuw haar ‘objectieve’ gestalte in het ontstaan van een kapitalistische economie en de ontwikkeling van democratie als staatsvorm. De democratie verving het nog altijd gedeeltelijk op het feodalisme leunende absolutisme en in economische zin werd het kapitalisme geïntroduceerd door de introductie van open markten en de mogelijkheden van massaproductie door de toepassing van wetenschappelijke technieken. De industrialisering, die hiervan het gevolg was leidde niet alleen tot een ontvolking van het platteland en de groei van de steden; ook verving de burgerij de oude aristocratie op economisch, politiek en sociaal-cultureel terrein. Modernisering, in de zin van een ‘moderne’ samenleving, drukt zich dan ook structureel en ‘objectief’ uit in processen als democratisering, industrialisering, urbanisering en verburgerlijking van de samenleving.¹¹

Aan de basis van dit veranderingsproces ligt een verwetenschappelijking (of intellectualisering) en rationalisering van het maatschappelijk denken en handelen ten grondslag, ideologisch verwoord in het universalistische gedachtegoed van de Verlichting. Daarom is modernisering méér dan een

⁹ Zie voor een inleiding in de cultuursociologie: A.C. Zijderveld (1988). De cultuursociologie kan ook gezien worden als een variant van de kennissociologie, waarbij de cultuursociologie zich onderscheidt door de Standortsgebondenheit der Erkenntnisse in het historische perspectief van modernisering te plaatsen. Een inleiding in de kennissociologie is van A.C. Zijderveld (1974)

¹⁰ Zie voor het onderscheid tussen maatschappij en cultuur A.C. Zijderveld (1991); hoofdstuk 2: Maatschappij en cultuur

¹¹ R. Bendix (1996); hoofdstuk 3: The transformations of Western European societies since the eighteenth century

optelsom van bovengenoemde processen. In *cultureel* opzicht is het ook de vervanging van god door de mens, van het sacrale door het profane, van magie door wetenschappelijke techniek. Het is de introductie van de opvatting, dat mens, samenleving en natuur geen sluiers en geheimen meer kennen, maar hooguit gebieden zijn, die nog niet gekend en beheerst worden. Het niet-weten nodigt niet langer uit tot bescheidenheid, maar wordt een nog-niet-weten, dat naar verwachting in de toekomst binnen het bereik van het menselijk kennen zal vallen. Het is de onttovering van de werkelijkheid, waarin het lot planning is geworden en samenleven een kwestie van rationele calculatie. Het is de overgang van substantiële naar functionele rationaliteit.¹²

Substantiële rationaliteit verwijst naar redeneerwijzen die aangeven waarom de werkelijkheid is, zoals die is, conform de eigen interpretaties. De religie is hier een sterk voorbeeld van: de realiteit is door god geschapen en het godsbewijs wordt voortdurend gevonden in tekens, wonderen of scholastieke debatten, en het maatschappelijk leven is geordend rondom dit principe. Ook in politieke zin bewijzen we steeds ons gelijk, afhankelijk van de richting waartoe we behoren of het standpunt dat we innemen. En in ons dagelijks leven zijn we nooit te moe om uit te leggen waarom deze man of vrouw de beste is die er ooit bestaan heeft, waarom het werk van deze betreffende kunstenaar maar beter gelijk de prullenbak in kan, en waarom het huis waarin we wonen, nu net het huis is van onze dromen. We zijn dus voortdurend bezig met redeneren, argumenteren, motiveren, debatteren, overtuigen - ofwel, met gelijk krijgen of het ongelijk (al of niet afgedwongen) accepteren – om zodoende betekenis en *waarden* toe te kennen aan de werkelijkheid, die ons omringt. We scheppen derhalve (collectieve) zin in chaos.

Kenmerkend nu voor substantiële rationaliteit is, dat het er telkenmale om gaat hoe de werkelijkheid er *inhoudelijk* uit moet zien en hoe we ons daarbinnen als mens moeten gedragen en kunnen ontplooien. Natuurlijk komen we hier onze concurrenten tegen, de andersdenkenden, de ketters en afvalligen, zij die onze met zorg opgebouwde waarheid op een vervelende manier bekritisieren en relativiseren.¹³ Door het woord of door de toepassing van macht brengen we hen dan op andere gedachten, of wij op onze beurt moeten onze ideeën en opvattingen inruilen voor die van onze overtuiger. Maar steeds blijft het gaan over de betekenis en de zin, die we aan de onze omringende werkelijkheid geven, of dit nu religieuze opvattingen zijn, politieke -ismen of andere 'waarheden', die ons dagelijks bestaan zin, structuur en balans geven. Substantiële rationaliteit gaat dus altijd over inhoud en is gebonden aan zin- en

¹² K. Mannheim (1960); pp. 51 en verder; M. Weber (1988); Bestimmungsgründe sozialen Handelns; pp. 565 en verder. Weber spreekt in dit verband over Wertrationalität en Zweckrationalität. Zie ook A.C.Zijderveld (1991); pp. 81 en verder

¹³ Zie in dit verband P.L.Berger (1974); hoofdstuk 3: Pluralization of social-life worlds

betekenisstructuren, die wij aan de realiteit toedichten: zij is gekoppeld aan instituties.¹⁴

Bij *functionele rationaliteit* daarentegen is het denken inhoudelijk indifferent geworden. Het gaat er in dit verband slechts om, om de eenmaal gestelde doelen zo doelmatig en doeltreffend mogelijk te realiseren. De aandacht verschuift van inhoudelijke betekenissen naar methoden, technieken en procedures om iets te bereiken. Het is het 'alsdan' redeneren: als je dit wilt bereiken, dan moet je dat doen, en alle aandacht en energie gaan niet over het eerste gedeelte, het wat dus, maar richten zich op hoe dat doen zo efficiënt en effectief mogelijk gerealiseerd kan worden. Doelmatigheid en doeltreffendheid zijn de inhoudelijk magere, centrale waarden van functionele rationaliteit, waardoor een inhoudelijke doelendiscussie irrelevant geworden is, of in ieder geval gezien wordt als niet ter zake doende ten aanzien van het realiseren van doelen in de samenleving. Streefcijfers vervangen doelen; planning en controle cycli worden ontworpen om die streefcijfers te realiseren. Het zijn niet langer ondernemers of directeurs, maar 'managers', die de nieuwe uitvoerders hiervan zijn. De werkelijkheid is een planbare, calculeerbare werkelijkheid geworden, ontdaan van haar magie. Normen en waarden worden ontkoppeld van hun inhoud, omdat ze anders teveel substantie zouden hebben, en daardoor een irrationele sta in de weg zouden kunnen zijn voor calculeerbaarheid en planbaarheid.¹⁵ In de politiek is dit wellicht het meest zichtbaar: het electoraat is in wezen een anonieme massa geworden, dat via marketing in deelsegmenten wordt ontleed, waarop vervolgens het programma van de respectievelijke politieke partijen afgestemd wordt. Daarbij is het allang achterhaald, dat religieus getinte partijen er zijn voor de gelovigen, liberale partijen de belangen van de 'haves' vertegenwoordigen, en sociaal democratische partijen de grote omwenteling voorzien ten behoeve van de emancipatie van de arbeider. Steeds meer trekt de zwevende kiezer de belangstelling van partij-ideologen, en wordt er van alles in het werk gesteld hen voor de betreffende partij te winnen. De enige mogelijkheid daartoe is om nooit precies en exact te zijn, maar vaag en algemeen.¹⁶ Bijgevolg is de wervende kracht van de traditionele politieke 'ismen' diepgaand aangetast door de dominerende invloed van functionele rationaliteit.

¹⁴ A.C. Zijderfeld (1991); hoofdstuk 2 Maatschappij en cultuur

¹⁵ Inhoudelijk zullen katholieken niet snel veranderen in protestanten, en vice versa; als institutie verschilt hun religieuze interpretatie van de werkelijkheid te zeer. Maar als organisatie kunnen beide kerkgenootschappen wel in termen van effectiviteit en efficiency door dezelfde managers 'gerund' worden.

¹⁶ Moderniteit kenmerkt zich inderdaad door het vaag en abstract worden zijn van waarden, normen en betekenissen. A.C. Zijderfeld (2000); hoofdstuk 3: Institutions and history

Toch is er hier cultuursociologisch wel degelijk sprake van een wereldbeeld, en wel over een waardengebonden en uitdrukkelijk gekozen *onttoverd* wereldbeeld, dat net als ieder ander perspectief zijn gelijk telkenmale bewijst en in die zin strikt ideologisch is.¹⁷ Net zo min als de ketter ooit aanleiding was tot enige twijfel aan het gelijk van welke religieuze gemeenschap dan ook, zo zijn ongeplande en dus verrassende gebeurtenissen geen aanleiding het functioneel rationale wereldbeeld bij te stellen. Zij worden gedefinieerd als vergissingen, als incidenten, en functioneren hooguit om de planning en controle nog verder te verfijnen: een beter geplande, effectievere en efficiëntere bedrijfsvoering zal uiteindelijk altijd leiden tot een volledige beheersbaarheid van de situatie, waarin voor toeval en verrassing geen plaats meer is. Functionele rationaliteit gaat over vorm, middelen en procedures en is niet gekoppeld aan instituties, maar aan organisaties.¹⁸ In die organisaties, profit en non-profit, zijn doelmatigheid en doeltreffendheid de kernwaarden geworden, en zij fungeren in die hoedanigheid als richtinggevend voor het menselijk handelen. In deze zin is er sprake van een nieuw wereldbeeld, een nieuw –isme, namelijk *functioneel rationalisme*. Dat de hierdoor onttoverde werkelijkheid aanleiding was tot kritiek en het ontstaan van wat ik noem *substantieel irrationalisme*, komt later ter sprake.

Enkele voorbeelden kunnen dit functioneel rationalistisch wereldbeeld adstrueren. Op basis van efficiënt plannen gaat men ervan uit dat ook de economische toekomst (gedeeltelijk) te plannen is. Zo voorspelden in januari 2001 de financiële deskundigen van Nokia – een bedrijf in communicatietechnologie – een bedrijfswinst van 40% op basis van een analyse van macro-economische cijfers, marktonderzoek en de eigen bedrijfsvoering. In juli 2001 moesten zij dit verwachte winstcijfer over 2001 bijstellen naar 5%; zij zaten er dus 800% naast! Overigens bleek in dezelfde zomer van 2001, dat geen enkele duur betaalde financieel deskundige kon voorspellen, of er in september van datzelfde jaar een economische recessie zou komen. In beide gevallen heeft dat noch geleid tot ontslag van de betreffende functionarissen, noch tot enige twijfel aan het kunnen ‘vooruit rekenen’ en calculeren van de economie.¹⁹

Maar ook in de non-profit sector zien we het functioneel rationalisme opdoemen. Onderwijsinstellingen bij voorbeeld

¹⁷ Ideologisch in de betekenis, die Karl Mannheim (1995) daar aan gaf: een wereldbeeld, dat bestaande verhoudingen, gedragingen en overtuigingen legitimeert en sanctioneert.

¹⁸ A.C.Zijdeveld (1991); hoofdstuk 2: Maatschappij en cultuur

¹⁹ Bron: NRC Handelsblad, Economische bijlage, 20 januari, 7 juli en 25 augustus 2001.

kennen planning en controle cycli, bestaande uit planning, uitvoering, evaluatie en verbetering. Daarbij gaat het niet om de formulering van een visie op onderwijs, maar om het identificeren van haalbare doelstellingen en streefcijfers, waarop managers vervolgens ‘afgerekend’ worden.²⁰ Ook in het onderwijsproces zelf gaat de discussie minder over wat een student leert, maar hoe hij of zij leert: de student staat met zijn leerproces centraal en dient zich in dat leerproces een x-aantal competenties eigen te maken. In dit efficiënt georganiseerde, studentgecentreerde onderwijs, waarin de student moeiteloos van studiepoint naar studiepoint en van competentie naar competentie wandelt, is steeds minder plaats voor het ‘inhoudelijke’ verhaal van de docent. Dat er ook hier in zekere zin sprake is van een ideologie blijkt wel uit het feit, dat studenten nog wel in het gedachtegoed, dat het onderwijs nu op hún behoeften en talenten is afgestemd, getraind en gesocialiseerd moeten worden: zij moeten er in ‘geloven’.²¹

Concluderend moet het moderniseringsproces in de Westerse samenleving dan ook gezien worden als een overgang van substantiële naar functionele rationaliteit, van traditionele institutie naar moderne organisatie. Wat zijn nu de aanjagers geweest van het moderniseringsproces? Ik wil er in dit verband drie noemen: de opkomst van de burgerij en zijn toenemende economische, maatschappelijke en politieke invloed, het proces van structurele differentiatie en het proces van mondialisering, waaraan de samenleving de laatste decennia onderhevig is.

Allereerst de *burgerij*. De Franse Revolutie maakte een einde aan de hegemonie van de absolute vorsten en de daarop leunende aristocratie. De politieke en culturele macht en zeggenschap kwam nu in handen van de derde stand: de burgerij of bourgeoisie. Deze van oudsher voornamelijk in steden geconcentreerde stand bestond uit handelaren en ondernemers, wier leefwereld dus per definitie uit economische handel en nijverheid bestond. Binnen de bedrijvigheid van het ondernemen is het van het grootste belang om te calculeren, wat de ander doet, teneinde de eigen mogelijkheden en kansen daarbij in schatten, en om te kijken hoe koop en verkoop zo gunstig mogelijk voor beide partijen plaats kan vinden. Hiertoe rationaliseerde de burger zijn onderneming, voerde hij het boekhouden in, en werd het handelsrecht geïntroduceerd teneinde het goede en voorspelbare verloop van handelstransacties te kunnen garanderen. Deze stand nu kreeg ten tijde van de

²⁰ Kwaliteitszorgsysteem Hogeschool Zuyd, april 2002

²¹ Voorbeeld ontleend naar aanleiding van een gesprek met dhr. F. Salemans, onderwijsontwikkelaar SPH Maastricht, Hogeschool Zuyd, mei 2002.

Fransen Revolutie de politieke macht en kon door zijn leidende economische en politieke rol ten volle zijn eigen, oorspronkelijke 'ethos' verwerkelijken. Industrialisatie en kapitalisme konden in de negentiende eeuw hierdoor dan ook voluit tot ontwikkeling en wasdom komen.²²

De tweede aanjager van het moderniseringsproces was het ontstaan van *structurele differentiatie*. Een van de meest opmerkelijke consequenties van de Industriële Revolutie was wel de radicalisering van de arbeidsverdeling.²³ De ambachtsman werd vervangen door de arbeider, en het thuis werken aan een eindproduct door het gaan naar de fabriek, waarin de arbeider slechts een kleine schakel vormde in het maken van het eindproduct door het verrichten van routineuze deelhandelingen. Dit had meer gevolgen: het oorspronkelijke samenhangende en redelijk geïntegreerde rurale leven werd ontrafeld in een aantal functionele deelfacetten, die ieder op zich stonden en onderling nog weinig samenhang vertoonden. Men ging vanaf nu naar het werk, naar school, naar de winkel, enz. Eenheid werd veelheid en de mens werd door deze structurele differentiatie gedwongen steeds meer rollen te gaan spelen gegeven de diversiteit aan onderling niet langer samenhangende situaties waarin hij zich voortdurend begaf en bevond. Als de situaties onderling niet meer samenhangen door de ontstane complexiteit, dan verdwijnt ook de samenhang tussen de verschillende rollen: het spelen van de ene rol heeft niets of weinig nog te maken met de andere rol door het ontbreken van een innerlijke logika en onderling verband.²⁴

De consequentie hiervan is, dat men zowel een degelijke socialisatie moet ondergaan in het spelen van diverse rollen, als dat men de geëigende en verwachte rol ook daadwerkelijk op het juiste moment moet vertolken. Voor het eerst in de geschiedenis moet de mens zijn eigen gedrag 'managen' door keer op keer goed in te schatten hoe hij het meest effectieve gedrag kan vertonen in de complexiteit van diverse situaties, waarin hij zich bevindt. Hier ligt mede een basis voor het functioneel rationele gedrag en ethos van de managersrol: "Hoe stem ik mijn gedrag zo effectief en efficiënt mogelijk af op de situatie die ik aantref", is een leerproces dat we allen ondergaan en waardoor we opgenomen worden in het organisationele

²² A.C. Zijdeveld (1998)

²³ Emile Durkheim zag in de radicale doorvoering van de arbeidsverdeling de hoofdoorzaak voor de overgang van de traditionele in de moderne, geïndustrialiseerde samenleving. Hij sprak in dit verband over de overgang van 'mechanische' naar 'organische solidariteit'. E. Durkheim (1960)

²⁴ R. Bendix (1996); hoofdstuk 8: Tradition and modernity reconsidered. Zie ook A. Touraine (1988)

raamwerk van functionele rationaliteit. Zij, die goed zijn in de vertolking van deze rollen, staan aan de top – zij, die in gebreke blijven, vallen uit de boot. Overigens gaat het hier zowel om rollen in het openbare leven als die in de private sfeer: beide vereisen een juiste performance, ook al wordt door meniggeen de private sfeer ervaren als het subjectieve domein versus de harde, objectieve en zakelijke publieke wereld. Ook hier is het kenmerkend dat er een onderlinge samenhang van rollen tussen het publieke en het private ontbreekt: structurele differentiatie ondermijnt bijna per definitie het bestaan van overkoepelende en bindende normen en waarden door de diversiteit aan realiteiten, waarin we ons bevinden. Of, zoals Daniel Bell dat zegt, structurele differentiatie ondermijnt in de moderne, industriële tijd, de ethiek. “The social structure is rooted in functional rationality and efficiency, the culture in the antinomian justification of the enhancement of the self. In the organisation of production and work, the system demands provident behaviour, industriousness and self-control, dedication to a career and success. In the realm of consumption, it fosters the attitude of ‘carpe diem’, prodigality and display, and the compulsive search for play. But in both realms the system is completely mundane, for any transcendent ethic has vanished.”²⁵ Voor nu is van belang, dat Bell hier het contrast aangeeft van leefwerelden, waarin blijkbaar onderling niet te rijmen rolgedrag vrijwel probleemloos vertoond wordt. Op zijn impliciete kritiek op het consumentisme kom ik straks nog terug, als ik inga op de kritiek op het moderniseringsproces.

De derde factor, waardoor het moderniseringsproces wordt aangejaagd, is het proces van *mondialisering* met zijn informatietechnologie, zijn ‘nieuwe’ economie en zijn invloed op cultuur. De dynamiek van het moderniseringsproces heeft een extra impuls gekregen door de introductie van nieuwe informatie en communicatie technologieën, waardoor de industriële samenleving transformeerde in een postindustriële, en waarin naast producten ook het leveren van diensten in toenemende mate een rol van economische betekenis spelen. De wereld als geografische eenheid heeft daarbij de lokale, regionale en nationale markten verdrongen. Daarmee geeft mondialisering aan het moderniseringsproces een duidelijke impuls en een nieuwe dimensie. Het versterkt de modernisering van de samenleving richting een hoogmoderne

²⁵ D. Bell (1999); p. 478. Bell publiceerde de eerste versie van dit boek in 1973.

samenleving, en staat daar dus niet haaks in de zin van postmodern op.²⁶ Mondialisering stimuleert modernisering door het primaat van het marktmechanisme en zijn indifferentie ten opzichte van substanties. Het onderscheid tussen samenlevingen, landen en culturen in termen van hun respectievelijke tradities en sociaal-culturele modaliteiten vervaagt door ze alle te benaderen en te definiëren als een ‘potentiële markt’.

Mondialisering is economisch een proces, waarin geld en kapitaal, productie en consumptie niet langer gebonden zouden zijn aan de tijd en plaats, waarbinnen zij verhandeld, gemaakt en genoten worden. Maar dat niet alleen: mondialisering betekent ook een uitbreiding van het aan het liberale kapitalisme verbonden ethos van doelmatigheid en doeltreffendheid als dominante waarden. Er zouden geen grenzen meer moeten zijn, noch lokaal, regionaal of nationaal, omdat die nu eenmaal een remmende werking hebben op een vrije ruil van goederen en diensten.²⁷ En hoewel multinationals juridisch nog altijd ‘ergens’ gevestigd zijn, is de ‘globe’ de tuin, waarin zij spelen in een voortdurend zoeken naar de beste en dus meest winstmakende transactie.²⁸

Dit kan alleen met een infrastructuur, die dit ook in voldoende mate faciliteert. Die infrastructuur wordt geleverd door nieuwe informatie en communicatie technologieën in het algemeen, en de computer en het Internet in het bijzonder. Informatie over actuele aandelenkoersen, over vraag, aanbod en prijzen, maar ook over politieke ontwikkelingen en culturele manifestaties, is waar ook ter wereld van minuut tot minuut opvraagbaar en beschikbaar, ongeacht de tijd en plaats van handeling. Er is bij gevolg voor zowel de producent als de alledaagse consument een voortdurende stroom van mondiale informatie beschikbaar, die we te allen tijde en op alle plaatsen kunnen opvragen, op basis waarvan we een besluit kunnen nemen en aan de hand waarvan we tot actie overgaan.

Vanzelfsprekend heeft dit zijn invloed op de samenleving. McDonaldisation en McWorld vervangen volgens sommige auteurs de lokale, regionale en nationale identiteiten.²⁹ Kunst zou in principe overal gemaakt kunnen worden³⁰, en via

²⁶ Deze opvatting wordt o.a. gehuldigd door Francois Lyotard (2001). Rationele functionaliteit zou een einde gemaakt hebben aan de Grote Verhalen, en er rest nog slechts de individuele, narratieve geschiedenis. “De ‘grand recits’ zijn ongeloofwaardig geworden. Er is geen wereld waarin onze denkbeelden direct en controleerbaar in praktijk kunnen worden gebracht. Onze werkelijkheid is een conglomeraat van tegenstrijdige krachten en perspectieven. Een archimedisch punt van waaruit ons denken en handelen gestuurd zou kunnen worden bestaat niet.” F. Lyotard (2001); p. 177

²⁷ Het opheffen van de grenzen en het scheppen van een gemeenschappelijke markt is een van de hoofddoelen van de Europese Unie.

²⁸ D. Bell (1999); hoofdstuk 2: From goods to services: the changing shape of economy

²⁹ G. Ritzer (1996)

media en reclame worden gedrag-, eet- en kledingculturen drastisch beïnvloed door wereldomvattende acties en marketing. Alledaags denken en handelen wordt voortdurend gevormd en omgevormd door de interactieve relaties, die we via het internet met verre anderen onderhouden. Inderdaad zijn de oude, op tradities berustende politieke, economische en maatschappelijke instituties aan een ingrijpend veranderingsproces onderhevig: van product naar dienst, van kapitaal naar kennis, van duurzame relaties naar meer vluchtige interacties – van een institutie naar een netwerk samenleving.³¹

Hier komt functionele rationaliteit tot volle wasdom, en dus ook het moderniseringsproces. Nieuwe, mondiale samenlevingen kenmerken zich door het vermengen van inhouden en vormen, ongeacht de herkomst en traditie ervan.³² Diversiteit is een kernconcept geworden, niet omdat we in ethische zin respectvoller met onze omgeving wensen om te gaan, maar omdat het nieuwe informatie en dimensies geeft om het eigen leven vorm te geven. We ‘surfen’ nogal wat gedragsmogelijkheden en culturen zonder enige terughoudendheid af om onze eigen realiteit te definiëren en ons van een identiteit te voorzien. Het maken en construeren van die identiteit is het doel, niet het resultaat zelf, omdat ieder resultaat bij voorbaat weer onderhevig is aan nieuwe externe beïnvloeding en dus aan verandering. Het is de aandacht voor het proces, niet voor het product; voor de vorm, niet voor de inhoud.

In feite zien we hier de institutionalisering – en dus het substantieel worden – van moderne functionele rationaliteit, waardoor dat *functioneel rationalisme* wordt. Functioneel rationalisme is indifferent ten opzichte van inhouden. Inhouden zijn vooralsnog inruilbaar, en slechts de middelen die we gebruiken en aanwenden om dat in principe inruilbare doel te bereiken, zijn van belang. Inhoudelijke doelen zijn vaag en abstract, en formele processen complex en gedifferentieerd. Of, zoals Zijdeveld het uitdrukt: “Modernity can thus be defined as the confluence of structural differentiation in which society is institutionally pluralistic and humanly individualistic on the one hand, and culturally generalised in which values, norms and meanings are increasingly

³⁰ In een interview met Agusti Bonavia i Perez (19 maart 2002), voorzitter van de Sociaal Economische Raad van Catalonië, werd deze opvatting overigens bestreden. Sprekend over de grote Catalaanse kunstenaars – o.a. Gaudi, Miro - gaf hij aan, dat inderdaad hun producten overal ter wereld tentoongesteld kunnen worden, maar dat het maken van die producten alleen had gekund door de stimulerende en inspiratieve ‘cultuur’ van Catalonië. Hiermee verwijst hij naar de betekenis van regio’s in de ontwikkeling van zingevende handelingsstructuren.

³¹ J. Tomlinson (1999); M. Castells (1999); A.C. Zijdeveld (2000)

³² Culinair was het heel lang onmogelijk vlees en vis op één bord te serveren. In de postmoderne keuken kan dit wel: men noemt dat ‘fusion-food’.

vague and abstract on the other hand.”³³ Mondialisering heeft hier een versterkende en dynamiserende invloed op.

Gegeven deze ontwikkeling van het moderniseringsproces bevinden we ons aan het begin van de 21^{ste} eeuw cultuursociologisch dan ook eerder in een *hoogmoderne* tijd met het functioneel rationalisme als dominante cultuur, dan in laat- of zelfs postmodern tijdvak. Dit hoeft overigens niet bij voorbaat te leiden tot cultuurpessimisme. Culturen zijn nooit versteende entiteiten geweest en altijd onderhevig aan verandering, doordat ze eenvoudigweg de uitkomst zijn van dynamische, intermenselijke symbolische interacties. Een functioneel rationele werkelijkheid nodigt gegeven haar schraalheid uit tot de opbouw van nieuwe betekenissen, niet alleen in hoogst individuele en postmoderne zin, maar ook in termen van samenlevingsopbouw: de (hernieuwde) belangstelling voor regio's en regionalisering is daar het sterkste voorbeeld van.

Modernisering verwijst dan ook concluderend naar een ingrijpend veranderingsproces, eerst in de Westerse wereld, maar de afgelopen decennia ook mondiaal door de hegemonie van de liberaal kapitalistische economie.³⁴ Om dit veranderingsproces van de Westerse samenleving inzichtelijk te maken, heeft de sociologie van de klassieken tot de modernen gebruik gemaakt van de constructie van Idealtypen en typologieën.

Modernisering: Idealtypen en typologieën

Het is hier niet de plaats om uitvoerig in te gaan op de theorievorming over het ontstaan van de industriële samenleving – het zou betekenen dat ik een samenvatting zou moeten geven van het oeuvre van bijna alle klassiek sociologen, en dat valt buiten de orde van deze studie. Het is echter wel van belang stil te staan bij de invloed, die industrialisering heeft gehad op de samenleving alsook op het onderkennen van een aantal fasen daarin. Steeds immers is het juist de ontwikkeling van de industriële economie, die verantwoordelijk gehouden wordt voor het kunnen aanwijzen van fasen in de recente geschiedenis van de Westerse samenleving. Zo werd voor de ‘klassiek’ sociologen een relatief gesloten agrarische samenleving door de laat 18^{de} eeuwse industrialisering open gebroken en omgevormd tot een liberaalkapitalistische maatschappij, en heden ten dage voeren ‘moderne’ sociologen en filosofen een discussie over het al of niet bestaan van een nieuwe fase in de geschiedenis van de Westerse samenleving ten opzichte van het industriële tijdvak.³⁵ Deze laatste discussie verwijst dan naar de overgang van

³³ A.C. Zijdeveld (2000); p. 91

³⁴ F. Fukuyama (1999)

³⁵ Zie o.a. F. Lyotard (2001); A. Giddens (1997)

een oude naar een nieuwe economie, van een goederen- naar een dienstenmarkt, van een industriële naar een postindustriële samenleving. Een samenleving, waarin hardwerkende productiearbeiders transformeerden tot gemoderniseerde consumenten met postmoderne trekjes. Waren we drie eeuwen geleden nog boers of agrarisch, en vervolgens stedelijke en burgerlijke arbeider en kapitalist, nu zijn we hoogmoderne consumenten in een samenleving, die zich als ‘dienst’ aan ons manifesteert.

Het beschrijven nu van deze veranderingsprocessen is in het algemeen een hachelijke zaak, omdat tijd en ruimte nu eenmaal continu, van minuut tot minuut, aan verandering onderhevig zijn. Het minutieus beschrijven van dit proces levert dan ook in de regel weinig anders op dan een duplicatie van wat er gebeurt, en leidt tot weinig inzicht en begrip in de betekenis van deze veranderingsprocessen. Het is in de sociale wetenschappen dan ook een goed gebruik om te proberen dit continue proces van verandering grijpbaar te maken door het construeren van *ijkpunten*, aan de hand waarvan we onze geschiedenis kunnen begrijpen. Die ijkpunten zijn in de geschiedwetenschap veelal de grote historische gebeurtenissen, waardoor wat er daarna kwam begrijpelijk werd ten opzichte van wat er aan vooraf ging. De Politieke Revolutie in Frankrijk (1789 – 1794) en de Industriële Revolutie in Engeland (1760 – 1830) zijn van die ijkpunten: oude en nieuwe politieke structuren, oude en nieuwe economische productiewijzen en oude en nieuwe vormen van samenleving worden door dit soort ingrijpende gebeurtenissen grijpbaar en inzichtelijk gemaakt.

De sociologie wordt wat minder dan de geschiedwetenschap geleid door de chronologie van ‘feiten’ uit de geschiedenis³⁶, en de constructie van typologieën en ‘Idealtypen’ is in dit verband dan ook een andere, maar geaccepteerde en beproefde methode om inzicht te krijgen in het continue veranderingsproces, waaraan een samenleving onderhevig is.³⁷ Idealtypen zijn analytische en rationeel geconstrueerde concepten, aan de hand waarvan de ervaringswerkelijkheid bewust rationeel ‘vertekend’ wordt om zo analytisch inzicht te krijgen in de - irrationele - veranderingsprocessen van alledag. Met nadruk zij gesteld dat het hier om analytische concepten gaat, en niet om existentiële of ontologische. Zij hebben de pretentie om rationeel inzicht in de werkelijkheid te verschaffen door deze bewust rationeel te vertekenen, en niet om waar, objectief of historisch juist te zijn. Deze wijze van werken vinden we terug bij veel klassiek sociologen: Tonnies, Durkheim, Pareto, Weber, Marx,

³⁶ Dit wil natuurlijk niet zeggen, dat de sociologie daarmee een a-historische wetenschap is. Zie H. Rickert (1986); hoofdstuk 10: Die historischen Kulturwissenschaften.

³⁷ Het analyseren van de samenleving via Idealtypen is ontwikkeld door Max Weber. M. Weber (1988)

Scheler, Mannheim, om er enkele te noemen.³⁸ Maar ook ‘moderne sociologen’,³⁹ als Bendix, Bell, Touraine, Zijderveld en Giddens bedienen zich ervan. Zij proberen allen het door de (post)industrialisering geaccelereerde proces van modernisering te begrijpen door de nieuwe tijd af te zetten tegen de oude tijd: het moderne versus de traditie. Daarbij wordt er vaak bewust naar gestreefd om de Idealtypen onderling te laten contrasteren: zij proberen om op deze wijze inzicht te verschaffen in de transformatie- en ontwikkelingsprocessen van de traditionele naar de moderne tot de hedendaagse hoogmoderne samenleving.

Er bestaat daarbij tussen deze sociologen een relatief hoge mate van overeenstemming over wat die transformatie *veroorzaakt* heeft. De kern van hun analyse wordt bijna steeds gevormd door de invoering van arbeidsdifferentiatie in de economie, de ontwikkeling van democratie en burgerrechten in de politieke structuren, en de functionalisering en rationalisering van kennis, wetenschap en samenlevingsverbanden. Meer in het bijzonder komen deze analyses op het volgende neer. Op technologisch gebied worden eenvoudige handwerktechnieken vervangen door technieken, gebaseerd op toegepaste wetenschappelijke kennis, en het boerenbedrijf, in de traditionele, rurale samenleving voornamelijk gericht op het voorzien in eigen behoeften, transformeert tot een hoogwaardig technologische en commerciële onderneming, producerend voor massamarkten. In de industrie worden mens en dier als productiekraft vervangen door machines: de introductie van de stoommachine is hier een krachtig voorbeeld van.⁴⁰ Het situeren van de industriële centra in de steden ontlokte een ontvolking van het platteland en een groei van de bevolking in de steden. Waar tenslotte in de traditionele samenleving de familie zowel een zingevende als economische als politiek-juridische (de vader als rechter) eenheid was, verandert deze familie in de moderne samenleving in een nucleair gezin, uitgehold in de meervoudigheid van zijn functioneren en ontkoppeld van het publieke en openbare leven.⁴¹ Het is niet langer de plek, waar we zorgen voor de instandhouding van de

³⁸ Zie voor een analyse van het klassiek sociologische gedachtegoed A.C. Zijderveld (1974) Ook R.A. Nisbet (1970)

³⁹ ‘Modern’ ter onderscheiding van ‘klassiek’

⁴⁰ Zoals ook in veel andere regio’s te onderkennen valt, is de industriële revolutie in de Catalaanse economie veroorzaakt door de introductie van de Bergadana weefmachine in de textielindustrie. Zie hiervoor het laatste hoofdstuk.

⁴¹ E. Shorter (1980); P.L. Berger (1973); hoofdstuk 5: Familie en gezin. Overigens staat deze overgang van een uitgebreide familie naar een nucleair gezin vooral model voor de samenlevingen van Noord-Amerika en West- en Noord-Europa, en moeten we voorzichtig zijn met generalisaties op dit gebied. In Zuid-Europa bijvoorbeeld speelt de familie nog steeds een essentiële rol in de organisatie van het publieke leven en in het aanbieden van zorg en welzijn. Zie hiervoor het laatste hoofdstuk over Catalonië.

menselijke soort, waar we produceren, waar we rechtspreken en waar onderwijs genoten wordt; het is nog slechts de plaats waar het geven van warmte en het koesteren van de onderlinge relaties doel op zich geworden zijn.⁴²

Er worden in de sociologie met betrekking tot de 'Idealtyping' van het proces van maatschappelijke verandering onder invloed van bovengenoemde factorren veelal drie fasen onderscheiden: de *ruraal agrarische*, de *industriële* en de *postindustriële*. De ontwikkeling van de samenleving is derhalve te beschrijven als een overgangsproces van een premoderne naar moderne naar hoogmoderne samenleving. Ik zal me in dit verband beperken tot twee analisten, die dit proces in mijn ogen het helderste getypeerd hebben: de klassiek socioloog Ferdinand Tönnies met zijn analyse van de transformatie van de agrarische naar een industriële samenleving, en Daniel Bell, die hierop voortborduurde en een typologie geeft van de overgang van een industriële naar een postindustriële samenleving.⁴³

De overgang van de traditioneel *agrarische* samenleving naar de *industriële* wordt door Tönnies verklaard aan de hand van het begrippenpaar 'Gemeinschaft' en 'Gesellschaft'.⁴⁴ In de Gemeinschaft wordt de norm bepaald door de groep of het collectief. De Gemeinschaft staat dan ook voor het traditionele boerendorp of gezin, waarin mensen sterke affectieve banden met elkaar hebben en het handelen door traditie en solidariteit bepaald wordt. Groepscohesie en tradities vormen zogezegd het 'cement' van de Gemeinschaft. In de Gesellschaft zijn deze verdwenen en bepaalt het individu met zijn individuele drijfveren, wat onder samenleven verstaan moet worden. De Gesellschaft staat voor de stad, waarin het individuele eigen belang voorrang heeft en relaties slechts aangegaan worden voor zover ze dat eigen belang kunnen dienen. "Keiner wird für den anderen etwas tun und leisten, keiner dem anderen etwas gönnen und geben wollen, es sei denn um einer Gegenleistung oder Gegengabe willen, welche er *seinem* Gegebenen wenigstens *gleich* achtet."⁴⁵ Het verdwijnen van de Gemeinschaft en het ontstaan van de Gesellschaft wordt door Tönnies verklaard door de opkomst van industrialisering en urbanisering, beide gedragen door de

⁴² R. Bendix (1996); hoofdstuk 8: Tradition and modernity reconsidered

⁴³ Een bijdrage aan de analyse van de overgang van een industriële naar een postindustriële samenleving is ook geleverd door Alain Touraine (1971). Daarin kwalificeert Touraine de postindustriële samenleving als een 'geprogrammeerde maatschappij'; zie Inleiding: De geprogrammeerde maatschappij en haar sociologie

⁴⁴ F. Tönnies (1991). Overigens werden de Idealtypen van Tönnies al snel gebruikt voor het normatief kwalificeren van de invloed van industrialisatie op de samenleving. Zie ook Durkheim (1960), die de sociale verhoudingen van de voorindustriële samenleving typeerde met 'mechanische solidariteit' en die van de industriële samenleving met 'organische solidariteit'.

⁴⁵ Ibid., p. 34

stand die hiermee 'van nature' gepreoccupeerd is: de derde stand of de burgerij. “Der ganze Begriff der Gesellschaft im sozialen und politischen Sinn findet seine natürliche Grundlage in den Sitten und Anschauungen des *dritten Standes*... *Seine* Gesellschaft ist zu einer Quelle und zugleich zum Ausdruck gemeinsamer Urteile und Tendenzen geworden. Wo immer die städtische Kultur Blüten und Früchte trägt, da erscheint auch die Gesellschaft als ihr unerbehrliches Organ. Das Land kennt sie nur wenig.”⁴⁶

Tot zover Tönnies als representant van het klassiek sociologische denken over de overgang van de premoderne naar de moderne, van de agrarische naar de industriële samenleving. Het representeert de klassiek sociologische analyse van de laat 19^{de} en begin 20^{ste} eeuw over een samenleving in verandering. Krap een eeuw later is er opnieuw sprake van een transformatieproces, nu van industrieel naar postindustrieel. Een van de eersten, die hier aandacht aan schonk, was Daniel Bell.⁴⁷

In ‘The coming of post-industrial society’, waarvan de eerste uitgave in 1974 verscheen, ontwikkelt Bell een typologie om de overgang van de *industriële* naar de *postindustriële* samenleving te karakteriseren.⁴⁸ Zo is er ten eerste

⁴⁶ F. Tönnies (1991); p. 4

⁴⁷ D. Bell (1999); eerste uitgave in 1974

⁴⁸ Bell beschrijft niet alleen de verschillen tussen de industriële en postindustriële samenleving, maar betreft daar ook de preindustriële samenleving bij; deze laatste treffen we volgens hem vooral aan in de Derde Wereld. Schematisch ziet zijn indeling er als volgt uit: zie volgende bladzijde.

sprake van een overgang van een goederen- of productie-economie naar een diensteneconomie. In navolging hiervan worden in toenemende mate geschoolde en ongeschoolde arbeidskrachten vervangen door professionals en hooggeschoolde technici. Waar in de industriële tijd status en privileges afhankelijk waren van bezit en inkomen, al of niet via overerving vergaard, is onderwijs nu de belangrijkste factor voor sociale mobiliteit geworden. Ook wordt financieel kapitaal vervangen door human capital, en maakt de mechanische technologie (machines) steeds meer plaats voor computer gestuurde programmering, modellen en simulaties. Terwijl in het industriële tijdvak het vervoer via wegen, water, spoor en havens van essentieel belang was, wordt in de nieuwe infrastructuur vervoer vervangen door nieuwe technologieën op het gebied van informatie en communicatie: kabels, glasfiber, telefoon (GSM), fax, e-mail, Internet en www vormen het fundament van de nieuwe, elektronisch beheerste economie. Als de industriële samenleving gekenmerkt werd door arbeid, dan wordt de nieuwe, postindustriële orde vooral gekarakteriseerd door kennis: was er eerst sprake van een productiesamenleving, dan is er nu sprake van een kennissamenleving.⁴⁹

	Pre-industrial	Industrial	Post-industrial
Regions	Asia, Africa, Latin America	West. Europe, Soviet Union, Japan	United States
Economic sector	Agriculture, mining, fishing, timber	Manufacturing	Trade, finance, insurance, real estate
Occupational slope	Farmer. Miner, fisherman, unskilled worker	Semi-skilled worker, engineer	Professional and technical scientist
Technology	Raw materials	Energy	information
Design	Game against nature	Game against fabricated nature	Game between persons
Methodology	Common sense experience	Empiricism and experimentation	Abstract theory: models, simulation, decision theory, system analysis
Time perspective	Orientation to the past	Ad hoc adaptiveness, projections	Future orientation
Axial principle	Traditionalism, land/resource limitation	Economic growth: state or private control of investment decisions	Centrality of and codification of theoretical knowledge

Zie D. Bell (1999); hoofdstuk 1: From industrial to post-industrial society: Theories of social development, p. 117

⁴⁹ D. Bell (1999); hoofdstuk 1: From industrial to post-industrial: theories of social development

In feite borduurt Bell voort op het door Tönnies al aangedragen spanningsveld tussen groep en individu en ziet hij in de ontwikkeling van de postindustriële samenleving een toename van individualisering en fragmentering. De postindustriële samenleving is een 'open' kansensamenleving geworden, waarin in principe ieder individu kan gedijen zonder de ballast van tradities, sociale controle of groepsdruk te hoeven ervaren. Sociale klassen bestaan niet langer, omdat rijkdom en bezit vervangen zijn door kennis, onderwijs en scholing, en iedereen zodoende alle mogelijkheden heeft tot sociale mobiliteit in de nieuwe samenleving. De middenklasse is een consumptieve klasse geworden en in die hoedanigheid de meest belangrijke groep in de samenleving. De oorspronkelijke klassensamenleving heeft zich ontwikkeld tot een statussamenleving, waarin bijval door anderen en het zich als individu kunnen onderscheiden als belangrijker en bepalender ervaren worden dan materiële rijkdom. Identiteit en opwaartse mobiliteit ontstaan door scholing en kennis en daarom zijn in de postindustriële samenleving universiteiten en onderzoeksinstituten kerninstituten. Het genoten onderwijs aan deze instellingen bepaalt daarbij in belangrijke mate de maatschappelijke positie: hoe hoger de opleiding, hoe meer men beschikt over voldoende kennis, informatie en vaardigheden teneinde zich te kunnen handhaven in de samenleving. En opleiding heeft in de optiek van Bell vooral te maken met individuele talenten, niet met voorgeschreven posities en rollen. Daarom kwalificeert hij de postindustriële samenleving dan ook als een voor het individu kansrijke kennissamenleving met haar 'game between persons'.⁵⁰

Tot zover het overzicht van 'Idealtypen' ten aanzien van het moderniseringsproces; een bruikbare en beproefde methode om samenlevingen te analyseren en te karakteriseren bij de transformatie van een premoderne agrarische naar een moderne industriële naar een hoogmoderne postindustriële samenleving. Ik zal nu verder ingaan op een facet dat blijkbaar onlosmakelijk verbonden is met modernisering en moderniteit, namelijk het verzet tegen en kritiek op een functioneel rationeel geordende werkelijkheid.

Cultuurkritiek

Het is een opvallend verschijnsel in de Westerse samenlevingen, dat naarmate de materiële rijkdom en welstand toeneemt onder invloed van industrialisering en de verbetering van productietechnieken, ook het kritisch verzet toeneemt tegen de daaraan gerelateerde cultuur van doelmatigheid en doeltreffendheid. Het is door modernisering gelukt om economisch relatief grote groepen mensen uit het armoedemoeras te trekken. Het is politiek gelukt om relatief grote groepen mensen hun stem en invloed te geven door het introduceren van de

⁵⁰ D. Bell (1999); p. 118 e.v.: Structure and problems of the post-industrial society.

democratie. Het is maatschappelijk gelukt om grote groepen mensen vrijheid in denken en handelen te geven door hen te verlossen van de druk van veelal irrationele tradities, repressies en dogma's. Het zijn alle verworvenheden waardoor de mens zichzelf is gaan opvatten als het centrum van de wereld en niet langer gevangen lijkt in het web van onbegrijpelijke tradities en metafysische systemen. Het lijkt alsof het lot niet langer heerst en vervangen is door planning, zelfbepaling en zelfontplooiing. Maar tegelijkertijd lukt het een functioneel rationeel geordende samenleving blijkbaar niet, om aan dat vrije, zichzelf bepalende individu in voldoende mate richting, betekenis en zin te verlenen. Vanaf het moment dan ook dat het moderniseringsproces zijn intrede doet en er een geïndustrialiseerde, liberaal kapitalistische maatschappij ontstaat, ontwikkelt zich tegelijkertijd een soort tweedeling, niet alleen in sociaal-economische zin – klassen – maar ook in culturele zin: privaat en publiek, emotie en ratio, 'freischwebende Intelligenz',⁵¹ en werkende massa. Steeds gaat het hier om een reactie op een werkelijkheid, die zich als planbaar, berekenbaar en mechanisch voordoet; kortom, een werkelijkheid, die door modernisering onttoverd is. Deze gemoderniseerde samenleving wordt dan ook gekenmerkt door het voortdurend blootstaan aan een soort ingebouwde intellectuele en maatschappelijke kritiek: de tegencultuur van functionele rationaliteit. Ik vat deze reacties samen in het begrip *substantieel irrationalisme*. Een kort overzicht.

Al in de eerste jaren van de 19^{de} eeuw ageerden schrijvers als Justus Moser (Duitsland) en De Bonald (Frankrijk) tegen de opkomst van het rationalisme en de industrialisatie⁵². Zij zagen een samenleving opdoemen met een toenemend moreel en cultureel verval, met een uitholling van het gezinsleven, met een toenemend isolement van mensen onderling en met een arbeidswerkelijkheid die slechts tot uitbuiting van arbeider (man, vrouw of kind) voerde. Zij beschreven met spijt en zorg de teloorgang van de oude, rurale en aristocratische samenleving onder invloed van het opkomende moderniseringsproces. Hier ontstaat een staatkundig en politiek denken, dat gekenmerkt wordt door een traditioneel conservatisme en dat zich baseert op een organicistische maatschappijopvatting. In tegenstelling tot het Verlichtingsideaal, waarin een samenleving bestaat uit een conglomeraat van vrije, autonome individuen, worden hier aan traditie en het historisch 'gegroeide' het vermogen toegekend om mens en maatschappij te begrijpen. Deze conservatieve staatsopvatting werd gedurende de 19^{de} eeuw verder uitgewerkt door Edmund Burke in Engeland, Joseph de Maistre in Frankrijk en Adam Müller in Duitsland, en komt aan het begin van de 20^{ste} eeuw onder andere weer terug in het werk van Jose Ortega Y

⁵¹ Het begrip 'freischwebende Intelligenz' werd geïntroduceerd door Karl Mannheim. Hij doelde hiermee op de relatief autonome positie, die intellectuelen verworven hadden in de 19^{de} eeuw in vergelijking met de Middeleeuwen.

⁵² R. Bendix (1996); hoofdstuk 8: Tradition and modernity reconsidered.

Gasset.⁵³ Deze staatsopvattingen ontwikkelden zich onder sterke invloed van de Romantiek, en het is dan ook de Romantiek, die als eerste een geïnstitutionaliseerde anti-reactie en kritiek formuleerde op de gemoderniseerde nieuwe werkelijkheid.

In de Romantiek vinden we de eerste krachtige uitdrukking van onbehagen met een gerationaliseerde en vervlakte werkelijkheid terug⁵⁴. De burgerij had via de Franse Revolutie de aristocratie vervangen en daardoor niet alleen politieke macht gekregen, maar ook culturele dominantie. Economisch denken en handelen was niet langer taboe, en werd niet alleen bepalend voor het aanzetten van het proces van industrialisering, maar tevens richtinggevend voor de zin- en betekenisstructuren van de samenleving, dus voor het sociaal-culturele domein. De onttovering die dit met zich meebracht, lokte fel verzet uit, met name van schrijvers (Baudelaire, Flaubert, Stendhal) en intellectuelen (onder andere de geboorte van de sociologie)⁵⁵. Kern is het gevoel van ontworteld zijn, van geen identiteit meer hebben, van leegte, vervreemding en verveling. Een functionele en gerationaliseerde maatschappij is, aldus de romantici, schraal en onmachtig het leven in voldoende mate te voorzien van zin en betekenis. Willen die zin en betekenis dan toch gevonden worden, dan resteren er slechts twee mogelijkheden. Ofwel men vlucht noodgedwongen uit die vervreemdende realiteit om zichzelf te hervinden in de virtuele werkelijkheid van de fantasie, ofwel men houdt het contact met de werkelijkheid, maar wordt eenvoudigweg anti: gevoel versus verstand, aristocratie versus burgerij, individu versus massa, eigen identiteit versus anonimiteit, en vrijheid versus dwang en dienstbaarheid. Kort gezegd, de Romantiek plaatst het organisch sentimentele tegenover het mechanisch rationele.⁵⁶

In de Romantiek zien we de 'anti-cultuur' geboren worden, die tot ver in onze tijd reikt. Hoe meer doelmatigheid en doeltreffendheid - functionele rationaliteit dus - als kernwaarden de cultuur van de hoogmoderne tijd domineren, hoe meer men zijn heil zal zoeken in de markt van welzijn en geluk (Achterhuis)⁵⁷, waarin 'gewaar zijn' de rage is (Schur)⁵⁸ en waarin vele goeroes en therapeuten gereed staan om de mens zijn ware zelf en identiteit te laten vinden. De vlucht uit

⁵³ De belangrijkste werken in dit verband zijn : E. Burke (1955); J. de Maistre (1959); A. Müller (1922); J. Ortega Y Gasset (1983). Zie ook voor een uitvoerige analyse van het conservatisme ook 'Das konservative Denken' van K. Mannheim (1964).

⁵⁴ Een standaardwerk over de Romantiek is van M. Praz (1951)

⁵⁵ C. Grana (1964)

⁵⁶ H.W. von der Dunk (2000); hoofdstuk 1: Een terugblik op de negentiende eeuw

⁵⁷ H. Achterhuis (1988)

⁵⁸ E. Schur (1977)

de werkelijkheid is sinds de Romantiek geïnstitutionaliseerd in een economische markt, die floreert door de verkoop van 'ware' (zelf)kennis en identiteiten aan van de realiteit vervreemde individuen. De door de Romantiek ingezette 'anti-institutional mood'⁵⁹ heeft in de hoogmoderne tijd zijn plaats verworven en is een gewoon onderdeel geworden van ons dagelijks bestaan en onze cultuur, waarin het immers normaal is geworden te denken en te leven in de dualiteit van twee werelden: de wereld van het individu als roldrager en positiebekleder, en de wereld van het individu als 'mens'. Het zijn in dit verband vooral de vrijetijdsindustrie en de media - met name de televisie - die ruim baan geven aan de ontwikkeling van een geïnstitutionaliseerde emotiecultuur;⁶⁰ vakanties met gepland plezier en avontuur, talkshows waarin private intimiteiten publiekelijk gedeeld en bediscussieerd worden, en 'Reality TV' zijn hier aperte voorbeelden van.

De 20^{ste} eeuwse kritiek op modernisering ontstond aanvankelijk vooral direct na de Eerste Wereldoorlog. Verdergaande industrialisering, mechanisering en massaproductie bepaalden het tijdsbeeld, alsook een algeheel gevoel van ontwrichting en heroriëntatie. Het 'oude' had afgedaan door de vernietigende werking van de oorlog en de 'jeugd' werd ontdekt als symbool van toekomst en vooruitgang: de jeugd contra een door oorlog bedorven samenleving.⁶¹ Nieuwe pedagogische inzichten en theorieën werden geformuleerd om kinderen en jongeren op te voeden in harmonie met de eisen en dynamiek van de tijd. Vooral Rudolf Steiner werd in dit verband bekend om zijn pedagogische experimenten en opvoedingscentra.⁶²

De kritiek richtte zich vooral op de massificatie, mechanisatie en doorgevoerde rationalisering in de Nieuwe Tijd. Tegenover rationaliteit werd de psychoanalyse met de werking van het onderbewustzijn geplaatst (Freud), maar ook in de mystieke filosofie uit China en India en het 'primitivisme' uit Afrika werden alternatieven gevonden. Religieuze bewegingen, zich verzettend tegen de oude, traditionele en geritualiseerde dogmatiek, konden zich met een beroep op een persoonlijke en doorleefde godsdienstbeleving koesteren in toenemende populariteit. In de filosofie werd het belangrijk om antwoord te geven op de 'zijnsvragen' van de tijd en de zin van het menszijn in een gerationaliseerde samenleving; het vitalisme van Bergson en het existentialisme van Heidegger waren het resultaat. De definitieve doorbraak tenslotte van de sociologie als

⁵⁹ A.C. Zijdeveld (2000); pp. 13 - 17

⁶⁰ S. Aupers (2002)

⁶¹ H. W. von der Dunk (2000); p. 295

⁶² Ibid., hoofdstuk 4: De jaren twintig: vrijheid en onrust

serieuze wetenschap om antwoorden te ontwikkelen voor de vragen van een op drift geraakte en doorgerationaliseerde maatschappij, was het zoveelste teken, dat er, naast de her- en opbouw van een door de Eerste Wereldoorlog verscheurd en verwoest Europa, naarstig gezocht werd naar nieuwe ideeën en concepten om de negatieve effecten van modernisering te begrijpen en te weerleggen.⁶³

In de tweede helft van de 20^{ste} eeuw werd de kritiek op modernisering verwoord door te verwijzen naar de gevolgen van het ontstaan van de postindustriële samenleving en het daaraan gerelateerde consumentisme.⁶⁴ Met name gaat het hier over het ontstaan van een geprogrammeerde samenleving⁶⁵ onder invloed van (informatie) technologie enerzijds en het subjectivisme anderzijds.⁶⁶ Het technocratische denken creëert een steeds groter wordende kloof tussen de functionele rationaliteit en prestatiegerichtheid in het publiek economische systeem enerzijds en een 'anti institutional mood' op het gebied van zinbeleving en betekenisgeving, de cultuur, anderzijds.. De publieke en economische realiteit met haar wortels in functionele rationaliteit en efficiency, verlangt van mensen voorspelbaar gedrag, productiviteit, zelfcontrole en een oriëntatie op carrière en succes. De cultuur daarentegen gaat steeds meer in de richting van de persoonlijke individualiteit en verrijking van de eigen subjectiviteit, waarin individuele expressie, het spel en de indruk-regie⁶⁷ (opvallen in het openbaar) de overhand krijgen. Het anti-institutionele ethos is daarbij een verzet tegen de planbaarheid en calculeerbaarheid van het publieke domein. "Art was formerly an experience, now all experience is to be turned into art."⁶⁸ Consumentisme is hier het gevolg van: het ervaren van de sociaal-culturele werkelijkheid als een 'markt', waarin het individu in een zeker isolement zijn doelen stelt en zich

⁶³ H.W. von der Dunk (2000) deel 1, pp. 374 en verder. Von der Dunk gaat overigens in dit gedeelte wel erg ver om een zeer divers palet aan ontwikkelingen en stromingen volledig te zien als een reactie op de toenemende rationalisering en mechanisering (modernisering dus) van de samenleving na de Eerste Wereldoorlog. Als historicus veronderstelt hij een samenhang tussen ontwikkelingen, waarvan men zich kan afvragen of er sprake is van enige intrinsieke relatie. Dadaïsme, Wiener Kreis, Max Weber en het ontstaan van de Getuigen van Jehova hebben inderdaad gemeen, dat ze in dezelfde tijd opkwamen en als een reageren daar op gezien kunnen worden – inhoudelijk vertonen ze vervolgens onderling weinig of geen overeenkomst.

⁶⁴ D. Bell (1999); A. Touraine (1971, 1988)

⁶⁵ A. Touraine (1971)

⁶⁶ A. Gehlen (1964)

⁶⁷ P. Berger (1975); hoofdstuk 8: De gelaagde maatschappij, p. 139. Berger ontleent de term van Ervin Goffman, die 'impression management' introduceerde als een middel voor sociale mobiliteit. Met name spelen statussymbolen (kleding van het 'juiste' merk) en persoonlijke aantrekkingskracht daar een rol bij.

⁶⁸ D. Bell (1999); p. 478

daarlangs tracht te realiseren. Het subject representeert niet langer de gevestigde tradities en instituties, maar lijkt een a-historisch subject geworden, die in alle vrijheid de materiele en immateriële producten 'kiest', die hem van dienst kunnen zijn.⁶⁹ Deze laat 20^{ste} eeuwse kritiek op modernisering richt zich dus vooral op de anomiserende werking van functionele rationaliteit, waardoor institutionele verbanden uitgehold worden en het individu teruggeworpen wordt op zijn eigen subjectiviteit.

Daniel Bell is over mogelijke oplossingen overigens vrij somber. Samenleving en individu zullen zich in het postindustriële tijdvak steeds verder van elkaar verwijderen. De oorspronkelijk aan de burgerij verbonden waarden en legitimatiegronden zijn verdwenen, en de technocratie is niet in staat om op eigen kracht en vanuit haar eigen aard een alternatief te bieden: materialisme is slechts gericht op de directe behoeftebevrediging en de verheerlijking van de eigen individualiteit in het hier en nu. Op vragen over de zin van het leven en de dood blijft de hoogmoderne samenleving het antwoord schuldig. Voor het scheppen van zinvolle betekenisstructuren, die ten grondslag zouden moeten liggen aan de meest essentiële instituties, ontbreekt het de hoogmoderne samenleving aan een transcendente ethiek. Anders gezegd: waar het economisch en materieel steeds beter gaat, ontstaat parallel een cultuur zonder een ethisch en moreel besef, een cultuur van consumentisme en directe behoeftebevrediging. Volgens Bell zou dit laatste wel eens de ondergang van de postindustriële tijd kunnen worden.⁷⁰

Samenvattend heeft modernisering de afgelopen eeuwen een veelheid aan tegenreacties opgeroepen. Een functioneel rationele samenleving, waarin de mens dag in dag uit gedwongen wordt doelmatig te denken en doeltreffend te handelen, verschaft blijkbaar niet de zin en betekenis die men zoekt en nodig heeft om het leven inhoud te geven. Deze onttoverde werkelijkheid is vervreemdend, en bij gevolg zoeken mensen hun heil in het subjectief irrationele. Van eminent belang daarbij is dat de samenleving door modernisering niet langer in staat is te voorzien in substantiële inhoud, eenvoudigweg omdat die niet meer voorhanden zijn. Of, zoals Zijdeveld het uitdrukt, de institutionele dimensie is overwoekerd door de organisationele, en daarmee zingevingen en betekenisstructuren door procedures en technieken.⁷¹

⁶⁹ A. Touraine(1988); hoofdstuk 10: The birth of programmed society; hoofdstuk 11: The new social conflicts

⁷⁰ D. Bell (1999); Coda: an agenda for the future, hoofdstuk 5: Culture and consciousness

⁷¹ A.C. Zijdeveld (2000); pp. 95 - 97

Er ontstaat daardoor een soort cultureel vacuüm, waardoor er geen collectieve spiegel meer voorhanden is om het handelen zinvol van een richting te voorzien en waarbij het aan het individu is om die ontstane ‘gaten’ te vullen met inhouden naar eigen goeddunken. Anders gezegd: de traditionele instituties voldoen niet langer aan hun oorspronkelijk vermogen het menselijk leven substantieel van betekenis te voorzien. Dit, omdat het moderniseringsproces hun betekenisstructuren heeft uitgehold zonder deze te vervangen voor nieuwe substantiële inhouden. Dit is overigens ook nooit de bedoeling geweest: in de hoogmoderne tijd met zijn geavanceerde communicatietechnieken is de werkelijkheid altijd een in principe lege en slechts door het individu te ontwerpen realiteit.⁷² Daardoor is er een anomische situatie ontstaan, waarin het niet lastig is om nieuwe inhouden vanuit een individuele subjectiviteit te ontwerpen, maar waarin het probleem ligt in de collectivisering, verduurzaming en institutionalisering van die nieuwe inhouden.

Modernisering, mondialisering en institutionalisering

Wat betekent institutionalisering in een hooggemoderniseerde tijd? Hoe worden daarin zin- en betekenisstructuren geconstrueerd? Wat is de invloed van modernisering en mondialisering op ‘cultuur’, en dus op instituties? Voordat ik deze vraag kan beantwoorden, zal ik eerst moeten verduidelijken, wat ik onder institutionalisering – en daaraan gerelateerd ‘cultuur’ – versta.⁷³ Om met de laatste te beginnen: cultuur refereert aan de wijze waarop individuen en groepen hun leven zin en betekenis geven door wederzijdse communicatie, door ‘symbolische interactie’.⁷⁴ Het betreft dus uitdrukkelijk dat gedeelte van onze samenleving, waarin mensen uitdrukking geven aan wat waardevol is in hun leven, en dat delen met anderen. Cultuur is de uitkomst van voortdurende vitale interacties tussen mensen, en is daarmee een dynamisch concept: zolang mensen leven, zullen zij interacteren en zullen zij betekenissen onderling uitwisselen - zullen zij derhalve cultuur maken. Cultuur is geen versteend product, hoewel dat er soms wel op kan lijken, zeker in traditioneel gesloten of totalitaire samenlevingen, waar de ruimte om actief te interacteren binnen de bestaande definities van de werkelijkheid en deze te interpreteren en te herinterpreteren, in de regel bijzonder klein is. In deze situatie kan de cultuur dan wel als een ‘feit’, als voorgegeven entiteit opgevat en ervaren worden, toch is ze dat nooit volledig: culturen krijgen hun vorm en inhoud door menselijke interacties van dag tot dag, waarin de bestaande betekenissen steeds bewerkt en omgetoverd

⁷² Veel aanbieders van een IT-infrastructuur, dus van communicatietechnologie, vragen dan ook altijd om ‘content’: men heeft de technieken wel, maar geen inhouden

⁷³ Zie voor een uitvoerige bespreking van het begrip cultuur en het sociologische perspectief daarop: A.C. Zijderveld (1988)

⁷⁴ Zie voor een bespreking van het symbolisch interactionisme A.C. Zijderveld (1973)

worden - soms weinig zichtbaar in enkele kleine details, soms opvallend en revolutionair ingrijpend in de kern ervan. Cultuur is daarom dynamisch en aan verandering onderhevig – historisch dus - en nooit statisch of versteend.

De wijze waarop mensen via symbolische interacties waarden toekennen aan hun leven (cultuur maken dus), objectificeert zich in instituties. Het geheel van instituties kunnen we ook wel de cultuur van een samenleving noemen. Ook voor instituties geldt, dat ze, hoe massief en onveranderbaar ze soms ook mogen lijken te zijn, in wezen altijd dynamisch zijn en aan verandering onderhevig: instituties hebben geschiedenis. In deze zin is er steeds sprake van een *proces* van institutionalisering. “Institutionalisation can be defined ...as the historical process in which initially individual and subjective behaviour (such as the unity of acting, thinking and feeling) is imitated, and then repeated in time to such an extent that it develops into a collective pattern of behaviour, which in its turn exerts a stimulating and controlling influence on subsequent individual and subjective actions, thoughts and feelings. This creates taken for granted routines, that may clear the way for the design of new actions, thoughts and feelings, if, this is, these routines do not fossilise into the stifling expressions of traditionalism”.⁷⁵

Instituties bieden mensen dus houvast en geven aan hoe we onze werkelijkheid kunnen definiëren, interpreteren en waarderen. Ze geven ons de mogelijkheid onderscheid te maken tussen wat van belang is en wat niet, wat van waarde is en wat niet telt. Maar wat betekent dit nu in een hoogmoderne tijd, waarin de traditionele instituties deze rol niet langer vervullen, en waarin betekenisgeving een schijnbaar louter subjectieve, hoogst individuele aangelegenheid is geworden? Waarin betekenissen vaag en abstract geworden zijn en het handelen louter afgemeten wordt naar de mate waarin dat doelmatig en doeltreffend is? Waarin tenslotte, onder invloed van mondialisering zich een heel scala van onderling vaak concurrerende betekenissen en mogelijkheden aan het individu presenteert, waaruit hij zijn keuze kan maken zonder dat er sprake is van enige historische relatie met het gekozen?

Het gaat hier om de vraag, wat institutionalisering en instituties betekenen in een hoogmoderne, functioneel rationele werkelijkheid. Twee ontwikkelingen lopen daarbij opvallend in het oog: de transformatie van ‘massieve’ instituties in ‘dunne’ netwerken, en de relatie tussen mondialisering enerzijds en de lokale verankering van mensen anderzijds. Wat de *eerste ontwikkeling* betreft, hebben traditionele instituties ingeboet in het vermogen zin en structuur te verlenen aan de werkelijkheid. Ook instituties zijn tijd en plaatsgebonden, zijn historische grootheden, en als tijd en plaats veranderd zijn door het tot volle bloei komen van het moderniseringsproces, dan zijn oude waarden niet langer de relevante

⁷⁵ A.C. Zijderveld (2000); p. 31

antwoorden voor de vraagstukken van een hoogmoderne tijd, die door continue verandering en flexibiliteit gekenmerkt wordt. Zijderveld spreekt in dit verband over de 'interface' tussen een institutionele samenleving en een netwerk samenleving. Hij definieert een netwerk als "a set of reciprocal, usually informal, often rather anonymous bonds between actors (individuals or collectivities), which is set up and maintained for the promotion of private interests, and usually lacks a fixed, vertical hierarchy of power."⁷⁶ Hierin zijn de oude en traditionele 'massieve en zware' instituties overgegaan in nieuwe en moderne instituties met een 'transparant en licht' netwerkkarakter.⁷⁷ In de traditionele orde ondergingen mensen hun bestaan: dwang, moeten en voorschriften bepaalden het doen en laten in een vaak strakke hiërarchische orde. In een netwerksamenleving zijn mensen niet langer historisch gebonden, en gaan ze op vrijwillige basis contacten en relaties aan; ze kiezen hun netwerken en drukken daar hun stempel op. Zin en betekenis, cultuur dus, worden niet langer ondergaan, maar zijn uitwisselbaar en onderhandelbaar geworden binnen flexibele communicatieverbanden, waarin men elkaar in principe als gelijke ontmoet. "Late-modern institutions are voluntary patterns of behaviour. They are no longer parts of a top-down and coercive command structure, in which the allegedly correct forms of behaviour are being dictated. They instead belong to a bottom-up configuration, in which behavioural alternatives are being negotiated. It is the transformation of management by command to management by negotiation."⁷⁸ Het vormgeven aan de werkelijkheid in een hoogmoderne tijd is een zaak van kiezen en onderhandelen geworden, waarbinnen aangegane relaties plaatsvinden in een vrijwillige en weinig hiërarchische context. Massieve, richtinggevende instituties zijn dun geworden en betekenisgeving is een lichte, interactieve menselijke handeling geworden binnen de daarvoor ontworpen flexibele netwerken; de wereld als keuzeproject voor het autonome individu.⁷⁹

Deze 'verdunding' van oorspronkelijke 'zware' traditionele instituties met als uitkomst een 'lichte' netwerksamenleving, is een gevolg van modernisering, mondialisering en de daaraan gerelateerde functionele rationaliteit.⁸⁰ Hieruit ontstaat een *tweede ontwikkeling*, namelijk hoe dit geïnterpreteerd moet worden. Tegenover de objectieve, gerationaliseerde werkelijkheid komt het individu te staan met zijn subjectieve realiteit van waarden en emoties: individuele subjectiviteit versus een gemoderniseerde maatschappij. Volgens sommigen

⁷⁶ Ibid., p. 121

⁷⁷ Ibid., hoofdstuk 4: Traditional institutions and flexible networks

⁷⁸ A.C. Zijderveld (2000); p. 126

⁷⁹ De consequenties van het tot norm verheffen van flexibiliteit op identiteitsvorming en vereenzaming in de moderne samenleving is beschreven door R. Sennett (2000)

⁸⁰ Overigens moeten netwerken, willen zij overleven en vitaal blijven, wel op hun beurt weer 'verdikken' in instituties.

gaat het in dit verband om een postmodern subjectivisme. Zo karakteriseert dat postmodern subjectivisme zich onder andere volgens Aupers door 'gnosis, spiritualisme en technomystiek'⁸¹ en Houtman spreekt in dezelfde trant van "zelf-spiritualiteit, sacralisering van het zelf en neo-gnosticisme".⁸² In dit denken is de institutionele werkelijkheid slechts een abstractie, en zijn zin- en betekenisgeving tot het uitsluitende domein van het gesubjectieerde individu gaan behoren. "Bezien vanuit het gnostische gezichtspunt, dat onder invloed van het proces van subjectivering steeds verder verspreid is geraakt, vormen instituties kortom een bron van vervreemding, omdat ze vereisen dat de directe persoonlijke ervaring ondergeschikt wordt gemaakt aan geïnstitutionaliseerde gedragsverwachtingen."⁸³

Hier tegenover staat de interpretatie, dat de beleving van de werkelijkheid niet subjectivistischer en daardoor gedifferentieerder, maar juist objectiever en homogener wordt. Voor zover er sprake is van een objectieve cultuur, wordt deze gekarakteriseerd door begrippen als McDonaldisation of McWorld.⁸⁴ Mondialisering legt in dit verband een gestandaardiseerd consumentisme op, waardoor culturele verschillen geminimaliseerd worden of zelfs verdwijnen. McDonaldisation en McWorld verwijzen dan naar een proces van homogenisering, uitmondend in een mondiale cultuur: de inlijving van alle lokale, regionale en nationale culturen in een mondiale, kapitalistisch economische cultuur. Daarin overheersen het ethos en de waarden van de multinationals en consumentisme, beide uitvoerig uitgedragen door de gecommercialiseerde media.⁸⁵

Beide invalshoeken – die van het subjectivisme, en die van McWorld – doen echter weinig recht aan wat instituties zijn. Ook 'dunne' instituties zijn nog altijd instituties, en derhalve het product van menselijke communicatie en symbolische interactie. De interpretatie en het ontwerp van de werkelijkheid vinden noch in het luchtledige abstracte, noch in het hoogst subjectieve individuele plaats, maar ontstaan en groeien uit de netwerken van interacties, die het alledaagse, lokale bestaan kenmerken. Cultuur is geen statisch en versteend product, en met name wordt dat in een gemondialiseerde werkelijkheid zichtbaar: in een netwerksamenleving interacteren mensen actiever dan in een bezonken, voor zich sprekende werkelijkheid met haar 'dikke' instituties, juist omdat die werkelijkheid niet meer vanzelfsprekend is. Die interacties zijn nodig voor het herdefiniëren en opnieuw zingeven aan die werkelijkheid, en men zal dat altijd doen vanuit de lokale mogelijkheden, die ter

⁸¹ S. Aupers (2002); pp. 30 en verder

⁸² D. Houtman (2002); pp. 145 en verder

⁸³ Ibid., p. 156

⁸⁴ G. Ritzer (1996)

⁸⁵ J. Tomlinson (1999); hoofdstuk 3: Global culture

beschikking staan. En juist, omdat dat 'lokale' nu juist intrinsiek verbonden is met het dagelijks bestaan, met de eigen omgeving, met de eigen interacties, opvattingen en manieren van doen, kan het zich onderscheiden van McWorld.⁸⁶

Een voorbeeld ter illustratie is de introductie van de nieuwe communicatietechnologie. Hoewel de mogelijkheden om te communiceren met anderen enorm zijn toegenomen door de toepassing van nieuwe technologieën, en het er soms op lijkt dat tijd en plaats in die communicatie geen dominante rol meer spelen, worden ook deze nieuwe technologieën toch altijd geïntegreerd in de concrete context van het dagelijks menselijk bestaan. Dat wil zeggen, dat mondialisering niet per definitie mensen onthecht uit de verbanden, die hun dagelijks bestaan vormgeven. Integendeel, veeleer is mondialisering en nieuwe technologie een institutioneel proces, dat ingrijpt op het denken, voelen en handelen van alledag, en dat alledaags denken, voelen en handelen beïnvloedt en transformeert. Maar ook omgekeerd: nieuwe technologieën en mondialisering zouden betekenisloos zijn, als mensen ze niet zouden integreren in hun dagelijkse activiteiten en interacties. Mondialisering betekent in dit verband dat het lokale denken en handelen in een hoogmoderne samenleving continu beïnvloed wordt door informatie over wat elders, op andere plaatsen en tijden, gebeurt. De toevloed en beschikbaarheid van een bijna onbeperkte hoeveelheid informatie, die steeds weer van zin en betekenis voorzien moet worden, intervineert constant in onze dagelijkse face to face contacten. Brievenbus, telefoon, radio, televisie, fax, computer, internet en GSM hebben ons een gedifferentieerd patroon van (symbolische) interacties met de binnen- en buitenwereld opgedrongen, en dagen ons steeds weer uit om te herinterpreteren en te onderhandelen over de betekenis van de geboden informatie voor ons dagelijks bestaan.⁸⁷

⁸⁶ Een 'bewijs' voor de aanpassing van McWorld aan lokale culturen is de hamburger van McDonald: hij smaakt in China anders dan in Argentinië of Nederland.

⁸⁷ Nieuwe communicatietechnologie maakt ook nieuwe vormen van samenlevingsopbouw mogelijk. De mogelijkheid om 'virtual communities' te ontwikkelen heeft bij voorbeeld in veel landen, waar homoseksualiteit verboden is en onderdrukt wordt, een duidelijke emancipatorische impuls gegeven aan de betreffende homobewegingen. Voor het eerst kan men onder de relatieve bescherming van de anonimiteit van de computer uitkomen voor de eigen identiteit en lotgenoten contacteren, zonder dat dat tot vervolging en sancties leidt. Zie in dit verband ook de 'civiele regio' in hoofdstuk 3

Functioneel rationalisme heeft een cultureel vacuüm doen ontstaan door zijn onttoverende werking op de werkelijkheid. Vanzelfsprekende betekenisstructuren, vervat in traditionele instituties, hebben een groot gedeelte van hun overtuigingskracht en legitimiteit moeten inleveren. In de plaats hiervan zijn lichte netwerken ontstaan, die als contactpunten mensen de mogelijkheid bieden hun leefwereld opnieuw te (her)definiëren, en dus opnieuw te institutionaliseren. Anders gezegd: de leefomgeving wordt niet langer gedomineerd door massieve, denken en handelen bepalende instituties, maar door flexibele en gedifferentieerde netwerken. De hoogmoderne samenleving bestaat niet langer uit een stabiel en vastomlijnd bouwsel, maar is veeleer een fragiel en nogal diffuus raamwerk geworden, waarin mensen op zoek zijn naar zin en betekenis in het door functionele rationaliteit ontstane culturele vacuüm.

Maar een raamwerk is er nog altijd wel, dat mensen noch onderdrukt in hun zoektocht naar hun 'ware ik', noch als Leviathan of McWorld mensen voorschrijft wat te denken en te doen. Het is een raamwerk, waarbinnen vitale interacties kunnen plaatsvinden en netwerken zich kunnen ontwikkelen. Met name regio's hebben daar profijt van. Keating noemt dit 'nieuw regionalisme'⁸⁸: de ontwikkeling van regio's met gebruikmaking van niet alleen de reeds bestaande bronnen ter plekke, maar vooral van de sociale netwerken, die aanwezig zijn. "More generally, innovation is now recognised as a social process, requiring dense interaction and contacts, rapid exchange of ideas and information and feedback mechanisms, producing 'systems of innovation' rather than individual inventors."⁸⁹

Conclusie: de markt als zinverschaffer

In dit hoofdstuk stond de markt als bouwsteen van de conceptuele driehoek centraal: de markt als motor van modernisering. Welke invloed heeft de markt, en dus modernisering, nu gehad op de zin- en betekenisgevende structuren in de samenleving?

Allereerst heb ik aangetoond, dat modernisering een proces is dat beschreven kan worden in termen van de overgang van substantiële naar functionele rationaliteit. Substantiële rationaliteit gaat over inhouden, functionele rationaliteit over vormen. Substantiële rationaliteit heeft betrekking op instituties, functionele rationaliteit is gelieerd aan organisaties. Met betrekking tot deze overgang is er geen sprake van een neutraal proces, omdat de bij functionele rationaliteit behorende waarden – doeltreffendheid en doelmatigheid – uitgroeien tot kernwaarden in de Westerse samenleving: doeltreffendheid en

⁸⁸ M. Keating (1998); pp. 136 - 142

⁸⁹ Ibid., p. 138

doelmatigheid worden geïnstitutionaliseerd. Deze kernwaarden worden de meetlat, waarop gedrag afgestemd wordt en identiteiten hun vorm krijgen. Het is het organisatieperspectief, dat in dit verband geïnstitutionaliseerd wordt en waarin identificatie met de daarbij behorende waarden tot norm verheven wordt: de geboorte van de manager.

Ik heb het ontstaan van dit op doelmatigheid en doeltreffendheid gebaseerde wereldbeeld functioneel rationalisme genoemd en de ontwikkeling ervan in een 'idealtypische' wijze beschreven: van premodern naar modern naar hoogmodern, ofwel van agrarisch naar industrieel naar postindustrieel. Kenmerkend ook hierbij was de steeds verdergaande uitgroei van dat functioneel rationalisme ten opzichte van een zich op inhoudelijke waarden, en dus op 'dikke en zware' instituties baserende samenleving.⁹⁰ Dit mondde uiteindelijk uit in een netwerksamenleving, waarin vaste patronen en institutioneel voorgeschreven gedragscodes vervangen zijn door vluchtige communicaties en geïndividualiseerde, weinig hiërarchische interacties. In deze zin de-institutionaliseerde de samenleving en zijn het vooral vitale en actieve (symbolische) interacties, die de hoogmoderne samenleving kenmerken, en die aan de basis liggen van nieuwe vormen van institutionalisering, waaronder regiovorming en regionalisering. In de zoektocht naar inhouden communiceren we met anderen via netwerken, en proberen daarbinnen de betekenis van samenleven opnieuw te duiden via alledaagse interacties.

Die zoektocht is geen vrije keuze, maar komt noodgedwongen voort uit de onttoverende werking, die markt en modernisering gehad hebben op de samenleving. Zoals ik in de kritiek op modernisering heb laten zien, richt deze zich in de vorm van substantieel irrationalisme niet direct op de markt als zodanig. Zolang de markt binnen de conceptuele driehoek doet, waar hij goed in is, is er weinig aan de hand. Hij produceert goederen en zorgt voor een gestructureerd systeem van handel, waardoor mensen deze producten kunnen consumeren: de markt als geïnstitutionaliseerd middel om te voorzien in primaire en materiele behoeften. In feite richt de kritiek zich daar niet op, maar op zijn dominante positie in de conceptuele driehoek. Effectiviteit en efficiency zijn kernwaarden geworden, niet alleen van de markt. Ook staat en samenleving hebben deze kernwaarden van modernisering overgenomen, met als gevolg een uitholling en onttovering van bestaande substanties en inhouden: 'marktwaarden' als referentie voor politieke besluitvorming en als symbool van zinvol handelen en betekenisvol gedrag. Dat laatste impliceert een calculeerbare, planbare werkelijkheid, waarin inhouden ondergeschikt zijn gemaakt aan vormen, instituties aan organisaties. Een hoogmoderne samenleving is in die hoedanigheid een abstracte samenleving geworden, die de mens weinig houvast biedt in zijn zoektocht naar zin en betekenis: een

⁹⁰ A.C. Zijdeveld (2000)

hoogmoderne samenleving neigt ertoe een ‘cultureel vacuüm’ te creëren en het individu terug te werpen op zichzelf. Dit is niet absoluut: wellicht bestaan er dan geen ‘dikke’ instituties meer, maar netwerken bieden wel degelijk de mogelijkheid om zich in dit verband te ontwikkelen als ‘mediating structures’. In deze context moet de opkomst van regio’s en regionalisering gezien worden: het is vooral deze hoogmoderne netwerksamenleving, die “de belangstelling voor eigen streek, geschiedenis, kleur en eigenaardigheden deed groeien.”⁹¹

⁹¹ H.W. von der Dunk (2000), deel 2; p. 443

HOOFDSTUK 3: BURGERMAATSCHAPPIJ EN REGIONALISERING

Inleiding

Staat en markt zijn tot nu toe geanalyseerd als de meest krachtige en markante elementen van de conceptuele driehoek. De staat als slokop, en de markt als motor van het moderniseringsproces. Vaak is er dan ook nauwelijks sprake geweest van een driehoek, maar meer van een tweedimensionale lijn met 'staat en markt' als de twee uiteinden ervan: de mens als homo politicus en de mens als homo economicus. Voor zowel het marxistische conflictdenken als het structureel-functionalistische harmoniemodel waren economisch bezit en politieke macht de kernindicatoren voor iemands positie en functioneren in de samenleving. Illustratief is in dit verband het overleg tussen de politiek en de samenleving, welke laatste gerepresenteerd wordt door de sociale – lees maatschappelijke – partners. Het zijn de vakbonden en de werkgeversverenigingen, die met een verwijzing naar hun historische, klassengebonden wortels, de samenleving als geheel pretenderen te vertegenwoordigen.

De onmacht van de staat om nog langer in (nationale) identiteiten te voorzien en de onttovering van de werkelijkheid door het ver doorgevoerde moderniseringsproces, hebben de tweedimensionale werkelijkheid echter doen veranderen in een driedimensionale en is er sprake van hernieuwde aandacht voor de sociaal-culturele dimensie van de samenleving: de burgermaatschappij. Een burgermaatschappij, die vanuit haar eigen kernfunctie en dynamiek, namelijk het scheppen van waarden en betekenisvolle structuren, van eminent belang is voor de ontwikkeling en kwaliteit van onze samenleving. Daarbij groeit het inzicht, dat staat en economie niet de enige zijn die bijdragen tot het welzijn van de individuele burger, maar dat ook de actieradius van burgers binnen de burgermaatschappij mede van grote invloed is op de kwaliteit van staat en economie.¹ In de eerste paragraaf zal ik het begrip 'burgermaatschappij' dan ook nader omschrijven en analyseren.

De hernieuwde interesse voor het belang van een goed ontwikkelde burgermaatschappij en haar bijdrage aan sociale integratie is op vele manieren merkbaar. Zo is door de val van de Berlijnse Muur in 1989 en de daarmee verbonden ontmanteling

¹ Het belang van een goed functionerende burgermaatschappij (met name in termen van vrijwillig initiatief) voor de kwaliteit van de staat en de economie werd overigens al in 1981 door Adriaansens en Zijderveld aangegeven; H.P.M. Adriaansens en A.C. Zijderveld (1981)

van het communisme het gebrek aan een burgermaatschappelijke traditie aldaar sterk voelbaar. Democratie als politiek systeem wordt dan wel in het voormalige Oostblok ingevoerd, maar het relatieve disfunctioneren ervan ligt in het ontbreken van een burgermaatschappij en een door die burgermaatschappij gedragen democratisch 'ethos'².

Ook op Europees niveau staat het ontwikkelen van de burgermaatschappij in de belangstelling. Zo organiseerde de Europese Sociaal Economische Raad, adviesorgaan van de Europese Commissie, in 2001 een conferentie, waarin een pleidooi werd gehouden om naast de 'social dialogue' ook de 'civil dialogue' te activeren. In deze verschuiving van het woordgebruik ligt al de toenemende belangstelling voor en het toenemend belang van de burgermaatschappij besloten. 'Social dialogue' verwijst naar het traditionele sociaal-economische overleg tussen de sociale partners – werkgevers en werknemers – en hun adviserende taak voor de overheid ten aanzien van sociaal-economische vraagstukken; ook op Europees niveau. Het overleg zelf is in dit verband niet alleen traditioneel, maar ook de er aan ten grondslag liggende opvatting dat een samenleving voor een overheid gerepresenteerd wordt door de sociale partners: werkgevers en werknemers. Dit verwijst immers naar een samenleving die nog duidelijk en uitsluitend uit 'klassen' bestaat, en waarvan de vakbeweging en de werkgeversorganisaties de respectievelijke woordvoerders zijn. Deze opvatting is achterhaald: naast de sociale partners zijn er de NGO's (Niet Gouvernemente Organisaties) en CBO's (Community Based Organisations).³ Deze representeren burgerinitiatieven en voor het opstellen van sociaal beleid groeit dan ook de behoefte van overheden om het overleg

² S. Stephenson (2000). In dit artikel geeft Stephenson aan dat de ontwikkeling van de burgermaatschappij in Rusland om drie redenen moeilijk tot stand komt: er is gebrek aan ervaring om zich buiten de staat om te organiseren en er bestaat een attitudeprobleem van afwachten en gezagsgetrouwheid aan een paternalistische politieke elite. Tenslotte beschouwen veel initiatiefnemers van burgerlijke activiteiten dit eerder als een opstapje om uiteindelijk tot het politieke establishment te gaan behoren, dan dat zij de eigenstandigheid van het belang van een goed ontwikkelde burgermaatschappij voor de stabiliteit van de democratie onderkennen. Overigens was dit ook tijdens de Tsaren al het geval: zowel toen als tijdens het communisme 'verstatelijkten' alle vormen van vrijwillig initiatief en organisaties, inclusief die van de kerk. In de nieuw ontstane situatie van na 1989 handelt men dus nog conform de geïnstitutionaliseerde denk- en gedragspatronen van vóór die tijd.

³ European Economic and Social Committee (1999); p. 22

met hen te structureren.⁴ Daarbij wordt vooral de rol, die de burgermaatschappij kan spelen in termen van samenlevingsopbouw, benadrukt: het uitnodigen van individuen tot het nemen van initiatief, het bundelen van die initiatieven in collectieve belangen en doelstellingen, het verschaffen van identiteit en sociale integratie, het bekrachtigen van democratische waarden, en het geven van een nieuwe en bredere invulling aan het subsidiariteitsbeginsel. Dit waren voor de Europese Sociaal Economische Raad dan ook de redenen om deze conferentie over de 'civil dialogue' te entameren.⁵

De kracht en kwaliteit van de burgermaatschappij is mede van invloed op de kracht en kwaliteit van de samenleving als geheel. Regiovorming en regionalisering spelen daarin een centrale rol. Ik heb al laten zien, hoe zowel staat als economie in toenemende mate internationaliseerden en onderdeel werden van mondiale en gemoderniseerde netwerken. Zij komen daarmee 'ver af' te staan, worden abstract en ontberen identiteit en de mogelijkheid tot identificatie. Ik heb ook al laten zien, dat de doelrationaliteit van staat en markt kritiek en verzet oproept, met name in het door de Romantiek geïnitieerde subjectief irrationalisme.⁶ Maar niet alleen de private, individuele 'Lebenswelt' voorziet in substanties ter compensatie van een (over)gerationaliseerde werkelijkheid. Ook nieuwe, of opnieuw ontdekte, sociale initiatieven en bewegingen dienen zich binnen de burgermaatschappij aan om te voorzien in waardenbeleving en waardenoriëntatie, en naast reacties van individueel subjectieve aard, die in wezen verwijzen naar een investering in het individu en kortweg met 'human capital' aangeduid kan worden, ontstaan er ook collectieve antwoorden in de zin van het investeren in 'social capital' om de 'onttovering' een halt toe te roepen.

Dit sociale kapitaal vinden we onder andere terug in de opkomst van regio's en regionalisering.⁷ Regio's hebben daarbij zowel een *functie* als een *waarde*; in de tweede paragraaf zal ik dit onderscheid tussen functie en waarde nader toelichten. Op de politieke, economische en sociaal-culturele *functie* van de regio zal ik vervolgens in de derde paragraaf ingaan. Daarnaast manifesteren

⁴ Voor het eerst is er sprake van NGO's in het Handvest van de Verenigde Naties uit 1945. De term ontstond uit de behoefte om een onderscheid te maken tussen de officiële politieke vertegenwoordiging en diplomatie enerzijds en de invloed van internationale private organisaties op de politieke besluitvorming anderzijds. In artikel 71 van het Handvest werd de consultatieve status van NGO's geregeld. Zie P. Willetts (2003); pp. 3-5

⁵ European Economic and Social Committee (1999); Introduction

⁶ Zie hoofdstuk 2: Cultuurkritiek

⁷ Andere representaties van sociaal kapitaal zijn bijvoorbeeld mensenrechten- en milieubewegingen.

regio's zich echter ook als kleinschalige en overzichtelijke eenheden, die in een generationaliseerde werkelijkheid proberen te voorzien in nieuwe *waardenoriëntaties* voor collectief gedrag. Naast de politieke, economische en sociaal-culturele functie van een regio, kunnen diezelfde politieke, economische en sociaal-culturele dimensies ook richtinggevend worden voor collectief gedrag: regio's hebben niet alleen een functie, maar dienen zich ook aan als nieuwe instituties. Naar analogie van de conceptuele driehoek zal ik dan ook in dit verband drie Idealtypen onderscheiden:

- regio's, die zich door een zich op tradities baserende identiteit emanciperen en profileren ten opzichte van de bestaande economische en politieke machtscentra. Ik zal deze regio's een 'etnoregio' noemen, die, gerelateerd aan de conceptuele driehoek, vooral gekenmerkt worden door hun politieke aspiraties;
- regio's, waarin de dynamiek van de hoogmoderne tijd zich vooral vertaalt in het primaat van verandering, vernieuwing en toekomstige uitdaging. In deze regio staat het economisch presteren centraal, en ik zal ze 'moderne regio's' noemen;
- regio's, waarvan de kracht voornamelijk bestaat uit het bestaan van een sterk ontwikkeld maatschappelijk middenveld ('mediating structures', 'civil society'), en waarin vitale en vitaliserende interacties en netwerken de boventoon voeren. In dit analytische type staat het sociaal-cultureel presteren van de regio centraal, en ik zal dit type de 'civiele regio'⁸ noemen.

In het vierde gedeelte van dit hoofdstuk worden de genoemde drie Idealtypen verder concreet uitgewerkt. Kern daarbij vormt steeds de wijze, waarop regio's, hetzij politiek, hetzij economisch, hetzij sociaal-cultureel, betekenisstructuren genereren als antwoord op een door politiek en markt gemonddialiseerde en gemoderniseerde maatschappelijke werkelijkheid.

Burgermaatschappij: uitwerking

In het eerste hoofdstuk omschreef ik de burgermaatschappij als *het platform, waarop zin- en betekenisvolle structuren kunnen ontstaan en zich kunnen bestendigen in instituties*. Hierin gaf ik al aan dat het bij de burgermaatschappij vooral gaat om de mogelijkheid zinvolle interacties aan te gaan met anderen, om deze vervolgens te 'objectiveren' in instituties, waarna ze zich op hun beurt weer als een zinvolle werkelijkheid aan het individu presenteren en manifesteren. Deze omschrijving is vrij algemeen van aard en ook in principe op iedere samenleving van toepassing: er bestaan geen samenlevingen, waar

⁸ Hoewel het begrip 'civiel' zelden of nooit in de sociologie gebruikt wordt, en meer bekend is in de rechtswetenschappen (civiel recht), geef ik toch de voorkeur aan deze aanduiding vanwege de analogie met het Engelstalige begrip 'civil society'.

mensen geen zinvolle interacties aangaan. Alle samenlevingen kennen bij gevolg instituties, die de onderlinge relaties tussen de leden regelen, waarderen en normeren. De verbijzondering echter van instituties in instituten⁹ geeft aan die betreffende instituties hun specifieke historische en culturele inhoud, waardoor samenlevingen zich zowel historisch als geografisch van elkaar onderscheiden en verschillen.¹⁰ In deze studie gaat het specifiek om de invulling, die de West-Europese samenleving in deze context gekregen heeft: de burgermaatschappij. In dit verband worden ook wel de begrippen ‘civil society’, ‘social capital’ en ‘mediating structures’ gebruikt. Zij hebben alle betrekking op de burgermaatschappij als derde element van de conceptuele driehoek, en geven daar inhoud aan – zij het dat ze naast hun onderlinge raakvlakken ook ieder hun eigen accent leggen.

‘Civil society’ verwijst naar de traditie in Westerse samenlevingen tot het ontwikkelen en aangaan van allerlei vrijwillige informele en formele verbanden door individuele burgers.¹¹ Deze traditie ontstond al in de laatmiddeleeuwse steden, waar de burgerij met betrekking tot de handel vrij moest kunnen zijn om initiatieven te ontplooien (particulier initiatief).¹² De informele arrangementen veronderstelden wederzijds vertrouwen, de formele arrangementen legitieme contracten met een vastlegging van onderlinge rechten en plichten. Het gaat hier met name om de ontwikkeling van een publieke ruimte, waarin burgers in vrijheid zinvolle interacties en associaties met elkaar kunnen aangaan zonder dat deze door de staat gereguleerd of gedomineerd worden. “The demand for a return to civil society is the demand for a return to a manageable scale of social life, one which emphasizes voluntary association, churches and communities, arguing that decisions should be made locally and should not be controlled by the state and its bureaucracies.”¹³ Ook heeft het werk van Alexis de Tocqueville en de hernieuwde aandacht daarvoor deze burgerlijke traditie opnieuw in het centrum van de belangstelling gezet.¹⁴

Het gaat bij ‘civil society’ steeds om twee, onderling samenhangende dimensies. Enerzijds is de wettelijke legitimiteit van de relaties, die we aangaan, van belang, waarbinnen wederzijdse rechten en plichten vastgelegd worden. Maar sociale verbanden zijn niet alleen juridisch van aard: zij karakteriseren zich ook

⁹ A.C. Zijdeveld (2000); pp. 37 - 43

¹⁰ Zie in dit verband R.I. Rotberg (2001). Het boek bestaat uit een reeks artikelen over de ontwikkeling van sociaal kapitaal in zowel historisch als geografisch perspectief: het voormoderne Italië, het vroegkapitalisme, Amerika, Engeland, Azië.

¹¹ A.B. Seligman (1995); Introduction. Zie ook voor een verdere analyse van civil society: J. Hall (1996) en D. Green (1993)

¹² A.C. Zijdeveld (1998a); pp. 26 - 31

¹³ A.B. Seligman (1995); p. 2

¹⁴ A. de Tocqueville (2000)

door spontane wederkerigheid, zinvolheid en moraliteit. Kortom, zowel individuele autonomie als morele solidariteit kenmerken 'civil society'. De eerste dimensie verwijst naar de onvervreemdbaarheid van rechten, die bij het individu behoren en die door de staat, vaak in de vorm van een Grondwet, gegarandeerd worden. Die onvervreemdbaarheid van individuele rechten komt terug in het Natuurrecht en de uitgangspunten van het liberalisme.¹⁵ Het hierbij behorende concept is dat van 'burgerschap' of 'citizenship'.¹⁶ In concreto gaat het hier om het recht van samenkomst en vergadering, van vrijheid van meningsuiting en van pers, en van vrijheid om informele en formele verbanden aan te gaan, al of niet met een politieke doelstelling.

Het lijkt erop, dat deze dimensie van individuele rechten en autonomie in de twintigste eeuw sterk de overhand heeft gekregen door het vervagen van de morele en waardegebonden dimensie van 'civil society' onder invloed van functionele en instrumentele rationaliteit. Individualisering en juridificering van de samenleving zijn hiervan de meest saillante en kenmerkende gevolgen. Daarmee is echter de dimensie van morele solidariteit nog niet verdwenen. Integendeel, 'civil society' verwijst niet alleen naar autonome individuen, maar ook naar het vermogen van die burgers om onderlinge verbanden en netwerken aan te gaan; om verenigingen, associaties, clubs en stichtingen in het leven te roepen¹⁷ – om anders gezegd voor 'het cement van de samenleving' te zorgen.¹⁸ We spreken in dit verband over het sociale kapitaal van 'civil society'.

Sociaal kapitaal¹⁹ verwijst naar de capaciteit van een samenleving om zinvolle interacties en netwerken tussen haar leden te ontwikkelen, waarbij wederzijds vertrouwen een centrale rol speelt.²⁰ Sociaal kapitaal gaat over netwerken en (in)formele structuren, die voor de betreffende leden hun intrinsieke waarde hebben als ontmoetingsplaats; netwerken, waarbinnen individuen zichzelf kunnen realiseren en waarop ze terug kunnen vallen. Samenlevingen met een groot sociaal kapitaal kenmerken zich door actieve betrokkenheid en participatie

¹⁵ Zie voor een uitvoerige analyse A.B.Seligman (1995); hoofdstuk 1. Hij toont daar in aan, hoe het natuurrecht en het liberalisme zich ontwikkelden aan de hand van o.a. het werk van Hugo de Groot, Locke, Hume, de Schotse Verlichtingsfilosofen, Kant en Hegel

¹⁶ Ibid., hoofdstuk 3. Zie ook R. Bendix (1996)

¹⁷ Zie voor een invulling van 'civil society' in termen van vrijwillige associaties P. Dekker (2002). Bij de aanvaarding van zijn leerstoel 'Civil society, globalisering en duurzame ontwikkeling' pleit Dekker er voor om onderzoek naar vrijwillige associaties centraal te stellen en met name de betekenis daarvan voor de vorming van de 'publieke opinie' en 'sociaal kapitaal'.

¹⁸ A.Komter e.a. (2000)

¹⁹ Zie voor een uitvoerige analyse van sociaal kapitaal: R.D.Putnam (2000); R.I. Rotberg (2001); S.L.McLean ed. (2002); P. Walkenhorst (2001); A.E.Komter e.a. (2000)

²⁰ A.C.Zijderveld (1999); hoofdstuk 5

van burgers in politieke organisaties, NGO's, verenigingsleven en lidmaatschap van religieuze en sociale organisaties. Maar ook de informele netwerken zijn van belang: intensieve contacten in cafés, koffiehuisen, vriendenbezoek, burenccontacten, vrijwilligersactiviteiten, lees-, zelfhulp- en steungroepen, mensenrechten- en milieubewegingen – zij alle dragen bij tot de ontwikkeling van sociaal kapitaal in een samenleving. Sociaal kapitaal biedt individuen de ruimte om zich te ontwikkelen en te ontplooiën - Putnam's 'private good' -, maar biedt tevens de vaste contouren, waarbinnen dat kan c.q. moet gebeuren - Putnam's 'public good'.²¹ De sociale context is zowel ruimtebiedend als verplichtend, en de wederkerigheid van de relatie tussen individu en groep is niet vrijblijvend, maar normatief en sanctionerend.

Sociaal kapitaal biedt het individu dus zijn sociale verbanden, normen en wederkerige verplichtende mogelijkheden. In principe is deze 'werking' van sociaal kapitaal neutraal en staat het los van het morele oordeel over de inhoud ervan. Zo kennen ook jeugdbendes, het prostitutiemilieu en de drugsmafia hun sociale kapitaal, waarop de leden zowel kunnen terugvallen als er in gevangen blijven.²² Dit betekent dus, dat sociaal kapitaal zowel een positieve als een negatieve bijdrage kan leveren aan de ontwikkeling van een samenleving. Putnam concludeert naar aanleiding hiervan dan ook: "Therefore it is important to ask how the positive consequences of social capital – mutual support, cooperation, trust, institutional effectiveness – can be maximized and the negative manifestations – sectarianism, ethnocentrism, corruption – minimized."²³

De theoretici van sociaal kapitaal wordt wel verweten, dat ze teveel oog hebben voor de bindende kracht ervan en dat sociaal kapitaal uiteindelijk leidt tot communitarianisme.²⁴ Die bindende kracht resulteert dan ook in dit verband tot gesloten en op zichzelf gerichte groepen en gemeenschappen, die naar binnen toe het individu volledig controleren en naar buiten toe niet-leden uitsluiten.²⁵ Daardoor beperken deze gemeenschappen en groepen niet alleen het begrip solidariteit voor de eigen in-groep, maar tasten ze via sociale controle ook de autonome rechten van het vrije individu aan. Hier komen de twee dimensies van 'civil society', namelijk die van de rechten en de autonomie van het individu enerzijds en die van samenlevingsopbouw met zijn netwerken en solidariteit anderzijds, terug als elkaar uitsluitende principes: liberalisme versus communitarianisme.

²¹ R.D.Putnam (2000); p.20

²² A.E.Komter (2000); p. 54: De positieve en negatieve effecten van sociaal kapitaal.

²³ R.D.Putnam (2000); p. 22

²⁴ Ibid., hoofdstuk 22: The dark side of social capital.

²⁵ P.Walkenhorst (2001); pp. 43 – 53; A.Komter et al. (2000); pp. 115 - 117

Dit hoeft echter lang niet altijd een tegenstelling te zijn. Zo toonde Komter e.a. in een analyse van formele en informele solidariteit in Nederland aan, dat “individualisering veeleer beschouwd moet worden als een nieuwe sociaal-culturele context, waarbinnen nieuwe typen afhankelijkheidsrelaties tussen mensen ontstaan en nieuwe vormen van solidariteit tot ontwikkeling komen.”²⁶ Ook Putnam geeft aan dat de tegenstelling tussen liberalisme en communitarianisme eigenlijk een schijntegenstelling is. Allereerst onderscheidt hij in dit verband zogenaamde ‘bonding networks’ van ‘bridging social capital’.²⁷ ‘Bonding’ brengt mensen met een gelijke achtergrond bij elkaar, wat vaak een emanciperende en steunende werking heeft voor die mensen, die tot dan toe niet georganiseerd zijn – verenigingen voor hartpatiënten, bijstandsmoeders en zelforganisaties van migranten zijn hier saillante voorbeelden van. ‘Bindend’ sociaal kapitaal kan echter uiteindelijk leiden tot relatief gesloten gemeenschappen en zelfs sektarisme. Maar in een plurale maatschappelijke werkelijkheid manifesteert zich steeds vaker het zgn. ‘bridging social capital’: netwerken, die mensen bijeenbrengen met een grote diversiteit, afkomst en achtergrond, maar wel met een gemeenschappelijk doel, bij voorbeeld de mensenrechtenbeweging. Dit sociaal kapitaal bevordert juist uitwisseling tussen en integratie van diversiteit, en doet tegenstellingen eerder verdwijnen dan dat ze versterkt worden; er ontstaat een ‘civic society’.²⁸

Putnam tracht de – schijnbare - tegenstelling tussen individu en groep, en dus tussen autonomie en solidariteit op te heffen door ‘de mate van tolerantie’ als variabele te koppelen aan sociaal kapitaal. Samenlevingen noemt hij anarchistisch, als een lage tolerantie gekoppeld wordt aan gering sociaal kapitaal. Wordt die lage tolerantie aan hoog sociaal kapitaal toegevoegd, dan ontstaat een sektarische samenleving. Hoge tolerantie met weinig sociaal kapitaal leidt tot een individualistische samenleving, maar door hoge tolerantie met groot sociaal kapitaal te combineren ontstaat een samenleving, die hij ‘civic’ noemt: een samenleving, waarin een hoge participatie aan het sociale

²⁶ A.Komter e.a. (2000); p. 112

²⁷ R.D.Putnam (2000); hoofdstuk 1: Thinking about social change in America

²⁸ Putnam gebruikt zowel het begrip ‘civil’ als ‘civic’. Civil heeft vooral een politieke connotatie en verwijst naar al die activiteiten, die verbonden zijn met burgerschap en de daarmee gerelateerde rechten. Zo spreekt hij van ‘civil liberties’ en ‘civil rights movement’. Civic daarentegen gebruikt hij in sociologische zin en verwijst naar de ontwikkeling van sociaal kapitaal door wederzijdse betrokkenheid van burgers op elkaar. In dit verband heeft hij het onder andere over ‘civic engagement and disengagement’. Civil en civic verwijzen dus naar wat ik de twee dimensies van ‘civil society’ heb genoemd. Zie R.D. Putnam (2000); pp. 275 en verder; pp. 352 en verder; pp. 148 en verder.

leven gepaard gaat met een hoge acceptatie van diversiteit en pluriformiteit.²⁹

Deze 'civic society' met zijn hoge mate van participatie en acceptatie van diversiteit heeft vervolgens een positief en stimulerend effect op de ontwikkeling van democratie, democratische waarden en het spreiden van macht. Vooral John Hall benadrukt deze functie van 'civil society': "Civil society refers to the presence of strong and autonomous social groups, able to balance excessive concentrations of power. It include notions of cooperation, that is of groups working both together and with a responsive state. Civil society also implies notions of civility, of which social diversity is essential. Civil society can be seen as the result of groups choosing to live together when their attempts at domination have failed: the idea of tolerance."³⁰

Naast haar invloed op de ontwikkeling van burgerschap en sociaal kapitaal functioneert de burgermaatschappij tenslotte ook als 'buffer' tussen het individu enerzijds en de staat anderzijds. Berger en Neuhaus spreken in dit verband van 'mediating structures': de burgermaatschappij als intermediair. "They (mediating structures; AR) are defined as those institutions that stand between the private world of individuals and the large, impersonal structures of modern society... Their strategic position derives from their reducing both the anomic precariousness of individual existence in isolation from society and the threat of alienation to the public order."³¹ In deze omschrijving wordt de burgermaatschappij vooral opgevat als een intermediair tussen individu en staat, waarbij deze voor het individu fungeert als richtinggevend, als een kader, waarbinnen in principe ongestructureerd individueel gedrag zijn betekenis kan krijgen en waardoor het individu uit zijn isolement gehaald wordt. Ten opzichte van de staat vormen 'mediating structures' daarentegen een zone, waardoor ongelimiteerde staatsinterventie in het persoonlijke en individuele leven van de burger onmogelijk gemaakt wordt: ze 'beschermen' het individu tegen de staat. Ook vinden Berger en Neuhaus dat het tijd wordt om 'mediating structures' te versterken teneinde een halt toe te roepen aan de toegenomen staatsinvloed en – dominantie enerzijds en maatschappelijke individualisering en anonimisering anderzijds. "Individuals would be more 'at home' in society, and the political order would be more 'meaningful'."³²

De burgermaatschappij is resumerend dus het gebied van burgerschap en sociaal kapitaal, en vervult zij een intermediaire functie tussen individu en staat. Haar kernactiviteit binnen de conceptuele driehoek bestaat uit het ontwikkelen van

²⁹ R.D. Putnam (2000); pp. 355 en verder

³⁰ J. Hall (1994); p. 112.

³¹ P. Berger en R. Neuhaus (1996); p. 158

³² Ibid., p. 159

zinvolle interacties en mogelijkheden tot identificatie en identiteitsvorming, en daarmee uit het ontwikkelen van cultuur en instituties.³³ Lang dreigde deze rol van de burgermaatschappij ‘overwoekerd’ te worden door het modernisme van staat en markt: een gerationaliseerde en abstracte openbare werkelijkheid enerzijds en de irrationeel subjectivistische realiteit van het individu anderzijds – met niets daartussen. In dit verband zijn het echter vooral de regio's, die zich manifesteren als een moderne invulling van de burgermaatschappij en die de intermediaire rol tussen individu en staat vervullen. Daarin vertegenwoordigen zij zowel een *functie* als een *waarde*. Zij hebben een *functie*, doordat zij een steeds grotere rol spelen in de politieke, economische en sociaal-culturele organisatie van nationale en internationale verbanden. Zij hebben een *waarde*, doordat zij door hun overzichtelijkheid en relatieve herkenbaarheid een compensatie vormen voor de abstract geworden werkelijkheid van staat en markt, terwijl zij voor het individu de mogelijkheid bieden van gestructureerde interactie en persoonlijke identificatie.

Functie en waarde: een korte excursie

Het onderscheid tussen functie en waarde is terug te herleiden tot de vraag wat sociaal-wetenschappelijke kennis is en hoe deze tot stand komt. Functie verwijst dan naar ‘feiten’ – de mens als object - en waarde naar ‘betekenisgeving’ – de mens als subject. De klassiek sociologen engageerden zich al in deze discussie. Zo maakte Heinrich Rickert in dit verband het onderscheid tussen ‘cultuurwetenschap’ en ‘natuurwetenschap’.³⁴ Kort samengevat ziet dit onderscheid er als volgt uit. De natuurwetenschap staat in een positivistische traditie, terwijl de cultuurwetenschap haar wortels heeft in het neo-kantiaanse denken. Waar het studieobject van de cultuurwetenschap altijd waardegebonden en betekenisgevend is, geldt voor de natuurwetenschap het tegenovergestelde: daar is het studieobject altijd waardevrij en betekenisloos. Hierdoor wordt ook het aanzienlijke verschil in onderzoeksmethodologie verklaard: is de methode voor de natuurwetenschap a-historisch, generaliserend en verklarend van aard, dan is deze voor de cultuurwetenschap met name historisch, individualiserend en interpreterend.

Beide perspectieven nu speelden en spelen ook een rol van betekenis in de sociologie zelf. Zijderveld spreekt in dit verband van het organisatie- of ‘maatschappij’ perspectief en het institutie- of ‘cultuur’ perspectief.³⁵ Het organisatieperspectief kenmerkt zich in de sociologie als een ‘harde’, positivistische en zoveel mogelijk op ‘feiten’ berustende invalshoek. Het

³³ Zie hoofdstuk 2: Modernisering: institutionalisering en modernisering

³⁴ H.Rickert (1986)

³⁵ A.C.Zijderveld (1991); hoofdstuk 2: Maatschappij en cultuur

institutieperspectief daarentegen heeft een interpretatieve, op zin en betekenis georiënteerde analytische invalshoek. Voor alle duidelijkheid: evenals Rickert stelt Zijderveld uitdrukkelijk dat het hier om een en dezelfde te bestuderen en te analyseren realiteit gaat: het onderscheid is analytisch, niet ontologisch bedoeld.³⁶ Ook moeten beide perspectieven elkaar in het sociologische gedachtegoed niet uitsluiten: een zekere vreedzame coëxistentie en wederzijdse aanvulling is wel degelijk niet alleen denkbaar, maar ook wenselijk teneinde een voldoende onderbouwd inzicht te krijgen in de grondstructuren van de samenleving.

Deze (sociaal-culturele) werkelijkheid kan dus zowel uit een ‘maatschappelijke’ als uit een ‘culturele’ benadering geanalyseerd worden. De eerste beziet de werkelijkheid als een geheel van organisaties, sociale rollen, klassen, macht en (onhistorische) functies, die ieder voor zich en in samenhang een bijdrage leveren voor de instandhouding of verandering van het ‘systeem’. Het leidende waardeperspectief is dat van de functionele rationaliteit. Het menselijk handelen, dat zich in deze werkelijkheid afspeelt en ontwikkelt, wordt vanuit deze zienswijze vooral geanalyseerd vanuit zijn doelgericht, organiserend vermogen. De mens is een ‘organisatie-dier’, dat zijn handelen het liefst zo efficiënt en effectief mogelijk inricht om gestelde doelen te bereiken; hij is primair een functionele rationalist. Daarbij gaat hij verbanden aan met anderen om taken en activiteiten te verdelen en af te stemmen, en regelt hij de zeggenschap over die activiteiten in diverse vormen van macht. De binnen deze ‘maatschappij’ hierdoor ontstane ‘organisaties’ met hun structurele ongelijkheden in termen van macht en sociale stratificatie (klassen) is een hoofdthema van studie binnen dit functionele organisatiesociologische perspectief.³⁷ Korthedshalve noem ik dit de functionele benadering.

De ‘cultuur – benadering’ daarentegen analyseert de (sociaal-culturele) werkelijkheid vanuit de dimensies institutie, identiteit, standen, gezag en historische tradities, waardoor en waarlangs die werkelijkheid een zekere configuratie of tijd- en plaatsgebonden ‘objectiviteit’ verkrijgt. Daarbij is het ontwikkelen van inzicht in de substantiële rationaliteit van de betreffende configuratie een van de centrale doelstellingen van dit perspectief. Het zich binnen deze werkelijkheid afspelend menselijk gedrag moet vanuit deze zienswijze vooral gezien worden als waarderend, normerend en betekenisgevend: de mens is een ‘zingevende institutionaliseerder’, die continue bezig is om samen met anderen binnen de contouren van de gegeven taak- en activiteitenverdeling de betekenis en de zin van zijn omgeving te duiden en te definiëren. De mens is in dit verband primair een substantiële rationalist. Binnen dit perspectief is de ‘cultuur’ met daaraan gelieerde ‘instituten’, waarin morele

³⁶ A.C. Zijderveld (1991); pp. 79 - 81

³⁷ Ibid., pp. 81 - 103

overreding en de door culturele stratificatie ontstane ongelijkheidwaardigheden een centrale plaats innemen, het hoofdthema van onderzoek en analyse.³⁸ Deze benadering typeer ik als het interpretatieve perspectief.

Beide perspectieven nu – de functionele en de interpretatieve – zijn toepasbaar op regio's en regionalisering. De eerste levert – vaak ten behoeve van beleid op de korte en middenlange termijn – doorgaans gegevens op over de economische ontwikkeling van een regio, over haar politieke afhankelijkheid en de mogelijkheid van alternatieve politieke structurering, en over het belang dat 'gemeenschapszin' daarin kan hebben. De tweede levert inzicht op over de rol, die de regio speelt voor die mensen, die in een gemondialiseerde en hoogmoderne werkelijkheid opnieuw een zoektocht zijn aangaan naar de zin en betekenis van hun directe omgeving en hun identiteit daarbinnen.

In schema:

	<i>Staat</i>	<i>Markt</i>	<i>Burgermaatschappij</i>
<i>Regio en functie</i>	Politieke regio	Economische regio	Sociaal-culturele regio
<i>Regio en waarde</i>	Etnoregio	Moderne regio	Civiele regio

Regio's en regionalisering: een functionele benadering

Ik zal niet te lang ingaan op de functies, die regio's kunnen hebben voor de lokale overheid enerzijds en nationale en internationale overheden en instellingen anderzijds – elders is dat uitvoerig gebeurd.³⁹ Deze regionale functies lopen parallel met de samenstellende delen van de conceptuele driehoek: regio's hebben een politieke, economische en sociaal-culturele functie. Om die functies inhoud te geven, worden regio's afgebakend ten opzichte van lokale en nationale eenheden: regio's zijn dan groter dan het lokale en in de regel kleiner dan het nationale niveau.⁴⁰ Groot en klein verwijzen in dit verband naar de geografische en territoriale afbakening en omlijning van een

³⁸ A.C. Zijdeveld (1991); pp. 103 - 120

³⁹ R.Schobben (2000); M.Keating (1998); C.van Beek (1996); F.Boekema (1996); M.Telo (2001); B.Katz (2000)

⁴⁰ Ik beperk me voornamelijk tot het regiobegrip binnen de grenzen van een natiestaat. Daarentegen wordt een regio soms ook gedefinieerd als een combinatie van natiestaten, die op continentale basis allianties aangaan om zo hun concurrentiepositie binnen de gemondialiseerde economie te versterken; Noord-Amerika, Europa en Latijns-Amerika worden dan in dit verband ook regio's genoemd. Ik zal hier bij het bespreken van de economische functie van een regio kort aan refereren. Zie ook B.Katz (2000)

regio, wat in functionele zin van belang is om de politieke, economische en sociaal-culturele reikwijdte en impact van een regio ten opzichte van haar omgeving vast te kunnen stellen. Daarbij leveren verschillende uitgangspunten ook weer steeds nieuwe geografische kaarten op: ook al omschrijft men een regio in aardrijkskundige zin, dan nog is het lang niet altijd helder, wat de contouren van een regio zijn. Zo wordt de kaart, die de Europese Commissie gebruikt, bepaald door een administratief-statistische indeling van Europa in regio's op basis van de zogenaamde NUTS-indeling.⁴¹ Dit levert 203 regio's op voor de verdeling van Europese regionale subsidies.⁴² Leggen we daar de kaart naast, gebaseerd op de zogenaamde 'culturele naties' in Europa, dan wordt het beeld weer anders en komen we tot 66 regio's.⁴³ Tenslotte hoeven beide indelingen niet te corresponderen met de geografische indeling, zoals die door de diverse landen zelf gebruikt worden. Sommige landen hanteren expliciet het begrip regio (Frankrijk, Italië, Spanje), andere gebruiken andere benamingen (Provincies in Nederland, Länder in Duitsland, Gewesten in België), en weer andere kennen de regio of een variant daarvan niet (Denemarken, Portugal).⁴⁴

Het is binnen de functionele benadering van regio's dus van eminent belang om de ruimtelijke grenzen van regio's te definiëren, ook al is het lang niet altijd helder, hoe dit moet gebeuren. Van die afbakening hangt namelijk in functionele zin de verdeling van politieke macht, van economische steun en van sociaal-culturele invloed af. "The territorial element in the definition of regions, if not its precise delineation, is fundamental. A region is a contested concept, both in its spatial limits and its social content, since these condition the distribution of power, the weight of social interests and the allocation of resources," merkt Keating in dit verband op.⁴⁵ Het politiek bestuurlijke perspectief beziet daarbij de ontwikkeling van regio's in analogie met de ontwikkeling van de natiestaat, maar dan op kleinere schaal. Vooral de relatieve politieke autonomie van een gebied heeft in deze optiek de aandacht. De economische invalshoek fixeert zich vooral op de vraag hoe voorheen perifere gebieden (ten opzichte van de urbane politieke centra) hun eigen economische dynamiek en toekomst ontwikkelen, en daardoor ook een grotere economische autonomie verkrijgen ten aanzien van de 'oude' industriële centra. En de sociaal-culturele optiek ziet in de opkomst van de regio vooral een emancipatie en herleving van oude gewoonten en tradities. Gemeenschappelijk aan alle genoemde functionele zienswijzen blijft echter, dat ze het begrip regio associëren met een concrete

⁴¹ NUTS staat voor Nomenclature of Units for Territorial Statistics. Zie R.Schobben (2000); pag. 16 en verder.

⁴² Europese Unie (2001d). Het aantal regio's verwijst naar de EU met 15 lidstaten.

⁴³ M.Keating (1998); p. 12. De kaart is ontworpen door een Spaans centrum voor economisch onderzoek, CIEMEN

⁴⁴ R.Schobben (2000); hoofdstuk 2 en 3

⁴⁵ M.Keating (1998); pag. 13

geografische ruimte: regio's bestaan ergens, kunnen teruggevonden worden, en zijn op een kaart uit te tekenen.

De politieke functie van de regio

Ruimtelijke afbakening speelt een sterke rol in het omschrijven van de politieke functie van regio's. Bij de politieke functie gaat het om de mate, waarin regio's in staat zijn om relatief autonoom besluiten te nemen en wet- en regelgeving te implementeren. Daarbij is het ook belangrijk, hoe de positie van de regio ten opzichte van de centrale overheid enerzijds en de lokale overheid anderzijds gedefinieerd is. Vanzelfsprekend is dan territoriale helderheid van belang, omdat het duidelijk moet zijn voor wie de respectievelijke verantwoordelijkheden en bevoegdheden bedoeld zijn en op wie zij betrekking hebben.

In *Politieke Regio's en de Europese Unie*⁴⁶ gaat Rob Schobben in op deze thematiek. Het betreft hier een politiek bestuurlijke studie naar de rol en betekenis van de regio in de context van een geografisch uitdijende en politiek steeds invloedrijker wordende Europese Unie.⁴⁷ Het belang van het onderwerp wordt nog eens onderstreept door de beroemde uitspraak van Jacques Delors over het "Europa van de Regio's". Schobben definieert een politieke regio als volgt: "Een politieke regio is een territoriale eenheid, die steeds een onderdeel van een groter geheel vormt, al dan niet vallend binnen de grenzen van een staat, waarin op basis van een daadwerkelijk ervaren saamhorigheidsgevoel een menselijke gemeenschap bestaat, die zich in een relatief autonome organisatievorm en met een eigen directe, democratische legitimatie wijdt aan de behartiging van de belangen van de gemeenschap binnen door hogere overheden gestelde randvoorwaarden."⁴⁸ Territorium, saamhorigheid en het politieke kader om gemeenschappelijk gestelde doelen te realiseren, vormen hier dus de sleutelkenmerken.

Soms leidt de poging, om de politieke regio in al haar verschijningsvormen recht te doen en alles uit te drukken binnen het raamwerk van één definitie tot omschrijvingen, die

⁴⁶ R.Schobben (2000)

⁴⁷ Regio's proberen in toenemende mate invloed te krijgen op de besluitvorming van de Europese Unie. Omdat zij hun belangen lang niet altijd vertegenwoordigd zien door hun nationale overheden – de lidstaten – hebben zij zicht verenigd in het Comité van de Regio's. Inmiddels heeft dit comité, net als de Europese Sociaal Economische Raad, een consultatieve status binnen de EU verworven.

⁴⁸ R.Schobben (2000); p. 26

wellicht politiek correct zijn, maar door hun complexiteit inboeten aan helderheid en zeggingskracht en daardoor in feite nietszeggend worden. Een fraai voorbeeld hiervan is de omschrijving van regio's door de Raad van Europa.⁴⁹ Deze heeft in de zgn. "Verklaring van Bordeaux" (1978) de regio als volgt gedefinieerd: "Der Begriff der Region, manchmal verschieden von Land zu Land, bedeutet...im allgemeinen eine menschliche Gemeinschaft, die innerhalb der 'grossten, gebietsmässigen Einheit eines Landes' lebt. Eine solche Gemeinschaft ist gekennzeichnet durch eine geschichtliche oder kulturelle, geografische oder wirtschaftliche Homogenität oder eine Kombination dieser Kennzeichen, die der Bevölkerung eine Einheit verleiht in der Verfolgung gemeinsamer Ziele und Interessen. Es ist dieser Zusammenhang einer gewisser Anzahl verschiedener, veränderlicher, aber von der Gemeinschaft selbst als wesentlich erachteter Kennzeichen, der die Quelle ihrer Persönlichkeit und ihres Wunsches ist, zu bestehen und als Einheit betrachtet zu werden. Es ist die Tatsache der geographischen Existenz dieser Gemeinschaft auf dem nationalen Territorium, die die als Region bezeichnete Gebietseinheit umgrenzt hat, wobei die Einrichtung der Region nur die soziologische Realität auf juristischer Ebene feststellt."

De politieke functie van een regio varieert al naargelang de staatsvorm, waartoe de betreffende regio behoort, en waarin de mate van centralisatie c.q. decentralisatie bepalend is voor de rol van de regio in het politieke speelveld. In de 'gecentraliseerde eenheidsstaat' is de regio weinig meer dan een gedecentraliseerde bestuurseenheid van de centrale overheid: zij voert taken uit, omdat die op regionaal niveau effectiever te realiseren zijn, maar ontbeert de eraan verbonden bevoegdheden.⁵⁰ Er is dan sprake van 'functioneel regionalisme', en deze vorm zien we terug in Zweden en Finland, en gedeeltelijk in het Verenigd Koninkrijk (met uitzondering van Schotland) en Portugal (met uitzondering van de Azoren en Madeira).⁵¹ Regio's krijgen iets meer autonomie in de 'gedecentraliseerde eenheidsstaat', waarin de centrale overheid de kaders stelt, maar de uitvoering grotendeels overlaat aan de regio's. Nederland, Italië en Frankrijk zijn hier voorbeelden van. 'Strong regionalism' treffen we vervolgens aan in Spanje: een 'geregionaliseerde eenheidsstaat' met verregaande bevoegdheden voor relatief autonome regio's. De sterkste politieke positie hebben regio's tenslotte in de 'federale staat', waarbij regio's

⁴⁹ Raad van Europa (1978)

⁵⁰ R.Schobben (2000); p. 148

⁵¹ M.Keating (1998); p. 115

‘staatskwaliteiten bezitten’.⁵² Duitsland en Zwitserland zijn hier de voorbeelden van, maar ook Oostenrijk en België.⁵³ Overigens is het natuurlijk niet zo, dat de positie van de regio slechts een afgeleide is van de staatsvorm van een land; veel staatsvormen, en met name de gedecentraliseerde, zijn ook ontstaan door de invloed van regionale c.q. regionalistische bewegingen, die in hun streven naar meer onafhankelijkheid de betreffende staatsvorm afdwongen. Zo hebben Catalonië en Baskenland vooral de huidige structuur van de Spaanse staat veroorzaakt, en hetzelfde kan gezegd worden over de Vlaamse beweging in België en de Schotten in het Verenigd Koninkrijk.

De politieke functie van de regio is weer actueel geworden door de discussie over de relatie tussen de overheid - het openbaar bestuur - en de burger. Regio’s kunnen voor centrale overheden een sleutelrol vervullen, doordat zij dicht bij de burger staan en in die hoedanigheid zowel beleid beter kunnen vertalen als de belangen van de burger beter kennen en kunnen dienen op het politieke platform. Zo wijst Peper in dit verband op de groeiende invloed van regio’s in Nederland op het gebied van voorzieningen en bestuurlijke arrangementen.⁵⁴ Enkele voorbeelden: de politie is georganiseerd in 25 regio’s, en ook de hulpverlening, de voorzieningen in de gezondheidszorg, de rampenbestrijding en de brandweer zijn geregionaliseerd. Terecht merkt Peper dan ook op, dat door een gebrek aan formalisering van de positie van de regio in Nederland, het een en ander in een ‘betrekkelijk bestuurlijk duister’ plaatsvindt en dat de kwaliteit van het openbare bestuur zal toenemen als er overgegaan wordt tot het inrichten van 25 regiobesturen.⁵⁵ Zoals in zoveel landen dus: de regio als de eerste bestuurslaag na de lokale overheid.

De economische functie van de regio

De noodzaak voor bestuurlijk sterke regio’s komt vaak mede voort uit de economische functie, die regio’s in toenemende mate gekregen hebben. De economische aantrekkelijkheid van een regio wordt beschreven aan de hand van het zogenaamde “Economische Taken Systeem”⁵⁶: een analyse van een regio naar productieactiviteiten, distributieactiviteiten, de beschikbaarheid van diensten (met name bank en verzekeringswezen), de aanwezigheid van landbouw, van consumentendiensten, van publieke en openbare voorzieningen, van de fysieke infrastructuur en van welzijnsbevorderende activiteiten.

⁵² R.Schobben (2000); p. 148

⁵³ M.Keating (1998); p. 115

⁵⁴ B.Peper (2002)

⁵⁵ Ibid., p. 201 en 207

⁵⁶ F.Boekema (1996); p. 68

Daarbij wordt de regio als een bovenlokale actor een belangrijke rol toegedicht in het afstemmen van initiatieven op het gebied van investeringen, werkgelegenheid, bedrijfshuisvesting en infrastructuur, bereikbaarheid en toegankelijkheid.⁵⁷ Stimulering, facilitering en integrale benadering zijn de kernwoorden van regionaal economisch beleid, met name na de jaren 80 van de 20ste eeuw. Daarvóór was regionaal economisch beleid vooral een afgeleide van het macro-economisch beleid van de centrale overheid, die via sturingsmechanismen als belastingvrijstellingen en subsidies probeerde een regio aantrekkelijk te maken voor externe, vooral werkgelegenheid biedende industrieën.⁵⁸ Na de jaren 80 is de rol van regio's veel zelfstandiger en actiever geworden, met minder nadruk op het aantrekken van externe financiering en veel meer aandacht voor de eigen economische mogelijkheden en potenties van de betreffende regio. "There is an emphasis on encouraging endogenous growth rather than mobile investment, on research and development, and on innovation and entrepreneurship. Services are emphasized as much as manufacturing and there is much encouragement of networks among producers, and of public-private partnerships to mobilize local energies and resources...Attraction of inward investment is still emphasized, but even here the stress has moved from grants and subsidies to promoting the competitive advantages of the region as a location to do business."⁵⁹

In deze benadering heeft de regio de taak om voorwaarden te scheppen voor het ontwikkelen van een goede regionale infrastructuur. Ook dient de regio de ontwikkeling van productienetwerken en publiekprivate vormen van samenwerking te stimuleren. Deze economisch dynamiserende taak van de regio is vooral ontstaan in de Verenigde Staten door de opkomst van metropolen aldaar.⁶⁰ New York, Detroit, Washington – om er slechts enkele te noemen – waren te groot geworden voor het bereik van het lokale beleid en regionale planning en ontwikkeling werden dan ook noodzakelijk. Het waren vooral de 'business coalitions', die deze noodzaak benadrukten en regionale ontwikkeling bepleitten.⁶¹ Opvallend in deze Amerikaanse benadering van de regio is het onderliggende pragmatisme: het gaat om een pragmatische en geïntegreerde benadering van regionale problemen en de stimulering van lokale, grensoverschrijdende economische activiteiten en vitaliteit – (bijna) nooit om de roep om een nieuwe laag in het openbare bestuur. "Americans like the idea of

⁵⁷ F. Boekema (1996); hoofdstuk 4: Scenario-denken op lokaal en regionaal niveau

⁵⁸ M. Keating (1998); hoofdstuk 6: The political economy of regionalism.

⁵⁹ M. Keating (1998); p. 141. Zie ook J. Bachtler (1993)

⁶⁰ B. Katz (2000)

⁶¹ M. Weir, in: B. Katz (2000); hoofdstuk 5: Business coalitions for regionalism

small, accessible, responsive local governments and have not been quick to embrace larger governing bodies.”⁶²

Ook speelt regionalisering een steeds sterkere rol in macro-economische overwegingen, ook al handelt het hier om een geheel andere maatvoering als het gaat om wat onder een regio verstaan wordt.⁶³ Regionalisering heeft hier betrekking op de ontwikkeling van multinationale handelsblokken in een mondiale economie en regio's dienen om de concurrentiepositie van het betreffende blok te consolideren en te versterken. “Regional cooperation often becomes a means of enabling regional companies and national economies to be internationally competitive, to weaken competitors and to strengthen the bargaining power of nations and groupings of nations...”⁶⁴ De meest bekende handelsblokken in dit verband zijn de EU (Europese Unie), de NAFTA (North American Free Trade Agreement), ASEAN (Association of South East Asian Nations), MERCOSUR (Mercado Comun del Sur) en SADC (Southern African Development Community). In zijn geheel bestonden er aan het begin van 21^{ste} eeuw 53 van deze handelsblokken,⁶⁵ ruimtelijk en geografisch weergegeven op een wereldkaart met respectievelijke invloedsgebieden.⁶⁶

In dit verband is de wijze, waarop de Europese Unie zich profileert ten opzichte van de andere handelsblokken door het voeren van een specifiek regionaal beleid, illustratief. Is de Europese Unie in politiek bestuurlijke zin een verband van lidstaten, dan is zij wat haar economisch beleid betreft vooral een “Europa van de regio's”. De EU beoogt de economische en politieke integratie in Europa te bevorderen door het scheppen van een gemeenschappelijk markt, waarin goederen en diensten vrij verhandeld kunnen worden, waarin één munteenheid gebruikt wordt en waarin personen zich over de grenzen heen vrij kunnen bewegen. De Europese Unie streeft er in dit verband naar om in het jaar 2010 “de meest concurrerende en dynamische kenniseconomie van de wereld te zijn die in staat is tot duurzame economische groei met meer en betere banen en een hechtere sociale samenhang.”⁶⁷ Kernwoorden daarin zijn ‘employment’ en ‘employability’: al het in Europa aanwezige arbeidspotentieel moet hiertoe aangewend worden, ook de tot nu toe zogenaamde inactieven.⁶⁸

⁶² B.Katz (2000); p. 3

⁶³ M.Telo (2001)

⁶⁴ Ibid., p. 10

⁶⁵ S.Santander, in: M. Telo (2001); pp. 275 en verder: Appendix: List of Regional and Interregional Arrangements

⁶⁶ P.Lockhart, in: Telo (2001); pp. 193 en verder: Planispheres

⁶⁷ Deze beleidsdoelstelling werd geformuleerd op de Europese Top in Lissabon, maart 2000. Zie Europese Unie (2001e); p. 13. Zie ook Europese Unie (2001f)

⁶⁸ Europese Unie (2001e)

Om dit doel te realiseren richt het vizier zich vooral op regio's met een economische ontwikkelingsachterstand en op regio's, die de transformatie doormaken van de oude naar de nieuwe economie. Vanuit het Europees Fonds voor de Regionale Ontwikkeling (EFRO) worden financiële middelen beschikbaar gesteld, waarmee het Directoraat Regionaal Beleid de uitvoering van zijn drie strategische doelen financiert. Deze doelen zijn:

- de ontwikkeling van een op kennis en technologische innovatie gebaseerde regionale economie;
- het aanwenden van informatietechnologie voor regionale ontwikkeling;
- het bevorderen van een sterke regionale identiteit en duurzame ontwikkeling.⁶⁹

Ook worden deze middelen besteed om de bestaande problematiek van urbane regio's in Europa aan te pakken (URBAN programma).⁷⁰ Veel steden hebben te kampen met verkeersopstoppingen, vervuiling, verouderde industrie en processen van sociale uitsluiting in met name de probleembuurtten. Andere steden in minder welvarende regio's hebben behoefte aan financiële steun in hun streven naar economische groei. EFRO gelden zorgen ervoor, dat deze steden en hun aanpalende regio's weer de draad van economische groei kunnen oppakken. Maar het gaat niet alleen over steden: regionaal beleid richt zich ook op de berggebieden, met hun problemen van relatief isolement en natuurlijk de hoogteverschillen.⁷¹ Ook hun toekomst hangt af van het versterken van hun concurrentiepositie, die gestimuleerd kan worden door het produceren van hoogwaardige producten, het ontwikkelen van (cultureel) toerisme en het aantrekken diensten waarin telewerken voorop staat. Of het nu gaat om steden, plattelandsgebieden, gebieden met een relatieve armoede of berggebieden: alle projecten en maatregelen van het EFRO zijn er op gericht om Europa economisch beter te laten presteren en steeds is de regio daarbij zowel de insteek als het sturingsinstrument – de regio als economische motor in functie van de Europese Unie.

De sociaal-culturele functie van de regio

In *Samenwerking, er zijn grenzen* onderzoekt Cobi van Beek⁷² de invloed van de sociaal-culturele factor op de ontwikkeling van de Euregio Maas-Rijn. Een euregio is een grensgebied, waarbinnen vooral op economisch terrein gezocht

⁶⁹ Europese Unie (2001i). Van het totale beschikbare budget van de Europese Unie (ong. 100 miljard euro in 2002) wordt 35% besteed aan stimulerende maatregelen voor de regio's in Europa.

⁷⁰ Europese Unie (1999c)

⁷¹ Europese Unie (2000)

⁷² C. van Beek (1996)

wordt naar grensoverschrijdende samenwerking en integratie. Een van de problemen, waar dit soort regio's mee te kampen hebben, is dat deze samenwerking en integratie bemoeilijkt wordt door de slechte afstemming van wet- en regelgeving van de onderscheiden natiestaten. Dit betekent, dat de economische ontwikkeling van een euregio kan stagneren door het ontbreken van een adequaat politiek bestuurlijk kader.

Interessant in haar studie is, dat van Beek naast het economische en politiek bestuurlijk perspectief, ook de 'culturele factor' inbrengt om stagnatie in - of in ieder geval de moeizaamheid van - regionale, euregionale en Europese integratieprocessen te verklaren. Zij definieert cultuur als "het geheel van geïnstitutionaliseerde waarden, normen en betekenissen van een groep, dat de leden inspireert en activeert, hun een gemeenschappelijke levensstijl en een collectieve identiteit verschaft en met het verstrijken van de tijd een traditie tot stand brengt die niet alleen stabiliserend, doch ook vaak verstarrend werkt."⁷³ Deze formulering geeft een goed inzicht in de functie, die de sociaal-culturele dimensie voor de ontwikkeling van regio's kan hebben. Het gaat om de aanwezigheid van traditionele normen en waarden, van een gedeelde taal of dialect, van overlevering en gewoonten - in het kort, om het bestaan een relatief homogene gemeenschap, die in die hoedanigheid een bevorderende dan wel stagnerende invloed heeft op de ontwikkeling van regio's en regionalisering. Een soortgelijke exercitie vinden we terug bij Putnam's analyse van het presteren van regio's in Italië: 'civil traditions' zijn mede bepalend voor de economische en politieke prestatie van een regio.⁷⁴

In deze benadering van de sociaal-culturele dimensie heeft 'cultuur' echter steeds een functie in de ontwikkeling van een regio, waarbij het cultuurbegrip nogal statisch en 'versteend' omschreven wordt; het sociaal-culturele is afgebakend, heeft een duidelijk gezicht en is helder omschreven. Het is een associatie van het cultuurbegrip met 'Gemeinschaft', waarin de aanwezigheid van taal, geschiedenis en tradities in de vorm van 'sociale feiten' identiteit en saamhorigheid verlenen aan de inwoners van een regio, en het ontbreken daarvan tot de afwezigheid van identiteit en saamhorigheid leidt.⁷⁵ In een dergelijke zienswijze valt het regiobegrip al snel samen met de etnoregio. Zo stelt van Beek expliciet, dat een sociologische analyse van een regio zich vooral richt op taal, cultuur, etniciteit en een gedeelde geschiedenis.⁷⁶ Daarom gaat bij sociologen de eerste aandacht naar de etnoregio, die gedefinieerd wordt

⁷³ C. van Beek (1996); p. 65

⁷⁴ R.Putnam (1993)

⁷⁵ Zie o.a. C. van Beek (1996); hoofdstuk 2 en 4; R.Schobben (2000); pp. 30 en verder; M.Keating (1998); hoofdstuk 4

⁷⁶ C. van Beek (1996); schema p. 26. Hier wordt de sociologische benadering van regio's vergeleken met de bestuurskundige (politieke), de economische en de geografische.

als “een gebied waar inwoners een speciale band hebben met betrekking tot waarden, normen, tradities, communicatie- en interactienetwerken, die deze regio onderscheidt van andere regio’s.”⁷⁷ Dat een meer dynamische en interactieve benadering van cultuur ook mogelijk is, zal ik naast de reeds gegeven uiteenzetting hieromtrent in het tweede hoofdstuk, verder verhelderen in de analyse van de regio als *waarde*.

Regio’s en regionalisering: het waardenperspectief

We verlaten volgens Guéhenno⁷⁸ het territoriale, institutionele tijdperk, en we treden de relationele ‘netwerk’ tijd in. De waarde van instituties ligt volgens hem niet langer in hun geslotenheid, in de afbakening en begrenzing ten opzichte van andere instellingen, maar in hun openheid en vermogen tot flexibele aanpassing aan de steeds veranderende omgeving. Verandering is de constante, en het niet direct specifiek herkenbare en af te bakenen netwerk is daarbij de passende vorm, waarbinnen dat continue proces van verandering zich kan afspelen. De werkelijkheid wordt zo eerder een conglomeraat van netwerken, los-vast met elkaar verbonden, dan dat zij bestaat uit zich duidelijk ten opzichte van de buitenwacht onderscheidende instituties en organisaties.⁷⁹ Binnen netwerken streven mensen naar verbindingen. Territoriale ruimte en begrenzing is daarbij eerder een zwakte dan een kracht: interactie is het adagium, niet de vaste relatie.⁸⁰ En omdat netwerken flexibel, ja zelfs vluchtig zijn, heeft autoritaire aansturing vanuit ‘oude’ politieke, economische en maatschappelijke centra weinig nut en zin: netwerken ontglippen per definitie aan de ‘oude’, institutionele invloed en controle, en wat van een samenleving resteert zijn slechts een aantal juridische arrangementen, bedoeld om die netwerken te faciliteren.⁸¹

Volgens deze zienswijze is de sociaal-culturele werkelijkheid definitief ontdaan van haar institutionele duurzaamheid, en fungeert zij slechts als een object, dat via individuele ontwerpen zijn invulling krijgt. Tegenover de ‘objectieve’ gemoderniseerde en gemonialiseerde politieke en economische werkelijkheid staat het ‘gesubjectieerde’ individu, dat weliswaar interacteert met anderen via netwerken, maar er blijkbaar moeite mee heeft die interacties om te zetten in sociaal kapitaal. De werkelijkheid is een substantieel anomische situatie geworden, waarin het weliswaar niet lastig is om voortdurend vanuit individuele

⁷⁷ C. van Beek (1996); p. 25

⁷⁸ J. Guéhenno (1994)

⁷⁹ Ibid., hoofdstuk 1: Het einde der naties

⁸⁰ Ibid., hoofdstuk 4: Een keizerrijk zonder keizer

⁸¹ Zie ook hoofdstuk 2: Modernisering: institutionalisering en mondialisering

subjectiviteit nieuwe inhoud te ontwerpen, maar waarin het probleem ligt in de collectivisering en verduurzaming van die inhoud. Tussen het individu enerzijds en de staat en markt anderzijds is er geen ‘midden’, geen burgermaatschappij meer.

Hierin biedt de regio als ‘waarde’ een uitweg, omdat mensen, zoekend naar zingevende structuren, vanuit hun lokale en mondiale netwerken opnieuw betekenis gaan geven aan de hen omringende omgeving. Inderdaad, als de ‘oude’ kaders en raamwerken niet langer een adequate reactie geven en een relevant antwoord zijn - als er dus in de zin van Durkheim een ‘anomische situatie’ is ontstaan – dan zullen netwerken en interacties in aantal toenemen en ‘dunne’ instituties ontstaan.⁸² Als de ‘oude’ vormen en structuren ons niet langer voorzien in de mogelijkheid zinvol te denken, te handelen en te voelen, dan gaan we intensiever, vanuit onze lokaliteit, praten, discussiëren, communiceren en interacteren.

In deze context krijgt de regio haar *waarde*. Het is een waarde, omdat de regio de mogelijkheid biedt vorm en inhoud te geven aan de burgermaatschappij en het daaraan inherente sociale kapitaal. Het is ook een waarde, omdat in een netwerksamenleving de regio kan fungeren als ‘mediating structure’ en daarmee de mogelijkheid biedt netwerken te verduurzamen tot ‘dunne instituties’.⁸³ Hoewel de regio waarschijnlijk eerder bestond dan de staat en de natiestaat,⁸⁴ is de regio, opgevat als een betekenisgevende waarde, een hoogmodern verschijnsel: de *regio* is de waarde, die zich in de hoogmoderne tijd als nieuwe *institutie* aandient en *regionalisering* is het moderne proces van *institutionalisering*.

Deze nieuwe institutie moet inhoud krijgen, moet betekenis krijgen; haar vooralsnog ‘lege ruimte’ moet gevuld worden. Daarbij wordt gebruik gemaakt van wat een samenleving te bieden heeft op politiek, economisch en sociaal-cultureel gebied. Via interacties en netwerken wordt de regio in politieke, economische en sociaal-culturele zin gecollectiviseerd, geïnstitutionaliseerd en van duurzame inhoud en identiteit voorzien. Idealtypisch kunnen in dit verband dan ook drie vormen van regio’s en regionalisering onderscheiden worden:

- regio’s waarin de politiek de hoofdrol speelt in de vorming van identiteit en betekenis;
- regio’s waarin de economie het ijkpunt is voor identiteit- en zinverschaffing;
- regio’s waarin de burgermaatschappij het bepalend referentiepunt is van betekenisgeving.

⁸² A.C.Zijderveld (2000); hoofdstuk 4: Traditional institutions and flexible networks

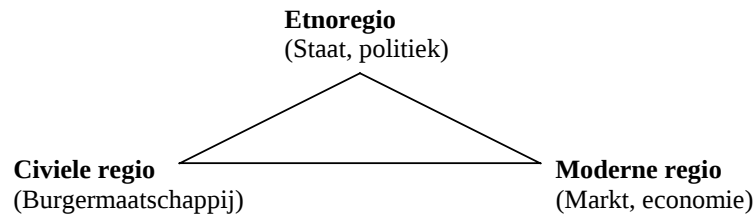
⁸³ Ibid., hoofdstuk 4; pp. 123 en verder

⁸⁴ M.Keating (1998); hoofdstuk 1: Territory and politics

Het eerste geconstrueerde type zal ik etnoregio's noemen, de tweede moderne regio's, en de derde civiele regio's. Wellicht ten overvloede moet nadrukkelijk gesteld worden, dat het hier gaat om geconstrueerde typen, d.w.z. analytisch en rationeel geconstrueerde concepten, van waaruit de werkelijkheid belicht en inzichtelijk gemaakt wordt; zij pretenderen niet die werkelijkheid 'af te beelden'. Bijgevolg hoeven de feitelijke regio's, zoals we die in ons dagelijks bestaan ervaren of definiëren, niet te voldoen aan een specifiek type, maar zullen ze trekken vertonen van alle drie genoemde vormen. Wel zou het te bepalen moeten zijn, naar welk type ze het meest neigen.

De geconstrueerde regiotypen onderscheiden zich ook op een andere manier van de functionele benadering van regio's uit de vorige paragrafen. Functionele regio's zijn, zoals ik aangegeven heb, in de regel ruimtelijk afgebakend, zichtbaar dus. In deze zin zijn de drie analytische Idealtypen anders. De respectievelijke kernwaarden verwijzen naar een mogelijkheid, een potentialiteit om regio's in te richten en vorm te geven, niet naar een causale relatie. Politiek, economie en burgermaatschappij zijn niet de uitsluitende waarden voor alleen regio's. Etnisch of religieus erfgoed kan ook de grondtrek zijn van mondiale, fundamentalistische bewegingen, en heeft in die hoedanigheid weinig met regionalisme te maken. Modern ondernemerschap kan ook de motor zijn van nationale of internationale instellingen, en burgerinitiatieven als Green Peace en Amnesty International hebben een duidelijk mondiaal en dus geen regionaal karakter. De analyse van de regio als waarde betekent dus niet, dat de genoemde waarden per definitie tot het exclusieve domein van regio's behoren. Wel, dat ze de potentie hebben om ook regio's van institutionele inhoud te voorzien, waardoor er in een hoogmoderne, abstracte en subjectivistische tijd nieuwe, regionale betekenisstructuren en vormen van samenlevingsopbouw kunnen ontstaan. De voorbeelden, die ik in de navolgende analyse van de drie typen regio's geef, moeten dan ook in deze context gelezen worden.

De invulling van de etnoregio heeft uiteindelijk een politieke achtergrond, en de moderne regio krijgt vooral vanuit een economische invalshoek haar gestalte. De civiele regio moet tenslotte hoofdzakelijk gezien worden als voortkomend uit de dynamiek van de burgermaatschappij. Daarmee krijgt de 'conceptuele driehoek' in een hoogmoderne, interactieve tijd opnieuw, zij het in een andere vorm, zijn institutionele en betekenisgevende invulling. Schematisch is dit nieuwe institutionele kader als volgt weer te geven:



Regio en de waarde van de politiek: de etnoregio

Er bestaat geen dorp of stad zonder standbeelden. In parken, aan havens of op centrale pleinen worden de 'local heroes' uitgebeeld en aan het nageslacht getoond; in straatnamen worden zij herdacht. Zij hebben, althans naar het oordeel van de plaatselijke bevolking, in de regel een belangrijke bijdrage geleverd aan de ontwikkeling of bekendheid van stad of streek en waren blijkbaar belangrijk genoeg om te worden vereeuwigd in marmer, brons of steen. Het kunnen schrijvers, oorlogshelden, burgemeesters, industriële grondleggers, sporters of wetenschappers zijn: zoveel maakt dat niet uit, omdat ze met elkaar gemeen hebben dat ze iets zeggen over de ontstaansgeschiedenis, het verleden en de eer en glorie van de betreffende stad of streek. Het zijn de symbolische smaakmakers, waarlangs plaatselijke trots op wat men is en heeft zijn vorm en beleving krijgt: plaatselijke geschiedenis is vaak een geschiedenis van helden.

Typering

We worden allemaal geboren met de lokale helden om ons heen, van wie het belang ons geleerd wordt via gezin, de school, de buurt en de vereniging; in het kort via de microkosmos om ons heen.⁸⁵ Hier leren we onze taal om te communiceren, onze vaardigheden om te overleven in de ons omringende wereld, en onze waarden om aan die werkelijkheid zin en betekenis te geven. Dit geldt voor iedereen, ongeacht het type regio, waarin men geboren wordt. Dit betekent, dat niet iedere uiting van een regionale cultuur per definitie een etnoregionalistische expressie is. Alle regio's hebben een geschiedenis, kennen een verleden, en geven daar in de alledaagse omgang uitdrukking aan, al was dat alleen maar via de lokale tongval of het dialect. En vooral in een tijd van toegenomen individualisering krijgen mensen meer en meer oog voor diversiteit en zoeken ze naar het unieke in plaats van naar de algemene standaard. Hier zijn voorbeelden genoeg van te noemen: Noren dansen het liefst de Latijns-

⁸⁵ G.Hofstede (1991); hoofdstuk 1: Levels of culture. P.Berger (1972); hoofdstuk 1: De maatschappij als ervaring

Amerikaanse salsa⁸⁶, muziekhitlijsten tonen een bonte veeltonigheid van genres en stijlen, en het Hollandse spruitje wordt in een trendy restaurant in down-town New York geserveerd als een delicatessen dat niet onder hoeft te doen voor kaviaar.⁸⁷ Maar op het moment dat de lokale helden met hun herinnering aan vroegere geschiedenissen en tradities, bepalend worden voor de beleving van het heden en dienen voor het politieke ontwerp van de toekomst, dan ontstaat een etnoregio.

Etnoregio's worden gekenmerkt door *de identificatie met het verleden, door een scherp onderscheid tussen 'wij' en 'zij', en door het streven om op basis van het eigen cultuurgood meer politieke autonomie te verkrijgen* – uiteindelijk geen natie zonder staat.⁸⁸ Geschiedenis, tradities, mythen, taal en dialect, vaak samengevat in het begrip 'eigen cultuur', zijn de ingrediënten voor de vorming van een regionale identiteit, waarvan het verleden de expliciete zingende structuur wordt voor het denken, handelen en voelen van alledag. Anders gezegd: het *verleden* wordt het uitdrukkelijke referentiekader om het heden en de toekomst van zin en betekenis te voorzien. Het verleden wordt de spiegel om het eigen denken en handelen in de hoogmoderne tijd in het heden te bepalen en de doeleinden in de toekomst te definiëren. Het verleden is zögezegd het vertrekpunt, waaraan men, vanuit een soort romantisch verzet tegen modernisering, niet alleen gehecht is, maar waarin men tevens het houvast vindt om het leven van alledag vorm en inhoud te geven. Het is een soort heimwee naar een verdwenen werkelijkheid, die, althans in de eigen perceptie, oogde als overzichtelijk en inhoudsvol: het verleden biedt binnen het etnoregionalisme het juiste alternatief voor een moderne realiteit, die als chaotisch, leeg en vervreemdend ervaren en opgevat wordt. "Traditions, then, legitimise institutions, symbolise group cohesion, and socialise others into the appropriate beliefs and values. What is on offer is 'ethno-history', a historicised, idealised trajectory which provides a framework for social identity."⁸⁹

Die herbeleving van de eigen cultuur en geschiedenis heeft alles te maken met de culturele emancipatie van een regio, mogelijk gemaakt door de tanende invloed van de natiestaat.⁹⁰ Hierdoor immers kwam er tevens een einde aan de allesoverheersende positie en invloed van de politieke en culturele machtscentra op 'nationaal' niveau. Ten tijde van de hoogtijdagen van de natiestaat was alles duidelijk: we kenden de dominante, veelal stedelijk ingevulde cultuur, en de perifere rurale subculturen. Als nu het 'centrum' verdwijnt, verdwijnt ook de

⁸⁶ Bron: gesprek met collega en ober aan de bar van een hotel in Stavanger, waar iedere Zaterdagavond salsa-parties georganiseerd worden.

⁸⁷ Bron: NRC Handelsblad 26-10-2000

⁸⁸ A.Smith (1992)

⁸⁹ D.McCrone (1992); p. 30

⁹⁰ Zie hoofdstuk 1

‘periferie’ en biedt de hoogmoderne tijd dus alle kans aan voorheen perifere culturen om zich te emanciperen van het stedelijke centrum en de ‘eigenheid’ weer te manifesteren: schaamte maakt plaats voor regionale trots. Natuurlijk haalt men dan terug, waar men zolang over heeft moeten zwijgen: de eigen taal of dialect, de eigen cultuur, de eigen tradities. Er zijn meer dan 8000 talen op de wereld, waarvan er 700 min of meer belangrijk zijn.⁹¹ Er zijn aanmerkelijk minder soevereine natiestaten. Na de val van het communisme in de Sovjet Unie zoeken naast de Russen vooral door hen onderdrukte volken en culturen naar hun identiteit: Tsjetsjenen, Oezbeken, Balten en Kozakken visiteren menige bibliotheek op zoek naar hun oorspronkelijke taal, dialect en geschiedenis – kortom, naar hun oorspronkelijke identiteit.⁹² Het Vlaams is inmiddels zo geëmancipeerd in België dat zelfs de ‘signoren’ in Brussel geacht worden zich minimaal tweetalig uit te kunnen drukken. Naast het Fries is er in het mondiaal kleine landje Nederland ook een beweging die streeft naar de erkenning van het Limburgs als officieel dialect. En ook een zoektocht op het Internet naar het belang van regionale talen levert een breed scala van hits over dit onderwerp op. De gevonden pagina’s (sites) hebben namen als “European minority languages”, “Endangered languages”, “Yamada language guides”, “the European bureau for lesser used languages”, en “Collectif pour l’avenir des langues de France”. Andere zijn nog specifiek, en gaan over de Wallonian language (Wallonië dient zich inmiddels van Vlaanderen te emanciperen), Frysk Ynternasjonaal Kontakt en Galician Language. Weer anderen spitsen zich meer toe op het informeren van de internetbezoeker over de eigen cultuur: “the Isle of Man”, the “Faroe Islands”, “Scots on the Web”, “Cultural regions in Sweden” heten zij.⁹³

Deze toename van regionaal etnische uitdrukkingen van taal en cultuur wordt ook wel gezien als een bron van culturele diversiteit. De Europese eenwording is een eenwording van de regio’s geworden en het aantal publicaties over de positieve invloed van regionale culturen en identiteiten op economische vooruitgang groeit gestaag.⁹⁴ Congressen met titels als ‘Maastricht revisited, European Unity through Cultural Diversity’ zijn geen novum meer,⁹⁵ en steun wordt gevonden in artikel 128.4 van het Verdrag van Amsterdam: “The community shall take cultural aspects into account in its action under other provisions of this Treaty, in order to respect and

⁹¹ F. Fukuyama (1999); p. 293

⁹² Ibid., hoofdstuk 25: Nationale belangen

⁹³ Zie www.minoritylanguages

⁹⁴ Zie onder andere Stichting Europa van de Culturen (1996b); Vlaams Economisch Verbond (1999); W. Moesen (1997)

⁹⁵ Conferentie Europe of the Cultures, mei 1997

promote cultural diversity.”⁹⁶ Toch wordt met culturele diversiteit in deze context wat anders bedoeld dan een verwijzing naar een multiculturele en multi-etnische samenleving. Bij deze laatste gaat het uitdrukkelijk over hoe groepen met een verschillende etnische en culturele achtergrond *binnen de gegeven institutionele context* van een maatschappij kunnen samenleven, en hoe binnen een democratisch bestel rechten, plichten maar ook economische voor- en tegenspoed zo rechtvaardig mogelijk over de verschillende groepen verdeeld kan worden. Culturele diversiteit is in dit verband een *insluitend en dynamisch* concept. Bovenstaande discussies hebben hier weinig mee van doen. Integendeel, culturele diversiteit wordt hierin opgevat als een optelsom van min of meer onafhankelijk van elkaar ontstane en naast elkaar coëxisterende culturen. Het is een *uitsluitend en statisch* concept. In al deze gevallen gaat het steeds over de eigen identiteit en geschiedenis versus die van de ander – de ander, die daarmee gesitueerd wordt buiten de grenzen van de eigen cultuur. Eigen cultuur is niet divers, maar eenvormig, niet heterogeen, maar homogeen, en diversiteit verwijst naar het naast elkaar bestaan van een veelheid van culturen, niet naar de inhoud van de betreffende culturen zelf. In deze vertaalslag wordt regionalisering dan ook etnoregionalisme.

Bij etnoregionalisme is cultuur vervolgens altijd *gedeelde* cultuur, die refereert aan *gedeelde* opvattingen, normen en waarden, en aan het bezit van een *collectieve* identiteit. Het gaat hier om het ‘wij’ versus ‘zij’, om het hervinden of zelfs construeren van wat dat ‘wij’ doet onderscheiden van het andere.⁹⁷ Etnische geschiedenissen zijn daarbij altijd monocultureel, mythologiseren van het verleden en fixeren zich per definitie op de lotgevallen van de eigen groep, waarbij buitenstaanders ofwel als een potentiële bedreiging ervaren worden, ofwel geassimileerd dienen te worden. Dit betekent dat etnoregio’s zich inderdaad kenmerken door een gesloten normen en waarden systeem, waarbij verandering als bedreiging gezien wordt en mobiliteit van mensen – toch een kenmerk van de hoogmoderne tijd – als een continue aantasting van het eigen culturele erfgoed ervaren wordt. Met verandering kunnen etnoregio’s niet uit de voeten en ze zullen zich er dan ook altijd met hand en tand tegen verzetten. De eigen culturele overlevering moet goed bewaakt worden en etnoregio’s neigen er dan ook naar ondemocratische en gesloten maatschappelijke structuren te ontwikkelen, waarin autoritaire politieke leiders het voor het zeggen hebben.

⁹⁶ Europese Unie (1997)

⁹⁷ G.Hofstede (1991); hoofdstuk 5: What is different, is dangerous

Een etnoregio heeft veel weg van een 'Gemeinschaft', "which in origin and nature is closed, katascopic, collectivistic and essentialist."⁹⁸

Voor al de *politieke leiding* speelt daarbij in op etnische sentimenten en werpt zich op als hoeder van het culturele erfgoed en de beschermheer van de eigen identiteit: politiek leiderschap neigt in een etnoregio naar charismatisch leiderschap. Dit komt, omdat in het etnoregionalisme intermediaire structuren hetzij ontbreken, hetzij nog slechts rudimentair aanwezig zijn: het 'centrum' heeft vaak decennialang zowel de politieke structuren als de samenlevingsverbanden gedicteerd en opgelegd. Voor natiestaten waren regionale verschillen vaak eerder een bedreiging dan een verrijking, en dus heeft de ontwikkeling van de natiestaat ook veelal geleid tot niet alleen de ontkenning van perifere wijzen van denken, handelen en voelen, maar ook tot marginalisering van de daaraan gerelateerde maatschappelijke structuren. Op het moment nu, dat de 'periferie' emancipeert door de relatieve teloorgang van de natiestaat, herontdekt men dan wel het eigen culturele erfgoed, maar zijn de oorspronkelijke structuren, die dat erfgoed droegen, aanzienlijk verzwakt. Daarom is etnoregionalisme zo'n gemakkelijke prooi voor politieke manipulatie: tussen het volk en de nieuwe leiders bevindt zich een maatschappelijk vacuüm.

In het politieke streven naar erkenning en (relatieve) autonomie kan dan ook de grens vervagen tussen de verdediging van het eigen culturele erfgoed enerzijds en het ontwikkelen van haat en agressie tegen andere culturen anderzijds. De zich op charisma baserende politieke regionale leiding streeft allereerst naar een erkenning van de grote miskenning, ofwel naar het emanciperen van de eigen, als onderdrukt ervaren cultuur. Men heeft lang aan de periferie gestaan, en nu er mogelijkheden bestaan ook een daadwerkelijk rol van betekenis te spelen in het maatschappelijke krachtenveld, zal men er dan ook alles aan doen daarbinnen au serieus genomen te worden en als gelijkwaardige gezien te worden. Echter, jarenlange culturele en politieke miskenning hebben vaak geleid tot diepe frustraties, en op het moment dat men daadwerkelijk politieke macht krijgt, kan er een 'afrekencultuur' met de vroegere 'overheerser' ontstaan. Gevoelens van oorspronkelijke inferioriteit worden omgezet in die van superioriteit, en de politiek emancipator kan verworden tot agressor, die niet langer schroomt het culturele erfgoed van de ander niet alleen te ontkennen, maar zelfs bereid is dit in het uiterste geval te vernietigen. Etnoregionalisme wordt zo meer de ideologie van een kleine politieke elite, die streeft naar meer macht en invloed, dan dat het daadwerkelijk nog een verwoording is van de geschiedenis en cultuur van de betreffende regio.

⁹⁸ A.C. Zijderveld (2000); p. 112. Zijderveld plaatst tegenover Gemeinschaft het Amerikaanse begrip Community, dat gekenmerkt wordt als "open, anascopic, individualistic and functionalist."

Voorbeelden

In *Understanding Scotland; the sociology of a stateless nation*⁹⁹ analyseert David McCrone de opkomst van het Schotse nationalisme in het Verenigd Koninkrijk.¹⁰⁰ Het Schotse nationalisme ontstond aan het einde van de negentiende eeuw, toen er door industrialisatie – en dus door de opkomst van het Engelse kapitalisme en het daardoor ontstane proletariaat – sprake was van een Schotse identiteitscrisis. Om die crisis te bezweren, herschiep men het Schotse verleden vanuit een sterk geromantiseerd perspectief, de “Gaelic Vision” genaamd.¹⁰¹ Het gaat hier om Schotse mythen en helden, waarin “personalities rather than people, and events rather than processes” centraal staan.¹⁰² Een dergelijk gemythologiseerd verleden suggereert eenheid: de eenheid van het Schotse volk, en de eenheid van zijn geschiedenis, die lineair is en daardoor een basale verwantschap en lotsverbondenheid van de 14^{de} eeuwse boer met de 21^{ste} eeuwse Schotse zakenman veronderstelt.

Dit Schotse culturele erfgoed geeft identiteit aan het moderne Schotse nationalistische bewustzijn: het Schotse dialect moet gesproken worden, de mythen en helden gekend, het Schotse karakter (Kailyard) geschraagd, en de Schotse ruit weer gedragen. Dat daarbij het “Kailyardism” een uitvinding was van Schotse emigranten, die hun vroegere vaderland sterk romantiseerden,¹⁰³ en de Schotse ruit naar alle waarschijnlijkheid ontworpen is door nota bene een Engelsman,¹⁰⁴ doet daarbij niet zoveel ter zake: etnoregionalistische geschiedenissen hebben weinig van last van ‘feiten’. Daarbij verlenen deze tradities en mythen niet alleen een hernieuwd zelfbewustzijn, ze dienen ook als legitimatiebasis voor de invulling van maatschappelijke en politieke instituties; ze symboliseren groepscohesie en socialiseren nieuwkomers in de juiste opvattingen, normen en waarden. De scheidslijn tussen ‘wij’ en ‘zij’ is daarbij overduidelijk: alleen een ‘echte’ Schot begrijpt zijn verleden en de betekenis ervan – anderen kunnen er hooguit alleen maar kennis van nemen.

Het Schots nationalisme beperkt zich niet slechts tot een culturele revival van het eigen verleden. McCrone toont overtuigend aan, dat er aan die revival ook politieke aspiraties verbonden zijn: geen natie zonder staat. Hij stelt dat het recente Schotse nationalisme (vanaf 1970) pas kon gaan floreren op het moment dat het centrale gezag van de natiestaat (lees: Westminster) in verval raakte, en dat daardoor deze beweging dan ook meer is dan alleen een herwaardering van

⁹⁹ D.McCrone (1998)

¹⁰⁰ Nationalisme is voor mij in dit geval identiek aan etnoregionalisme

¹⁰¹ D.McCrone (1998); p. 18

¹⁰² Ibid., p. 18

¹⁰³ Ibid., pp. 177 - 180: The Kailyard culture

¹⁰⁴ Ibid., pp. 180 - 184: The fall and rise of tartanry

het eigen culturele erfgoed: het Schotse nationalisme is een politieke uitdaging aan het centrale Britse gezag.¹⁰⁵ Daarbij politiseert het Schotse etnoregionalisme het eigen verleden niet alleen omwille van culturele emancipatie, maar ook omwille van een politieke agenda: het oprichten van een onafhankelijke en soevereine Schotse staat. Hier ligt precies de omslag, waardoor de culturele herontdekking van het eigen verleden, van de eigen taal en tradities, van de eigen mythen en geschiedenis – kortom, van het eigen culturele erfgoed – voorwerp wordt van de politieke ambities en aspiraties van enkelen, behorend tot de intellectuele en politieke elite. “The role of intellectuals in this context has been to identify the ‘essential character’ of a people, and to give it political expression.”¹⁰⁶ Het is deze relatief kleine elite, die zich opwerpt als de ‘juiste’ verwoorder van dat erfgoed, en als de ‘juiste’ vertegenwoordiger van die eigen identiteit. Schots etnoregionalisme zegt dan ook uiteindelijk meer iets over het karakter van de politieke leiding dan over zijn werkelijke verleden en culturele identiteit.¹⁰⁷

Een tweede voorbeeld toont aan, dat etnoregionalisme uiteindelijk ook kan uitmonden in geweld en etnische zuivering; het betreft de ontwikkeling in het voormalig Joegoslavië. Bosnië was oorspronkelijk niets anders dan de naam van een rivier en een gebied, waarin gedurende lange tijd Serviërs, Kroaten en Moslims – later Bosniërs genoemd – in een relatieve rust ten tijde van het Joegoslavische communisme cohabiteerden.¹⁰⁸ De ineenstorting van het communistische regime en daarmee van de Joegoslavische natiestaat, maakte voor ambitieuze politici de weg vrij om een etnocentrische geschiedenis te formuleren, die aantoonde dat de drie bevolkingsgroepen eigenlijk nooit een eenheid gevormd hadden. Religieuze en etnische identiteit kwamen hoog op de politieke agenda te staan, en politieke structurering vond alleen nog plaats langs etnische lijnen: partijen die zich opwierpen voor het ‘nationale’, dus algemene belang waren zwak en ontbrak het aan aanhang. “Why should I be a minority in your state when you can be a minority in mine?”¹⁰⁹ is een politiek statement, dat alleen kan opdoemen in een situatie, waarin etnoregionalistische bewegingen

¹⁰⁵ D. McCrone (1998); pp. 211 - 215: Nationalisme in Scotland

¹⁰⁶ Ibid., p. 190

¹⁰⁷ Terecht merkt McCrone op, dat de beschrijving van de Schotse geschiedenis eenzijdig vanuit een politieke en manlijke elite geschreven is. Vrouwen, minderheden en buitenstaanders – met allen hun eigen identiteit en bijdrage aan de Schotse geschiedenis en samenleving – spelen in de mythen en heldendaden van het Schots nationalisme geen rol van betekenis. Typerend in dit verband is een citaat over vrouwen uit een Schotse roman, geschreven aan het begin van de twintigste eeuw: “Not only do they (women, A.R.) have no rights, they have no personalities beyond what is interpreted by husband, father and son. With the two men dead, they have no alternative but to die also.” D. McCrone (1998); p. 191

¹⁰⁸ J.Eller (1999); hoofdstuk 6: Bosnia: Of Myths and Maps

¹⁰⁹ Ibid., p. 243

streven naar autonomie en zelfstandigheid, en waarvan de politisering leidt tot wapengekletter.

Dit wapengekletter richt zich niet alleen op het in bedwang houden van de eigen populatie binnen de grenzen van de 'juiste', etnische leer. Het is vaker gezegd: etnoregionalisme creëert een 'wij', en daartegenover staat altijd een 'zij'- een 'zij' die veelal als een sta-in-de-weg en als een bedreiging gezien wordt voor de realisatie van het eigen, etnische gedachtegoed. Etnoregionalisme neigt dan ook niet alleen tot een eendimensionale inrichting van het eigen huis, waarbinnen voor andersdenkenden geen plaats is, maar kan zich ook richten op de vernietiging van het 'zij'. Het is een geleidelijk proces, waarin het etnisch cultureel absolutisme de ander eerst uitsluit, vervolgens onderdrukt, en tenslotte – als dat niet werkt – vernietigt. Etnische zuivering is in dit verband een oorlog tegen de multiculturele samenleving en haar idealen. Zo moesten volgens de Bosnisch-Servische leider Karadzic in Bosnië "the Muslims disappear from the earth".¹¹⁰ Om dit te realiseren werden Bosnische mannen afgezonderd en vermoord, en vrouwen systematisch en planmatig verkracht teneinde 'bastarden' te kweken om zo een einde te maken aan het bestaan van de Moslim Bosniërs. Maar de agressie richtte zich niet alleen fysiek op mensen: de aan de islamitische Bosniërs gerelateerde cultuur diende in haar geheel te verdwijnen. Tussen de 800 en 1000 moskeen werden vernietigd, alsmede begraafplaatsen, scholen, en eeuwenoude middeleeuwse bruggen. De bibliotheek van de universiteit en de bibliotheek van het Institute of Oriental Studies, beide in Mostar gehuisvest, werden vernietigd, waarmee rijke en unieke collecties op het gebied van de middeleeuwse en Ottomaanse geschiedenis en cultuur definitief verloren zijn gegaan.¹¹¹ Etnoregionalisme is hier allang niet meer een emanciperende beweging, maar heeft het gezicht gekregen van een agressor, die het oogmerk heeft alles te vernietigen, wat buiten het eigen etnische gezichtsveld valt.

Conclusie

Etnoregionalisme biedt een institutioneel perspectief in de hoogmoderne tijd en voorziet in sociaal kapitaal. Institutioneel in de zin, dat het een zin- en betekenisgevend kader verschaft voor het dagelijkse denken, voelen en handelen. Sociaal kapitaal in de zin, dat het de netwerken en (in)formele structuren aanreikt, waarlangs individuen zinvol kunnen interacteren en tot identificatie en identiteit komen. Etnoregionalisme wordt daarbij gekarakteriseerd door het streven om het verleden opnieuw te laten herleven in het heden. Dat verleden is etnisch-cultureel van aard en wordt teruggehaald via taal, tradities en een op grote verhalen en mythen gebaseerde geschiedenis. Daarin wordt de lineariteit van die geschiedenis en de homogeniteit van de

¹¹⁰ Geciteerd in J.Eller (1999); p. 294

¹¹¹ Ibid., hoofdstuk 6. Zie ook R.Remington (1997)

veronderstelde eigen culturele identiteit sterk benadrukt: etnoregio's ontwikkelen een sterk 'wij-gevoel'. Zij kenmerken zich door een gesloten normen- en waardensysteem, een verzet tegen verandering en mobiliteit en een afwijzing van dat wat de veronderstelde eigen etnisch-culturele identiteit zou kunnen relativiseren: voor zover het 'zij' niet assimileert met het 'wij', wordt het eenvoudigweg buitengesloten.

Etnoregio's komen op in een tijd waarin het 'centrum' aan macht en invloed inboet, en moeten dan ook in eerste instantie gezien worden als een emancipatie van de periferie ten opzichte van dat centrum. Die emancipatie wordt gedragen door de herontdekking van een cultureel verleden, dat vaak door de dominantie van het centrum ofwel niet mocht bestaan, ofwel voorwerp van onderdrukking was. Maar juist door die jarenlange miskennen en onderdrukking door het 'centrum', zijn de maatschappelijke intermediaire structuren in een etnoregio vaak slecht of minimaal ontwikkeld, waardoor etnoregio's het ideale speelveld (kunnen) worden van politieke manipulatie in het algemeen en de politieke ambities van enkelingen in het bijzonder. Uiteindelijk heeft de herontdekking van het verleden dan nog weinig te maken met een zoektocht van een bevolkingsgroep naar zijn eigen wortels, maar wordt het veel meer een ideologisch politiek verhaal over dat verleden teneinde een 'staat voor de natie' te stichten. Etnoregionale emancipatie neigt snel tot het streven naar politieke autonomie en segregatie, waarin dat politieke doel vele middelen heiligt, zelfs etnische zuivering.

Regio en de waarde van de economie: de moderne regio

In het modern regionalisme is de werkelijkheid een in de toekomst te realiseren project, en verleden en heden staan volledig in dienst van die nieuw te ontwerpen realiteit. Het is een zoektocht naar zin en betekenis, die in de toekomst geprojecteerd worden, en waarbij groei en verandering de maatstaf zijn voor het legitimeren van het dagelijks handelen. Geschiedenis en traditie hebben hierin hooguit een dienende, ideeënverschaffende functie, maar dienen niet als leidraad. Het is het type regionalisme, waarbij de werkelijkheid er is voor het individu, en fungeert als object voor de verdere zelfontplooiing en zelfrealisering van dat individu. Modern regionalisme is in zekere zin de werkelijkheid van een hoogmoderne "staccato cultuur", waarin de mythen van vooruitgang, vernieuwing en maakbaarheid ten volle tot bloei kunnen komen.¹¹²

¹¹² A.C. Zijdeveld (1991). Zie ook de bespreking van de Staccato Cultuur door Bas van Stokkom, getiteld 'Rationele instituties, irrationele emoties', in: H. van den Braak (2002).

Typering

Modern regionalisme wordt *gekenmerkt door zijn toekomstgerichtheid, door zijn individualisme, door het economische ethos van de vrije markt ondernemer, en door zijn stedelijkheid*. Modern regionalisme is *toekomstgericht*, en waardeert zowel bestaande als historisch gegroeide realiteiten slechts in zoverre zij kunnen bijdragen aan dat toekomstontwerp. De ‘open ruimte’ van de toekomst wordt gekoesterd en heden en verleden hebben slechts betekenis als een misschien interessante, maar wel één van de vele mogelijkheden om die open ruimte in te vullen. Maakbaarheid van de werkelijkheid en de actief scheppende rol van het individu daarbinnen staan centraal, zonder dat daarbij sprake is van enige hindering door traditionele erfenissen of bestaande verhoudingen.¹¹³ De werkelijkheid is een voor het individu te realiseren potentialiteit, en wat was en is, kan in het beste geval ‘gebruikt’ worden om de zelfrealisering van het individu te faciliteren.

Modern regionalisme is *individualistisch*. De maatschappelijke werkelijkheid is als geheel niet meer dan de som der delen en is te beschouwen als een conglomeraat van individuen, die zich in ‘dunne en lichte netwerken’,¹¹⁴ tot elkaar verhouden. Daarom kennen moderne regio’s geen ‘wij’ en ‘zij’ denken of cultuur: de ander dient per definitie iets nieuws te bieden en fungeert als zodanig steeds als bron voor de ontwikkeling van het eigen, individuele toekomstontwerp. Waar die ander daar niet langer aan voldoet, wordt via de netwerken naar nieuwe anderen gezocht, die wel in die functie voorzien. De moderne regionalist waardeert dan ook heterogeniteit, veelkleurigheid, en veeltaligheid – kortom, multiculturaliteit – , omdat hierin individuele levensstijlen tot uitdrukking komen en omdat hierdoor steeds nieuwe prikkels voorhanden zijn om de bestaande werkelijkheid te veranderen en te vernieuwen in een ander ontwerp. Als de etnoregio het ‘ene’ koestert, dan koestert de moderne regio het ‘vele’.

Dit toekomstgerichte individualisme komt het meest tot zijn recht in een *economische context*, omdat in een liberale economie de behoefte aan groei en verandering steeds aanwezig is. Economische stilstand is achteruitgang, en economische groei is een noodzaak om de continue uitwisseling van goederen en diensten te garanderen. Economisch ondernemen en economische voorspoed staan dan ook centraal bij de moderne regionalist. Maar het erbij passende ethos is niet langer dat van de hardwerkende, zuinige en door “innerweltliche Askese” gekarakteriseerde protestant.¹¹⁵ Het ondernemende, flexibele, ongebonden en naar succes verlangende individualisme is de nieuwe, erbij passende levensstijl.

¹¹³ Zie in dit verband ook A.C.Zijderveld (1998a); hoofdstuk 2: Abstract urbanity – the modernisation of urban culture

¹¹⁴ A.C.Zijderveld (2000); pp. 123 - 127

¹¹⁵ M.Weber (1969)

Modern regionalisme biedt het individu de mogelijkheid zichzelf te ontplooiën en te realiseren met behulp van de wetten van het liberale kapitalisme en de vrije markt economie, en succes op dit gebied staat garant voor een rijk en zinvol leven.

Deze levensstijl is *stedelijk*. Van oudsher kenmerken steden zich als de plaats, waar handel en nijverheid zich concentreren, vaak op het snijpunt van wegen, rivieren of doorgangplaatsen.¹¹⁶ Het ondernemen behoort tot de ‘core business’ van de stad en eenieder die wat wil, kan, ongeacht zijn afkomst of achtergrond, binnen de contouren van een stad zijn kansen grijpen om in zijn bestaan te voorzien. “Urbanity is founded upon shared interests, not upon shared language, religion, or (even worse) blood and soil.”¹¹⁷ Hierdoor maakt het niet uit wie of wat je bent – het gaat om het grijpen van de kansen. Tradities, herkenbaarheid en sociale controle zijn vreemd aan steden: vrijheid, ondernemen, anonimiteit en formeel aangegane onderlinge verbanden hebben hun plek ingenomen. Hoewel mensen zich vaak wel met de stad verbonden voelen, speelt historiciteit een zeer beperkte rol: het gaat om het opbouwen van een nieuw leven, het grijpen van kansen – om de toekomst. Daardoor trekken steden vaak een bont gezelschap van mensen aan, van ‘winners’ tot ‘losers’, van een gearriveerde bovenlaag tot een voor zijn bestaan vechtende onderlaag. Heterogeniteit en diversiteit van de bevolking is per definitie een hoofdkenmerk van de stad – een diversiteit die fungeert als een noodzakelijke motor voor het uitwisselen van kennis en het ontwikkelen van nieuwe ideeën. Het is alleen in de stad, waar naast het bedrijfsleven ook instituties als kunst en wetenschap tot volle wasdom komen. En het is alleen in de stad, waar een immigrantencultuur, een homocultuur, een dak- en thuislozencultuur, een uitgaanscultuur en een mobiliteitscultuur zich kan ontwikkelen.¹¹⁸ Deze stedelijke cultuur sluit naadloos aan bij modern regionalisme, omdat het de juiste voedingsbodem biedt, waarop toekomstgerichtheid, individuele vrijheid, flexibiliteit, ondernemen en maakbaarheid van de werkelijkheid zich ten volle kunnen ontwikkelen.

De ontwikkeling van urbane centra speelt een steeds belangrijkere rol in de ontwikkeling van de samenleving als geheel. De initiërende, regulerende en controlerende taak van de natiestaat neemt immers zienderogen af, niet alleen in politieke zin, maar ook als het gaat om het plannen en stimuleren van nationale economieën, en het zijn vooral de urbane centra, die in de ontstane leemte moeten voorzien, zowel wat betreft de economische dynamiek als de ontwikkeling van raamwerken voor politieke besluitvorming en

¹¹⁶ K.Doevendans (2000); pp. 68 - 90

¹¹⁷ A.C.Zijderveld (1998b); p. 24

¹¹⁸ A.C.Zijderveld (1998a); pp. 44 - 46

samenlevingsopbouw. In dit verband wordt meer en meer gesproken van “Citistates” of urbane regio’s¹¹⁹ – gebieden die bestaan uit stadscentra, buitenwijken, voorsteden, randgemeenten en de omliggende landelijke gebieden, “clearly and intimately interconnected in geography, environment, work force, and surely a shared economic and social future.”¹²⁰ In 2000 leefde meer dan de helft van de wereldbevolking in dit soort urbane gebieden, oplopend tot waarschijnlijk tweederde in 2020,¹²¹ en het zijn deze gebieden, en niet het platteland of de gecentraliseerde natiestaat, die de hoofdmotor zijn van economische groei, economische ontwikkeling en materiele welvaart.

Voorbeelden

In een artikel, getiteld ‘Tocqueville revisited’, doet Charles Handy de beroemde beschrijving van Tocqueville over de Amerikaanse samenleving anno 1830 nog eens dunnetjes over, maar dan anno 2000.¹²² Natuurlijk bestaan er nog restanten van de Puriteinse tradities, alleen hebben ze een seculiere inhoud gekregen. “Today is better than yesterday, and tomorrow will be better than today”, quoteert hij met instemming Ronald Reagan’s karakterisering van de Amerikaanse levensstijl. “Life is getting better, because richer (!), for all. The world will continue to get richer...; pockets of poverty will eventually disappear. America can and should lead the way to this newfound land of wealth and happiness. It can be an example to the rest of the world...”.¹²³ De toekomst ligt klaar om ontdekt en ontgonnen te worden, en het ondernemen, het innoveren en het accumuleren van materiele rijkdom zijn daarbij de centrale aanjagers van de Amerikaanse vooruitgang. Excessieve rijkdom is geen taboe en daarom niet iets, waarvoor men zich moet schamen. Integendeel, het is een teken van een wel besteed leven, waarop men trots kan zijn. Verplichtte vroeger de adel, dan doet dat nu de rijkdom: “noblesse oblige” is vervangen door “richesse oblige”, en het geven van geld aan individuen, fondsen of instellingen is een vorm van filantropie, waarin zowel de status en het prestige van de gever als het succes van de Amerikaanse way-of-life geaccentueerd worden.

Economisch succes is een ethos, dat voornamelijk de drijfveer is in het midden en klein bedrijf, waarin kennistechnologische en dienstverlenende ondernemingen de boventoon voeren en de belangrijkste aanjager zijn van

¹¹⁹ A.C.Zijderveld (1998b)

¹²⁰ N.Peirce (1993); p. X

¹²¹ Ibid., p. 4

¹²² C.Handy (2001)

¹²³ Ibid., p. 59

economische verandering en groei. Handy noemt deze kleine ondernemers nogal denigrerend “vlooiën”, die meeliften op de huid van de “olifanten” – de multinationals, maar waarbij de olifanten steeds meer op de vlooiën gaan lijken door de flexibilisering van de arbeidsverhoudingen. Hij karakteriseert de bedrijfscultuur van de nieuwe kleine ondernemers als volgt: “Fleas are passionate and busy, whether they are entrepreneurs, financiers, or specialists of one sort or another. They are self-absorbed, even self-obsessed. They have little time for community or for politics, sometimes even for relationships. Loyalty is first to themselves and to their careers and close family, second to the project that they are working on, and only third to the organization or community where they currently reside.”¹²⁴ Individualiteit en flexibiliteit zijn in deze werkelijkheid een voorwaarde voor succes; sociabiliteit en stabiliteit een belemmering daarvan.

Uit dit ethos worden in het modern regionalisme de helden geboren, net zoals het etnoregionalisme die kende. Maar het zijn hier geen historisch verankerde figuren, of politiek charismatische representanten van het culturele erfgoed; integendeel, het zijn de geslaagde, met succes gelouterde ondernemers, die op symbolische wijze het ‘ethos’ representeren en daardoor het voorbeeld zijn voor veel navolgers. Jim Clark, de oprichter van Netscape en daarmee de grondlegger van het Internet, is in dit verband zo’n hoogmoderne regionale held in de gemondialiseerde werkelijkheid van het Internet. In het boek *Het nieuwste van het nieuwste*¹²⁵ wordt zijn leven geafficheerd als exemplarisch voor het nieuwe menstype, dat altijd op zoek is naar het nieuwste van het nieuwste en waarbij creatieve intelligentie en origineel ondernemerschap de basis vormen voor het ‘veroveren van de wereld’. Jim Clark is de ‘held’, die een technologische revolutie teweeg bracht door de introductie van het Internet als communicatiemiddel voor de massa. Hij is de ondernemer, die als eerste zijn technologiebedrijf naar de beurs bracht en daardoor niet alleen een hausse en een ongekende rijkdom voor zichzelf en zijn personeel veroorzaakte, maar ook aanleiding gaf tot een stortvloed van publicaties over de nieuwe economie. Dit soort helden zijn vanzelfsprekend unieke persoonlijkheden, wars van welke bindingen of conventies dan ook. “Zij zijn doorgaans geen typische kinderen van onze tijd. Ze ontwrichten de bestaande samenleving en vormen een katalysator voor verandering en regeneratie. Zij betekenen voor Silicon Valley precies hetzelfde als wat Silicon Valley voor Amerika betekent. En zij hebben hun sporen in de moderne samenleving achtergelaten.”¹²⁶ Toekomst, veranderen, innoveren, omvormen, niet berusten, geen conventies – Jim Clark als de medegrondlegger en held van een moderne regio bij uitstek: Silicon Valley.

¹²⁴ C. Handy (2001); p. 61

¹²⁵ M.Lewis (2000)

¹²⁶ Ibid., p. 12

Een Europese variant op Silicon Valley is Sophia Antipolis¹²⁷, gelegen in het departement van de Maritieme Alpen in Zuid-Frankrijk. Sinds 1963 wordt ten noorden van Nice een bosrijk gebied ontgonnen, waar met name hightech industrie met een internationale uitstraling aangetrokken is om de regio een economische impuls te geven. Sophia Antipolis is een ‘geconstrueerde’ regio: er bestaat geen kern of ‘stedelijk’ centrum, maar het is een ‘science park’ met een collectie van bedrijven op het gebied van informatietechnologie, biotechnologie en hoogwaardige onderwijs- en onderzoeksinstituten.¹²⁸ Inmiddels zijn er 25.000 banen gecreëerd - waarvan er 4.000 voor onderzoekers bestemd zijn - die verspreid zijn over 1227 bedrijven en ondernemingen, en de beroepspopulatie bestaat uit 68 nationaliteiten. Het project heeft inmiddels voor de regio Nice na Parijs de tweede plaats opgeleverd wat betreft economische groei en bedrijvigheid in Frankrijk.¹²⁹ De overeenkomst met Silicon Valley blijkt uit de volgende uitspraak: “We scientific types like this kind of environment. It’s just like California here.”¹³⁰

Ook regio’s met rijke tradities en een diepverankerd cultureel erfgoed hoeven zich niet per definitie te afficheren als etnoregio. Integendeel, ook zij kunnen de economie als waarde gebruiken voor hun profilering als moderne regio. De provincie Noord-Brabant in Nederland en Beieren in Duitsland zijn daar voorbeelden van. Noord-Brabant zou zich op basis van zijn agrarisch verleden gemakkelijk in etnoregionale zin kunnen profileren als het land van de Brabantia Nostra, maar doet allesbehalve dat. Het provinciebestuur is modern in die zin, dat het vizier gericht is op het ontwikkelen van een sterke, dynamische economie, ondersteund door een degelijke, klantgerichte infrastructuur: economische ontwikkeling derhalve als waarde, niet het Brabantse culturele erfgoed. Brabant is aantrekkelijk vanwege zijn auto-industrie, zijn technologiebedrijven, zijn universiteiten en overige instellingen van onderwijs, zijn transportmogelijkheden en zijn gunstige ligging ten opzichte van andere Europese landen. Onderlinge Brabantse netwerken en samenwerkingsverbanden worden ontwikkeld om een zo goed mogelijk investerings- en vestigingsklimaat te ontwikkelen teneinde een min of meer stabiele economische groei te

¹²⁷ De naam is ontleend aan het door de Grieken rond 600 voor Christus gestichte Antipolis, het huidige Antibes. Zie N. Davies (1997); p. 107

¹²⁸ Sophia Antipolis (2000)

¹²⁹ Sophia Antipolis (2001)

¹³⁰ Uitspraak van K. Ross, professor aan de Eurecom Graduate School in Sophia Antipolis. Geciteerd in: Sophia Antipolis (2001).

garanderen. Problemen worden niet geweten aan de teloorgang van het Brabantse erfgoed, maar worden nuchter onder ogen gezien en oplossingsmodellen worden gegenereerd teneinde hier iets aan te doen; Brabant wil zich uitdrukkelijk op zijn toekomst voorbereiden door zich te profileren als een moderne, economisch-dynamische regio, bereid om volop de concurrentie aan te gaan met de ‘oude stedelijke centra’.¹³¹

Een van die knelpunten is de, ook in verhouding tot de overige regio's in Europa, relatief grote vergrijzing in de Brabantse regio, wat zijn repercussies heeft op de economie, de arbeidsmarkt, het wonen, zorg en welzijn, onderwijs, vervoer en toerisme en recreatie – op de Brabantse samenleving als geheel dus. Het raakt jong en oud, arm en rijk, autochtoon en allochtoon. Het provinciebestuur realiseert zich dat zij hierin actie moet ondernemen en organiseert dan ook systematisch bijeenkomsten met het bedrijfsleven, gemeenten, maatschappelijke organisaties en vertegenwoordigers van belangengroeperingen om zo gebruik te maken van de beschikbare expertise en om een groter maatschappelijk draagvlak te creëren met betrekking tot het oplossen van de vergrijzingproblematiek. Zij stimuleert bedrijven, instellingen en burgers om op regionale schaal samenwerkingsverbanden aan te gaan en innovatieve projecten te ontwikkelen. Kernwoorden hierin zijn steeds vernieuwing en flexibilisering: flexibilisering van de arbeidsverhoudingen om ouderen zo langer de mogelijkheid te geven te werken; open en flexibele systemen van onderwijs, waardoor levenslang leren mogelijk wordt; een nieuw systeem van openbaar vervoer, gebaseerd op de wensen van de oudere gebruiker, enz. Ook voor de provincie Brabant zijn toekomst, (kennis)economie, ondernemen, verandering en innovatie kernbegrippen.¹³²

Een soortgelijk voorbeeld in dit verband is Beieren in Zuid-Duitsland. Deze van oudsher agrarische Duitse deelstaat, bekend om zijn alpen, boeren, bier, aartsconservatieve tradities en bedenkelijk verleden, staat heden ten dage beter bekend als Bavaria Valley, niet zonder reden in analogie met de Californische vallei. Door van de Lederhose over te stappen naar de Laptop, is het de Beierse deelstaatregering gelukt om de relatief arme landbouwstaat om te vormen tot een hoogtechnologische samenleving, waardoor Beieren een van de welvarendste gebieden van Europa geworden is. Een moderne visie op de

¹³¹ ALIVE (2000). In het bijzonder wordt Noord-Brabant hier vergeleken met een aantal andere regio's in Europa. Zie ook Provincie Noord-Brabant (2000).

¹³² Provincie Noord-Brabant (2000)

ontwikkeling van de deelstaat lag hieraan ten grondslag; een visie, die waarschijnlijk sterk beïnvloed werd door frequente interacties met de Amerikaanse 'bezetter' na de Tweede Wereldoorlog. Nieuwe universiteiten in Regensburg, Augsburg, Passau, Bayreuth en Bamberg werden in de tweede helft van de twintigste eeuw opgericht, naast de al bestaande klassieke universiteiten van München, Würzburg en Neurenberg, en allianties tussen kenniscentra, bedrijfsleven en overheid sterk gestimuleerd. Hierdoor is Beieren op den duur een toplocatie geworden voor informaticabedrijven, voor computer- en communicatietechnologie, voor biotechnologie en voor hoogwaardig onderzoek op het terrein van medische technologie en genetica. Daarnaast is er ook het Max Planck-Instituut gevestigd en het Duitse instituut voor Lucht en Ruimtevaart. In het kort: Beieren is een moderne regio, dat haar verleden achter zich heeft gelaten, en haar toekomst tracht te verzekeren door het ontwikkelen van een hoogwaardige kenniseconomie.¹³³

Conclusie

Ook de moderne regio kan gezien worden als een institutioneel antwoord op de vraagstukken van de hoogmoderne tijd: het is een zin- en betekenisgevend kader, waarlangs mensen hun dagelijkse leven ervaren en interpreteren. Die zin is economisch ingevuld: ontwikkeling is primair economische ontwikkeling, en via arbeid en het realiseren van een grotere materiële welvaart, kan het individu zichzelf ontplooiën en verwerkelijken. Modern regionalisme is toekomstgericht; een toekomst die ontgonnen moet worden, maar nooit af is: in verandering en maakbaarheid van het leven ervaart de moderne regionalist de essentie van zijn bestaan. Hij is daarin een ondernemende en flexibele individualist, die zijn toekomst ontwerpt zonder enige hinder van historische tradities of maatschappelijk engagement. Modern regionalisme bevordert individualisering en benadrukt daardoor heterogeniteit, veelkleurigheid en multiculturaliteit. Modern regionalisme is 'stedelijk': het kent de geborgen inbedding in bestaande en overzichtelijke structuren niet, maar volgt slechts de dynamiek van verandering, nieuwe mogelijkheden en open kansen. In feite bestaat de werkelijkheid voor de moderne regionalist louter uit een rijke aaneenschakeling van kansen, en die worden benut, of niet.

Het primaat van de economie in het moderne regionalisme heeft zijn sterke kanten. Het stimuleert mensen om te ondernemen, om initiatieven te nemen en niet te berusten. Het ondersteunt de veranderingsgezindheid, de creativiteit en het innoverend vermogen van mensen. Het creëert in de meeste gevallen meer welvaart en materiele rijkdom. Maar dit rusteloos individueel zoeken naar succes en materieel gewin heeft ook zijn schaduwzijden. Een eerste valkuil van het modern regionalisme is het blinde vertrouwen in de heilzame werking van

¹³³ M (Magazine) NRC Handelsblad (oktober 2000); ook: Flemish Quality Management Centre (1994)

economische wetmatigheden. Niet alleen biedt de vrije markt economie het vooruitzicht op bloei en welvaart, ook is de vrije markt economie in deze optiek het uitgangspunt en het medicijn om een reeks van problemen op sociaal en ecologisch gebied op te lossen. De rijke wordt filantroop, en zal de arme geven – rijkdom oblige – en het bedrijfsleven zal zelf de verantwoordelijkheid nemen voor een goed en duurzaam schoon milieu. Dit zijn echter gebieden, waarop normaliter ook de regulerende werking van een overheid en de ‘publieke opinie’ van de burgermaatschappij hun vruchten afwerpen. Beide zijn echter zwak ontwikkeld in een moderne regio, waar het recht van de economisch sterkste de norm bepaalt.

Maar misschien is de grootste valkuil van modern regionalisme wel de atomiserende en de anomiserende werking, die hij heeft op de samenleving. In tegenstelling tot het etnoregionalisme ontbeert de moderne regio een ‘wij’-cultuur; een cultuur met duidelijke collectieve identificatiesymbolen. Moderne regio’s bestaan uit een bonte verzameling van fragmentarisch met elkaar samenhangende individuen, waarin ieder voor zich zijn hoofd boven water probeert te houden, al of niet met succes, in de jungle van de vrije markt economie. Modern regionalisten “are self-absorbed, even self-obsessed...(and) loyalty is first to themselves and to their careers.”¹³⁴ De ‘Jim Clark’ realiteit geldt slechts voor weinigen, terwijl hij als symbool velen meezuigt in de dynamiek van verandering, flexibilisering en onthechtende individualisering van de arbeidsmarkt. Richard Sennett spreekt in dit verband van de “flexibele mens”¹³⁵, die als hoogopgeleide werknemer in een alles-of-niets-economie beseft, dat ervaringskennis er niet langer toe doet, dat persoonlijke mislukkingen taboe zijn, en dat de enige troost te vinden is in de beschikbaarheid van persoonlijk succesverhalen. Sennett geeft aan dat flexibele arbeidsomstandigheden duurzame loyaliteit ondergraaft, doordat het frequent wisselen van functie en woonplaats en het niet hechten aan een vaste baan gestimuleerd wordt. Werknemers worden aangezet risico’s te nemen, levenslang te leren en zich flexibel op te stellen in steeds nieuwe omgevingen. Waar ongebreidelde flexibiliteit en veranderingsgezindheid de absolute norm geworden zijn, daar ontbreekt het aan duurzaamheid, aan verankering, aan ‘karakter’. Een moderne regio kan dan ook in het uiterste geval resulteren in een volledig gefragmenteerde samenleving.

Regio en de waarde van de burgermaatschappij: de civiele regio

“Turiijn...wat een waardige, ernstige stad! Helemaal niet grootstedelijk, helemaal niet modern. Er is eenheid van smaak, tot in de kleuren toe. Een

¹³⁴ C.Handy (2001); p. 62

¹³⁵ R. Sennett (2000)

klassieke plaats, niet slechts voor de ogen, maar ook voor de voeten! Wat een veiligheid, wat een plaveisel, om maar niet te spreken van de omnibussen en trams, die wonderbaarlijk fraai zijn ingericht! Wat een waardige, statige pleinen! De stijl van de paleizen is zonder pretentie; de straten zijn schoon en deftig – alles is veel waardiger dan ik had verwacht! De mooiste cafés, die ik ooit gezien heb. De arcades zijn bij dit wisselvallige klimaat wel nodig; maar ze zijn ruim, niet benauwend. Avonden op de brug over de Po: heerlijk! Voorbij goed en kwaad!”¹³⁶

In dit zo euforisch door Nietzsche in 1888 beschreven Turijn slenterde ik onder de kilometers lange arcades rond met een Italiaanse collega. Turijn is zo streng geometrisch aangelegd, dat de plattegrond sterk lijkt op een moderne Amerikaanse stad, maar in werkelijkheid ademt ze een zuidelijke sfeer van intimiteit en historiciteit uit. Ik merkte tijdens onze levendige discussies onder andere op, dat Italië toch wel erg instabiel is met zijn meer dan zestig regeringen tussen de Tweede Wereldoorlog en het nieuwe millennium. “Blijkbaar maakt dat hier niets uit, het leven gaat toch gewoon door, en Rome is ver weg,” was het korte, maar treffende antwoord van mijn collega.

Typering

De verzorgingsstaat van Zuid-Europese landen als Griekenland, Italië, Spanje en Portugal wordt ook wel ‘rudimentary’¹³⁷ genoemd: economische ontwikkeling blijft achter, en het ontbreekt er veelal aan een wettelijke en institutionele basis in het voorzien van zorg en welzijn door de overheid. ‘Rudimentary’ als classificatie ontstaat, als economisch presteren en politieke transparantie de maat van onze bril zijn. Inderdaad behoren de betreffende landen in hun geheel of gedeeltelijk tot de zwakkere economieën in de Europese Unie: grote delen van Griekenland, Zuid-Italië, Spanje, en Portugal hebben een bruto binnenlands product (BBP), dat lager ligt dan 75% van het Europese gemiddelde, en een meer dan substantieel gedeelte van de Europese structuurfondsen voor regionale ontwikkeling gaat naar deze gebieden teneinde de bedrijvigheid en de werkgelegenheid te stimuleren.¹³⁸

Ook in politieke zin zijn het landen, die niet kunnen bogen op een lange en duurzame democratische traditie. Integendeel, zij bezitten een relatief jong democratisch verleden, dat of ontstaan is in de vijftiger jaren van de twintigste eeuw na het verdwijnen van het fascisme (Italië), of ontstaan is door het verdwijnen van militaire dictaturen nog later in de zeventiger jaren van de vorige eeuw (Griekenland, Portugal en Spanje). Tenslotte wordt ook de vigerende politieke praktijk in deze landen, ondanks het bestaan van

¹³⁶ F. Nietzsche – Turijn. Brief aan Köselitz 7 april 1888. Geciteerd in Chamberlain (2000)

¹³⁷ W.Lorenz (1994); hoofdstuk 1; A.C.Zijderveld (1999); p. 103

¹³⁸ Europese Unie (1999a)

democratische principes en spelregels, nog altijd mede beïnvloed door vormen van personalisme en cliëntelisme.¹³⁹ Kortom, noch in economische, noch in politieke zin kan Zuid Europa gezien worden als een lichtend en na te volgen voorbeeld.

Kijken we echter door de bril van de burgermaatschappij, dan ontstaat er een ander beeld. Dan spreken we over Zuideuropese landen, die de bakermat zijn van veel civiele verworvenheden. De Grieken als grondleggers van de Westerse filosofie en de democratie als staatsvorm; de Romeinen als grondleggers van het civiele recht. De eerste universiteit van Europa werd gesticht in Bologna (rond 1180), de tweede in Salamanca in Spanje (1215) en spoedig volgden in de 13^{de} eeuw steden als Padua, Napels, Perugia en het Portugese Coimbra (1303)¹⁴⁰ – tegenwoordig allesbehalve steden, die in het oog springen door een hoge score op het terrein van economisch en politiek presteren. Het zijn steden en landen, die een lange traditie hebben in samenlevingsopbouw en in ‘civiel’ presteren, waarbij de sociaal-culturele ontwikkeling altijd het primaat gehad heeft boven economische voorspoed en politieke zuiverheid.

In de civiele regio is de opbouw van de sociaal-culturele werkelijkheid het doel bij uitstek. Civiel regionalisme wordt gekenmerkt door het scheppen van een publieke ruimte, waarin mensen elkaar kunnen ontmoeten, waarin zij geactiveerd worden om tot gezamenlijke initiatieven te komen en waarin deze initiatieven hun bestending vinden. Civiel regionalisme stimuleert de ontwikkeling van feitelijke interactieprocessen: de interactie heeft betekenis uit zichzelf en de vorming van netwerken is een doel op zich; minder relevant zijn in eerste instantie de mogelijke producten, bijvoorbeeld regio's, die er uit voort kunnen komen.

In de civiele regio is de werkelijkheid dus vooral een sociaal-culturele werkelijkheid. Die sociaal-culturele werkelijkheid is primair *ontmoetingsruimte*, een plaats van samenkomen, waarin mensen ervaringen met elkaar uitwisselen, idealen delen en conflicten beslechten. De plaats, waar dit gebeurt, is eigenlijk niet zo belangrijk. Het kan de markt zijn, waar men naast het verkopen van de handelswaar elkaar ook ontmoet, nieuwtjes uitwisselt en elkaar wederzijds adviseert. Maar het kan ook het café of de herberg zijn, het lokaal van de belangenvereniging, de bejaardensoos, de demonstratieve optocht, de buurtvereniging, het voetbalstadion, of het Internet. Van belang is dat mensen een ontmoetingsplek scheppen of opzoeken, waarin sociaal-culturele doelen voorop staan: het maken van kunst en cultuur, zowel met een grote ‘K’ als een kleine ‘k’; het organiseren van wederzijdse belangen; het delen van vreugde en verdriet; het debatteren over goed en kwaad; het ontwerpen van strijdplannen,

¹³⁹ Zie R. Putnam (1994); pp. 99 en verder

¹⁴⁰ Larousse (1979)

waartegen of waarvoor dan ook. Individuele ervaringen en interessen worden in een sociaal-culturele context gedeeld met anderen en daarbij hetzij bekrachtigd, hetzij betwist. Het is de context bij uitstek, waarin mensen dagelijks bezig zijn met het zoeken naar en het geven van zin en betekenis aan hun leven in een continue interactie met anderen.

Civiele regio's *activeren* mensen. Door hun 'bottom-up' karakter bieden ze bij uitstek de gelegenheid om in sociaal-cultureel verband aan individuele interessen vorm en inhoud te geven; ze bieden als het ware het kader waarlangs menselijke energie geëxternaliseerd kan worden, waarin strevingen en talenten de kans krijgen zich uit te drukken en communiceerbaar gemaakt worden ten opzichte van anderen. Het is het type, dat na de afgenomen invloed van de bijna allesbepalende verzorgingsstaat de mens weer de kans geeft het heft in eigen handen te nemen. Maar civiele regio's werken ook *stabiliserend*: zij bieden de contouren, waarbinnen individuele acties en handelingen gestroomlijnd en gekaderd worden. Haar structuren bezitten een zekere 'objectiviteit', waarbinnen veel mogelijk is en gedrag zijn zin en betekenis krijgt, maar waarbuiten gedrag ongeremd, onbegrijpelijk en in deze zin ook betekeningloos wordt.¹⁴¹

Hoewel er raakvlakken met de 'bemiddelende structuren' van Berger en Neuhaus zijn, is de civiele regio daar niet identiek aan. In de civiele regio is sociaal-culturele netwerkontwikkeling een doel op zich, en bezit zij een zekere indifferentie ten opzichte van de politiek en de economie. De civiele regio als analytisch type heeft aan zichzelf genoeg, is eigenstandig, en vervult in die hoedanigheid eigenlijk geen afgeleide functie ten opzichte van andere domeinen. Voor Berger en Neuhaus is dat wel de uitdrukkelijke functie van 'bemiddelende structuren': zij ontleen hun kracht en belang aan het feit, dat zij een intermediaire rol spelen tussen de staat en het individu.

Putnam's analyse van de civiele tradities in het moderne Italië komt dicht bij het Idealtype 'civiele regio'.¹⁴² Hij stelde in zijn onderzoek de sociologisch interessante vraag, hoe het kan, dat de invoering van een voor iedereen geldende nieuwe politiek-bestuurlijke structuur – de introductie van regio's in Italië in 1970 – in de praktische uitvoering grote verschillen liet zien. Anders gezegd: waarom presteert de ene regio in Italië beter dan de andere, terwijl de politiek-bestuurlijke condities overal dezelfde zijn en de verschillen in economische

¹⁴¹ Zie voor een nadere toelichting op het proces van externaliseren, objectiveren en internaliseren P. Berger (1975); hoofdstuk 3

¹⁴² R.D. Putnam (1993)

hulpbronnen en rijkdom ook geen voldoende verklaring bieden?¹⁴³ Hij vindt de verklaring in wat hij noemt de ‘civic community’, vergelijkbaar met wat ik de sociaal-culturele werkelijkheid van de civiele regio noem. ‘Civic community’ wordt door Putnam geïndiceerd door politieke betrokkenheid en gelijkheid, door solidariteit, wederzijds vertrouwen en tolerantie, en door het bestaan van netwerken van wederzijdse samenwerking. Wanneer er sprake is van een sterke ontwikkeling van genoemde indicatoren, noemt hij de betreffende regio ‘civic’, en wanneer zij ontbreken of zwak ontwikkeld zijn ‘uncivic’.

Interessant is, dat Putnam in zijn onderzoek aantoonde, dat sterke ‘civiele regio’s’ ook een – wellicht onbedoeld – effect kunnen hebben op het politiek en economisch presteren van de betreffende regio. Hoe ‘civieler’ een regio is, hoe beter in politieke zin de democratische structuren functioneren, en hoe sterker de economie zich ontwikkelt; en omgekeerd.¹⁴⁴ Uitgebreide sociale netwerken en verenigingen; discussies over de zaak, en niet ‘over de persoon’; relatieve oprechtheid en het ontbreken van corruptie; horizontale en democratische omgangsvormen; de bereidheid compromissen te sluiten; de overtuiging, dat wederzijdse betrokkenheid kan leiden tot het realiseren van gestelde doelen; het respecteren en waarderen van de regels en procedures, die behoren bij het realiseren van de gestelde doelstellingen – dit alles draagt bij tot een hoog civiel gehalte van een regio en bijgevolg tot een betrouwbaar politiek bestuur en een, gegeven de beschikbare hulpbronnen en middelen, zo optimaal mogelijk bloeiende economie.¹⁴⁵

De kracht van de civiele regio ligt in het mobiliseren, activeren en vitaliseren van symbolische interacties. Dit is per definitie een ‘bottom-up’ proces, en daardoor kan dit type van regiovorming nooit ‘van bovenaf’ afgedwongen worden dan wel per definitie de uitkomst of het geplande product zijn. Hooguit kan regiovorming in civiele zin de kapstok zijn, van waaruit het bevorderen van vitale interacties gefaciliteerd wordt.

¹⁴³ R.D. Putnam (1993); pp. 83 en verder

¹⁴⁴ Deze conclusie van Putnam over de relatie tussen een hoge ‘civic performance’ en zijn positieve invloed op politiek en economie is nadrukkelijk bekritiseerd; zie S.McLean (2002). Zo is aangetoond, dat in de regio’s, door hem gekarakteriseerd met een hoge mate van ‘civiteit’, ook het fascisme in de eerste helft van de 20^{ste} eeuw populair was en veel aanhang genoot. Dit geeft eens te meer aan, dat het ontwikkelen van ‘social capital’ niet per definitie leidt tot ook ‘gewenste’ politieke en economische structuren. Zie paragraaf 1 van dit hoofdstuk.

¹⁴⁵ Opmerkelijk is dat Putnam die regio’s, die zich sterk op traditie en ‘Gemeinschaft’ richten, ‘uncivic’ noemt. Het gaat hier om regio’s, die van oudsher een sterk klerikaal en hiërarchisch bestuur kennen, en waarin persoonlijke belangen en cliëntelisme de boventoon voeren. Het zijn regio’s, die vergelijkbaar zijn met het Idealtype ‘etnoregio’.

Voorbeelden

Het eerste voorbeeld betreft een oude, traditionele vorm van samenlevingsopbouw, die nog altijd actuele waarde heeft: de ‘contrada’ in het Italiaanse Siena. Siena is het urbane centrum van de Zuidtoscaanse regio en vervult een spilfunctie in de economische ontwikkeling van het zogenaamde ‘Derde Italië’: een netwerkeconomie, waarin de expertise gebundeld wordt van kleine en middelgrote bedrijven. Siena ontstond in de 12^{de} eeuw uit een samenvoeging van een aantal losliggende kastelen en dorpen. Deze samenvoeging werd noodzakelijk door de ontwikkeling van een bloeiende handel tussen Rome en Frankrijk ten tijde van de late Middeleeuwen, en Siena lag strategisch gepositioneerd aan de betreffende handelsroute. De stadstaat Siena bloeide op, en zowel de handel als het bankwezen ontwikkelden zich in snel tempo; al op het einde van de twaalfde eeuw mocht de stad zijn eigen munt – de Bulgano – slaan. Voor de verdediging van de stad maakte men gebruik van de reeds genoemde contrada’s.¹⁴⁶

De geschiedenis van stadstaten is er vaak een van oorlogen, van overwinningen en nederlagen, van grote rijkdom en van plundering – zo ook die van Siena. Om zich te verdedigen had men een stadsbestuur nodig, die de bevoegdheid had om belastingen te innen om daarmee de militaire organisatie te financieren. Niet alleen voor de ontwikkeling van natiestaten, maar ook voor de ontwikkeling van de stadsstaten, die hieraan vooraf gingen, is de opbouw van een militaire institutie van wezenlijk belang.¹⁴⁷

Contrada betekent letterlijk ‘stadswijk’ of ‘stadsstraat’, en Siena telt er zeventien.¹⁴⁸ Het zijn exact gedefinieerde territoria binnen de stadstaat, die van oorsprong vooral de functie hadden om geld en mankracht te leveren teneinde de onafhankelijkheid van Siena te verdedigen tegen andere rivaliserende stadstaten, waarvan Florence de bekendste en meest gehate was. Door geboorte behoort iedere inwoner van Siena per definitie tot een bepaalde contrada.¹⁴⁹ Contrada’s kennen een sterke interne cohesie door het versterken van de onderlinge banden enerzijds en door de rivaliteit met andere contrada’s anderzijds; een daarvan is zelfs ceremonieel tot vijand verklaard. De beroemde paardenrace van Siena – de palio – is hier het meest tot de verbeelding sprekende voorbeeld van.¹⁵⁰

¹⁴⁶ L. Salvietti, ed. (1992)

¹⁴⁷ Zie hoofdstuk 1

¹⁴⁸ Italy Online (2001)

¹⁴⁹ Inmiddels is dit afgezwakt, en kunnen ook nieuwkomers ‘lid’ worden van een contrada.

¹⁵⁰ A. Beacom, (2001); pp. 5 en verder.

Van meet af aan hebben contrada's hun eigen leiders gekozen, hebben ze hun eigen kerk en priesters, hebben ze hun eigen ontmoetingsplaats - die heden ten dage 'museum' genoemd wordt, omdat er alle attributen en coryfeeën te vinden zijn over de geschiedenis van de betreffende contrada - en hebben ze een duidelijk herkenbare naam en vlag, die de specifieke kracht en talenten van de betreffende contrada symboliseren. Zo heet de ene contrada 'wolfin', loyaliteit weergevend, de ander 'slak' met haar karakteristieke voorzichtigheid en stap voor stap benadering, en weer een ander 'ram', het symbool van doorzettingsvermogen.¹⁵¹ De relatief kleine stad Siena – nooit groter geweest dan 60.000 inwoners – is op een gestructureerde manier dus sterk intern verdeeld, heeft die verdeeldheid geritualiseerd in de palio en heft die interne verdeeldheid op ten tijde van externe dreiging, waarbij de leiders van de zeventien contrada's samenkomen om gezamenlijk de strategie te bepalen – een 'bottom-up' benadering.¹⁵²

Hoewel de oorsprong van een contrada dus een militaire was, is daar heden ten dage vanzelfsprekend nog maar weinig van over – de militaire glorie is geschiedenis en kan gezien en beleefd worden in het museum. Interessant is echter, dat de contrada's daarmee niet zijn verdwenen, maar dat de militaire functie heeft plaatsgemaakt voor een civiele functie¹⁵³: een contrada speelt een actuele en cruciale rol in de ordening en structurering van de Sienese sociaal-culturele werkelijkheid. Kern daarin vormt de contrada-vereniging, vaak direct verbonden aan de eigen kerk en het museum. Het dopen, het trouwen en het begraven worden van hieruit geregeld, activiteiten voor de wijk georganiseerd, en nieuwe leden gesocialiseerd in de geschiedenis en het gedachtegoed van de betreffende contrada. Het is de ontmoetingsplaats, waarin mensen hun lief en leed delen, waarin het verenigingsgebouw ervaren wordt als het verlengstuk van het eigen huis, en de contrada-gemeenschap als het verlengstuk van de eigen familie.

De contrada is echter meer dan een vereniging: hij stroomlijnt in de moderne tijd vooral burgerinitiatieven op politiek, economisch en sociaal-cultureel terrein. Daarmee wordt de contrada een stukje geactualiseerde geschiedenis, in haar vorm aangepast aan de huidige tijd.¹⁵⁴ Ook in Siena is de alledaagse werkelijkheid gemoderniseerd en hebben industrie, diensteneconomie en alle overige aspecten van een hoogmoderne tijd voet aan de grond gekregen. Siena ontwikkelt zich als een 'urbane regio' en vooral daarom is het interessant om te zien, hoe het oude concept van de contrada zich aanpast aan en invulling krijgt in deze hoogmoderne context. De contrada staat in dit verband model voor de

¹⁵¹ L.Salviotti (1992); pp. 66 en verder

¹⁵² Comune di Siena (2001)

¹⁵³ Dit proces wordt door Helmut Schelsky de 'ceremonisering van het conflict' genoemd.

¹⁵⁴ Comune di Siena (2001)

economische en sociaal-culturele opkomst van centraal Italië, ook wel het ‘Derde Italië’ genoemd.¹⁵⁵ In tegenstelling tot het geïndustrialiseerde noorden en het industrieel minder ontwikkelde, agrarische zuiden, kon deze regio zich op basis van haar netwerken met name profileren door de ontwikkeling van het klein- en middenbedrijf, daarbij gebruikmakend van het traditioneel bestaande vakmanschap en de reeds bestaande sociaal-culturele infrastructuur. Een sterk groeiende economie met een innovatieve ‘design’-industrie was het gevolg.¹⁵⁶

Het tweede voorbeeld is van een geheel andere orde en heeft betrekking op de opkomst van de zogenaamde ‘sociale economieën’. Sociale economieën zijn ruleconomieën¹⁵⁷, waarin niet de winstmaximalisatie, maar eerder het principe van billijkheid regeert. Het bevordert de economische zelfstandigheid van de betrokken leden door het ontwikkelen van een netwerk, waarin goederen en diensten onderling geruild worden. Een sociale economie is lokaal of regionaal van aard, en de leden hebben binnen het netwerk een directe zeggenschap over het beleid, dat gevoerd moet worden, en de besluiten die daarover genomen moeten worden. Sociale economieën zijn per definitie verankerd in de sociaal-culturele werkelijkheid, waar zij uit voortkomen. Niet alleen omdat ze van onderaf leunen op de lokale of regionale netwerken, die hen voortbrengen, maar ook, omdat het ruilsysteem van een sociale economie uit niets anders bestaat dan uit de aanwezige talenten, competenties en vaardigheden van de leden, die tot dit systeem behoren. Het menselijk potentieel van een sociaal-cultureel netwerk vormt de substantiële basis en inhoud van een sociale economie.¹⁵⁸

Het bekendst in dit verband is waarschijnlijk het zogenaamde LETS-systeem. LETS betekent Local Exchange and Trading System. Het is een ruilsysteem, waarbinnen mensen goederen en diensten aan elkaar leveren en deze verrekenen met behulp van ruilpunten. Met die ruilpunten kan men goederen en diensten ‘kopen’ – het is een soort alternatief geld, dat echter alleen binnen het systeem zijn waarde heeft, en dus niet uit het sociaal-culturele netwerk kan wegvloeien.¹⁵⁹ De kracht van LETS-systemen is, dat ze mensen met elkaar in contact brengen en sociale integratie bevorderen. Ze proberen mensen aan te spreken op hun talenten en krachten, niet op hun tekortkomingen en onvermogens. Waar de verzorgingsstaat veelal niet verder kwam dan het compenseren van de armoede van sociaal gemarginaliseerden, trachten LETS-systemen dat wat mensen nog in hun mars hebben, te activeren. Dat activeren kan van alles zijn: het repareren van huishoudelijke apparatuur, het babysitten, het knippen van haren, het plakken van banden, het schilderen van huizen, het

¹⁵⁵ M. Keating (1998); pp. 139 - 140

¹⁵⁶ G. Garofoli (1991)

¹⁵⁷ Tegenover een ruleconomie staat de ‘geldeconomie’.

¹⁵⁸ S. Elsen en I. Wallimann (1998); pp. 151-164

¹⁵⁹ H. van Arkel (1996); pp. 144 en verder

bijhouden van tuinen of het aanbieden van de groente uit de eigen moestuin. Het erbij behorende operationele systeem is vrij eenvoudig: een namenlijst van de leden, een krantje met een overzicht van gevraagde en aangeboden goederen en diensten, en een eenvoudige boekhouding met debet en creditregistratie van de LETS-punten.¹⁶⁰

LETS-systemen genieten inmiddels mondiale populariteit. In Nederland komen we ze tegen in Groningen, Arnhem, Utrecht, Amsterdam en Maastricht. Maar ook in Duitsland, Engeland, de Verenigde Staten, Argentinië en Japan komen we ze tegen.¹⁶¹ Het systeem is misschien ook wel te typeren als ‘de economie van de armen’: waar de formele economie mensen in een concurrentie positie ten opzichte van elkaar plaatst en op termijn winnaars en verliezers kent, kansrijken en kansarmen – daar biedt het LETS-systeem een alternatieve mogelijkheid voor de verliezers en kansarmen van de formele economie. Onderlinge samenwerking is daarbij de kracht door de introductie van het wederkerigheidsprincipe.¹⁶² LETS haalt mensen zogezegd ‘achter de geraniums vandaan’ door het aanboren van de onbenutte kwaliteiten van de deelnemers, en gaat zo sociale uitsluiting tegen. “LETS geven deelnemers weer greep op hun eigen straat, buurt en stad. Niemand hoeft meer te wachten tot de overheid de problemen opknapt. LETS-systemen zijn een initiatief van mensen zelf, waaraan iedereen wordt uitgenodigd deel te nemen. Van LETS kan iedereen lid worden. LETS overstijgen kleur, leeftijd, sekse en opleiding. Opa’s passen op, bijstandsmoeders gaan op vakantie, Kroaten krijgen taallessen en mijn buurman wordt geholpen met zijn belastingaangifte.”¹⁶³ Sociale economieën in het algemeen en LETS-systemen in het bijzonder zijn concluderend dan ook vormen van samenlevingsopbouw, die de dynamiek van ‘civiteit’ bezitten en, juist omdat ze niet per definitie gebonden zijn aan ‘lokaliteit’, een duidelijke impuls (kunnen) geven aan civiele regiovorming. Het primaire doel van LETS-systemen bestaat immers uit het aanbieden van contouren, waarbinnen aanwezige menselijke talenten en potentieel geactiveerd worden. Hoewel dit een zekere geografische nabijheid veronderstelt en LETS-systemen dan ook nooit op nationale basis kunnen functioneren, leiden die contouren anderzijds zeker niet tot een beperking van de actieradius tot wijk, dorp of stad. Daarmee opent het LETS-systeem de mogelijkheid van civiel regionale samenlevingsopbouw.

Het derde en laatste voorbeeld is een hoogmoderne en wellicht wat lastige als het gaat om civiele regiovorming. Het betreft de mogelijkheden, die door de

¹⁶⁰ C. Ramada (1999); pp. 27 en verder

¹⁶¹ Zie voor uitvoerige beschrijvingen van diverse LETS projecten: C. Ramada (1999); pp. 37 en verder. Zie ook A. Vlasblom e.a. (1998)

¹⁶² Zie in dit verband D. Pessers (1999)

¹⁶³ H. van Arkel (1996); p. 150

Informatie en Communicatie Technologie (ICT), en dan vooral het Internet, geboden worden om mensen bijeen te brengen in een sociaal-culturele context. Deze kant van ICT is nogal onderbelicht, omdat de nadruk in de regel ligt op de 'I' en de 'T'. De meeste verhalen over de kennissamenleving en de nieuwe economie richten zich primair op de verspreiding van informatie en de technologische infrastructuur, die deze verspreiding mogelijk moet maken. Het gaat om 'Information Flows' en 'High Tech', en nieuwe maatschappelijke tweedelingen worden voorspeld tussen hen, die de beschikking hebben over de technologie en dus de toegang tot de in principe onuitputtelijke, maar ook ongestructureerde en ongebreidelde informatiestromen, en zij, die daarvan buitengesloten zijn.¹⁶⁴ Overheden investeren in dit verband in computerprojecten in het onderwijs, en de Europese Unie wil van Europa in 2010 de best concurrerende kenniseconomie te wereld ontwikkeld hebben. Daarom wordt er geïnvesteerd in technologie en worden kinderen, jongeren, volwassenen en ouderen via speciale cursussen getraind om zo optimaal mogelijk gebruik te leren maken van de geboden informatie via de computer. Levenslang Leren is het adagium, en bijgevolg zien we onder andere in het onderwijs, dat de rol van de docent als overdrager van kennis en informatie in toenemende mate verschuift naar een begeleidende rol van de leerling c.q. student in diens zoektocht naar informatie op de computer: veel docenten heten tegenwoordig 'tutor'.¹⁶⁵

Zoals gezegd, wordt de waarde van de 'C' van ICT nogal onderbelicht. Waarschijnlijk komt dit, omdat het zitten achter de computer vaak gezien wordt als een a-sociale en anti-communicatieve handeling, die de gebruiker in de regel in fysieke zin isoleert van zijn naasten: familie, kennissen, vrienden, collega's. Het verstoort de traditionele interactiepatronen, waaraan we gewend zijn, en de computergebruiker schept zijn hoogst individuele universum, waarbinnen hij zich in alle afzondering begeeft om zich over te geven aan de informatiebrij van het Internet. Maar bovenal: virtuele communicatie is niet van vlees en bloed, en ontbeert daarom de kwaliteit en diepgang, die eigen is aan echte, 'real life' interacties.

¹⁶⁴ M. Castells (1999)

¹⁶⁵ Of deze ontwikkeling in het onderwijs een wenselijke is, staat hier niet ter discussie. Wel wil ik opmerken, dat er nog altijd een groot onderscheid bestaat tussen informatie enerzijds en kennis en wijsheid anderzijds. Docenten hebben ook voorheen nooit de rol gehad om informatie over te dragen (die kon ook in het pre-computer-tijdperk gewoon in de bibliotheek opgezocht worden), maar waren aangetrokken om die informatie te structureren (kennis) en zinvol te interpreteren (wijsheid). In het computer-tijdperk gaat het meer om het aanboren van informatie, eventueel onder begeleiding van een docent, en wordt het structureren en interpreteren overgelaten aan de informatiegebruiker.

Dat dit passief en in alle isolement consumeren van informatie slechts één kant van de medaille is, en dat ook actieve en zinvolle interacties, uitmondend in sociaal-culturele ordeningen, wel degelijk mogelijk zijn via het Internet, toont van den Boomen overtuigend aan in haar studie naar de sociale betekenis van zogenaamde virtuele gemeenschappen.¹⁶⁶ Zij laat zien, dat het Internet veel meer is dan alleen maar een bron van ongebreidelde informatie, en dat mensen via het Internet virtuele gemeenschappen ontwikkelen met een heel eigen sociaal-culturele dynamiek. In de *chatcultuur* worden mensen bijeengebracht op alle mogelijk denkbare gebieden. Levendige interacties vinden er dagelijks plaats, en de informatie is sociaal geordend: wat moet ik doen, als mijn zoontje 's nachts niet kan slapen? Welke motordealer levert nog onderdelen voor mijn BMW uit 1952? Ik ben verliefd op die jongen uit mijn klas: hoe pak ik dat aan? Men informeert elkaar, men discussieert, men staat elkaar met raad en daad bij, men organiseert reële of virtuele ontmoetingsdagen, men spreekt morele oordelen uit – kortom, men vindt via het Internet andere mensen, ervaart steun, ontdekt handelingsperspectieven en organiseert wederzijdse belangen en interessen. Op het Web ontstaan zowel steun- en zelfhulpculturen als kennisculturen en politieke culturen. Maar ook verdere identiteitsontwikkeling, of het experimenteren daarmee, alsmede het ontplooiën van hobby's en passies worden door het Internet mogelijk gemaakt.¹⁶⁷ Het Internet als bron voor de ontwikkeling van betekenisvolle interacties.

Hier is sprake van samenlevingsopbouw, zij het op virtuele wijze. Men schept een virtuele gemeenschap, waarin tijd en ruimte, kennis en ervaringen, interessen en belangen gedeeld worden. Hierbinnen ontwikkelen mensen een normatief kader, waaraan ze - gedeeltelijk - hun zelfbeeld en sociale positie ontlenen. Daarbij is het het unieke van het Internet, dat het mensen bij elkaar brengt, die elkaar in 'real life' nooit of met moeite zouden ontmoeten. De websites voor ouderen, voor homo's en lesbo's, voor moslims, joden en christenen, voor meiden en voor motorrijders maken onderlinge dialogen en interacties mogelijk,¹⁶⁸ die in de feitelijke en in zekere zin gefragmenteerde werkelijkheid niet of erg moeilijk te organiseren zijn, al was het alleen maar omdat sommige kenmerken nu eenmaal niet zichtbaar zijn, of dat het zichtbaar maken van de identiteit gepaard gaat met grote risico's.¹⁶⁹

¹⁶⁶ M. van den Boomen (2000)

¹⁶⁷ Ibid., pp. 36 en verder

¹⁶⁸ Het Internet maakt zinvolle interacties en groepsvorming mogelijk tussen hen, die in sociologische zin eerder als sociale categorie dan als een groep gekwalificeerd worden.

¹⁶⁹ Het Internet is een uitkomst voor hen, die op grond van hun geloof, overtuiging, geaardheid of huidskleur in de feitelijke werkelijkheid een spreek- of zelfs bestaansverbod hebben en voorwerp zijn van dagelijkse intimidatie en onderdrukking. Voor het eerst kunnen zij onder de bescherming van de relatieve anonimiteit van het Internet voor hun identiteit uitkomen, elkaar tips geven, met raad en daad bijstaan en zich onderling organiseren. Het

Daarbij is ook de ontwikkeling van virtuele gemeenschappen een beweging van onderop met een duidelijke scheidslijn tussen het private en het publieke domein.¹⁷⁰ Niemand wordt gedwongen in te loggen en niemand hoeft zichzelf verder bloot te geven, dan hij of zij wil. Alles gebeurt op basis van een zekere vrijwilligheid: men kan instappen of uitstappen, wanneer men dat verkiest. In deze zin is het Internet liberaal, maar ook democratisch, omdat de leden van een virtuele gemeenschap zelf de controle hebben over de spelregels en de normatieve waarden en betekenissen, die er in ontwikkeld worden: als 'ingelogden' bouwen ze zelf hun sociaal-culturele context en zijn ze actief betrokken bij de ontwikkeling van de vorm en inhoud ervan. Daarbij beginnen de virtuele gemeenschappen de karakteristieken te krijgen van 'bemiddelende structuren'.¹⁷¹ 'Bemiddelende structuren' hebben, zoals ik heb aangegeven, het vermogen het individu te beschermen tegen de vervreemdende abstracties van het publieke domein, maar neutraliseren ook de isolerende werking van het al te uitdrukkelijk afgeschermd private leven. Op het Internet nu komen de zogenaamde 'medium-strength' sociale verbanden het meeste voor.¹⁷² Zij houden het midden tussen de verbanden, die we aangaan met anonieme vreemden enerzijds en private bekenden anderzijds. "Dit type relatie lijkt veel op de figuur van de buur. Je kiest ze niet uit, zoals vrienden; ze zijn gegeven met de ruimte-tijdconstellatie van de virtuele gemeenschap. Je hebt met ze te maken op grond van virtueel toeval. Je hoeft ze niet eens aardig of slim te vinden, ze bevinden zich ergens op de vlottende grens tussen bekend en vreemd, ze kunnen de meest intieme dingen van je weten en met andere feiten uit je leven geheel onbekend zijn. Dat neemt niet weg dat er veel te delen en uit te wisselen is: praatjes, meningen, hulp, gereedschap, sociale controle en moraal."¹⁷³

Zoals aangegeven in de aanhef van dit voorbeeld, is de vraag gerechtvaardigd of er bij de ontwikkeling van virtuele gemeenschappen nog sprake is van civiele regiovorming. Er is inmiddels sprake van 'e-governance', 'e-learning' en 'e-business'. Maar uit bovenstaande blijkt, dat er inmiddels ook sprake is van 'e-communitybuilding', waarin dat wat er binnen plaatsvindt voldoet aan de definitie van de civiele regio. Er is een publieke ruimte, waarin mensen interacteren, waarin zij tot gezamenlijke initiatieven komen en waarin die

bouwen van virtuele sociaal-culturele gemeenschappen is in die zin een zegen en een mogelijkheid voor emancipatie voor menige homoseksueel in Afrika. Niet voor niets hebben dictatoriale regimes dan ook de nodige problemen met de introductie van het Internet in hun samenleving: het ondergraaft hun machtsbasis en ondermijnt hun controle op de samenleving.

¹⁷⁰ Voor A.Seligman (1995) een essentieel kenmerk van civil society.

¹⁷¹ P. Berger en R. Neuhaus (1996)

¹⁷² M. van den Boomen (2000); p.107

¹⁷³ Ibid., p.107

initiatieven uitmonden in onderlinge gedragscodes en gedeelde identiteit. Hoewel het Internet per definitie mondiaal is, is een virtuele gemeenschap allesbehalve een verzameling van losse en onderling niet-samenhangende individuen: er is sprake van een zekere verduurzaming van de onderlinge relaties. Zij ontmoeten elkaar op basis van een kenmerk of onderwerp en scheppen van daaruit hun eigen virtuele sociaal-culturele werkelijkheid die, hoewel begrensd en afgebakend, noch lokaal, noch nationaal van aard is. Ondanks de mondiale toegankelijkheid van het Internet zijn virtuele gemeenschappen toch redelijk ingekaderd, overzichtelijk en sociologisch gestructureerd. Het is in dit verband dan ook niet ondenkbaar om over 'e-civiele regiovorming' te spreken.

Conclusie

In een hoogmoderne, functioneel rationele en fragmenterende tijd vormen civiele regio's de nieuwe oases, waarin sociaal-culturele gemeenschapsvorming plaatsvindt. Het zijn de plaatsen, waarin mensen elkaar op vrijwillige basis treffen, waarin vitale en niet door derden opgelegde interacties plaatsvinden, en waarin men in gemeenschappelijkheid gedeelde belangen en doelen bepaalt en tot actie overgaat. Ze hebben een 'netwerk' karakter, omdat de traditionele institutionele raamwerken niet langer in deze behoefte voorzien. Het zijn de plaatsen, waarin mensen hun identiteit en zelfrespect hervinden, door ofwel eeuwenoude structuren te revitaliseren (de contrada), ofwel het initiatief in eigen hand te nemen (LETS), ofwel gebruik te maken van de nieuwste en hoogstmoderne technieken (Internet). In alle gevallen gaat het steeds om vormen van samenlevingsopbouw, waarin mensen van onderaf hun krachten bundelen om van daaruit hun bestaan van zin en betekenis te voorzien. In de civiele regio worden nieuwe 'symbolic universes' ontwikkeld.¹⁷⁴

De civiele regio kent eigenlijk geen 'traditionele helden' of 'succesvolle zakenmannen' als identificatiesymbool. Zij schrijft in die zin niet een bepaalde identiteit voor en geeft aan hoe mensen dienen te zijn en wat het meest daarbij passende gedrag is. Haar kracht ligt in het mobiliseren, stimuleren en vitaliseren van symbolische interacties. Maar ook in het gebruik van het reeds beschikbare sociale kapitaal. In beide gevallen gaat het er om, dat het individu uit zijn isolement wordt gehaald en een plaats krijgt in een sociale context: de civiele regio (en dus niet alleen de moderne regio)¹⁷⁵ als medicijn tegen sociale uitsluiting en als middel om sociale integratie en cohesie te vergroten.

¹⁷⁴ Het begrip 'symbolic universe' is door P.L. Berger en T. Luckmann (1966) ontwikkeld om de betekenisgevende structurering van alledaagse kennis en ervaring aan te geven. Zie ook A.C. Zijdeveld (1991); pp. 55 - 61

¹⁷⁵ Zie Europese Unie (2001e). Voor zowel de Europese Unie als menig lidstaat is 'employment and employability' het beste middel tegen sociale uitsluiting en voor sociale integratie en cohesie.

Net als in veel andere landen, heeft ook Portugal zijn drugsverslaafden. Men gebruikt er alle internationaal bekende methodieken om hen op te vangen en te begeleiden – van methadonverstrekking tot verplicht afkikken. Vrij uniek echter, althans in de ogen van een Westeuropeaan, is het betrekken van de familie van de verslaafde in de hulpverlening. Dit, omdat in de meeste gevallen de verslaafde nog gewoon thuis woont en ook de omringende familieleden behoefte hebben aan instructies over de omgang met de verslaafde. Dit betekent echter ook, dat bij gevolg de verslaafde, naast zijn medeverslaafden, nog altijd een sociaal netwerk heeft, waarin hij opgenomen is en van de nodige zorg voorzien wordt.¹⁷⁶ Een schril contrast met bijvoorbeeld de Nederlandse situatie, waar verslaafden gemarginaliseerde eenlingen zijn, die, al netwerkend met collega-verslaafden, alleen nog steun en zorg ontvangen van de professionele instellingen, die daartoe in het leven geroepen zijn.

In die kracht ligt ook haar zwakte. Wellicht is de gerieflijke positie van het opgenomen zijn in een sociaal-culturele gemeenschap er wel mede debet aan, dat menig Zuid-Europees land op economisch en politiek gebied minder goed scoort dan de West en Noord-Europese landen. Waar immers de zorg en aandacht voor elkaar in familie- en gemeenschapsverband een bijna absoluut doel geworden is, kan dat ten koste gaan van het geven van voldoende aandacht aan het voorzien in voldoende materiële hulpbronnen om die zorg mogelijk te maken – de economie – als in het ontwikkelen van relevante en geëigende structuren, waarbinnen zorggever en zorgvrager zich tot elkaar verhouden – de politiek. Anders gezegd: betekenisvolle interacties moeten ook materieel gefaciliteerd worden en wettelijk ingekaderd, willen ze bestaansrecht hebben. Civiele regio's kunnen in het uiterste geval die materiële facilitering en wettelijke inkadering echter ernstig verwaarlozen.

Conclusie

Reionalisering kan het model zijn, waarlangs de burgermaatschappij weer haar vorm en inhoud kan krijgen. Vorm door de regio als organisatorisch principe leidraad te laten zijn voor de politieke, economische en sociaal-culturele structurering van de samenleving. De politieke regio kan als bestuurslaag onder het nationale niveau burger en overheid weer dicht bij elkaar brengen. Economisch kan de regio de juiste schaal bieden voor een geïntegreerd beleid,

¹⁷⁶ E. da Silva (1995)

dat wil zeggen een beleid waarin maatregelen op het gebied van investeringen, werkgelegenheid, infrastructuur en milieu op elkaar afgestemd kunnen worden. Sociaal-cultureel tenslotte kan het bestaande regionale culturele erfgoed fungeren als 'bindmiddel' voor identiteit, economische dynamiek en politieke aspiraties.

Maar regionalisering kan de 'onttoverde' burgermaatschappij ook weer inhoud en waarde geven. Regio's kunnen naast de organisatorische functie, die ze hebben, ook het nieuwe institutionele raamwerk verschaffen, waarlangs betekenisvolle interacties gestructureerd worden en waarin wijzen van denken, handelen en voelen weer 'collectief en traditioneel' kunnen worden. De regio als waarde kan de gefunctionaliseerde werkelijkheid van de samenleving weer substantie geven: regionalisering als de institutionele invulling van de burgermaatschappij. Zoals ik heb laten zien, ligt die waarde niet alleen in een 'gestold en versteend' cultureel erfgoed, maar net zo goed in ondernemerschap en vitalisering. Zowel vitale en vitaliserende netwerken van onderaf – de civiele regio – als economisch presteren – de moderne regio – als trots en tradities – de etnoregio – zijn daarbij de min of meer onafhankelijke variabelen, waarmee men zich kan identificeren en die zorgdragen voor de ontwikkeling van gedeelde, collectieve identiteiten.

De aangedragen regionale Idealtypen moeten gezien worden als dimensies van de werkelijkheid. Het zijn analytische modellen, waarbij de werkelijkheid kan verschuiven van het ene Idealtypus naar het andere, al naargelang de invalshoek. Hoewel ze daarbij complementair zijn, *accentueren* ze als Idealtypus ieder voor zich expliciet een bepaald element van de conceptuele driehoek en kunnen ze in hun 'zuivere' vorm zelfs de andere elementen verwaarlozen. De etnoregio cultiveert vooral de politieke regionale ambities en kan in de blindheid daarvoor economische crisis en burgermaatschappelijke chaos voor lief nemen; bij 'vrijheidsbewegingen' en etnoregionalistische regimes gaat de zuiverheid van de leer boven de economische voorspoed en de burgermaatschappelijke vitaliteit van de betreffende regio. Modern regionalisme zal in de politiek met haar wet- en regelgeving vaak een belemmering zien voor de optimale ontplooiing van het vrije, creatieve spel, dat onderling netwerkende individuen met elkaar dienen te spelen teneinde hun toekomst te ontwerpen. Hooguit kan de politiek een aantal hoogstnoodzakelijke randvoorwaarden scheppen om de 'fair-play' van dit spel te garanderen, met name door het faciliteren van een attractief en stimulerend ondernemersklimaat. De burgermaatschappij is voor de moderne regionalist niet meer dan een conglomeraat van zich vrij tot elkaar verhoudende individuen zonder de 'ballast' te ervaren van geschiedenis, tradities en maatschappelijke verbanden. De civiele regio tenslotte kan, als reeds gezegd, de ontwikkeling van vitale netwerken en betekenisvolle interacties zo tot doel op zich verheffen, dat

politieke ordening en economische ondersteuning als irrelevant gezien worden en bij gevolg verwaarloosd worden.

De regionale Idealtypen bieden de burgermaatschappij dus alle kans om zich opnieuw te institutionaliseren tot een 'manageable scale of social life'.¹⁷⁷ Daarbij gaat het er niet om om voor of tegen een bepaald type te zijn: zij zijn bedoeld als analytische en *waarderingstvrije*, *waardeneutrale* typen. Juist die waarderingstvrijheid en neutraliteit van de regionale typen biedt mogelijkheden tot een beter begrip van en inzicht in de grote variëteit die er bestaat op het gebied van regionale samenlevingsopbouw. Zo kunnen ook regio's zonder een verleden, zonder een geschiedenis en zonder een bepaald cultureel erfgoed zich wel degelijk profileren tot regio's met inhoud en identiteit. Zij kunnen stevig inzetten op het 'cultiveren' van vitale netwerken of op het stimuleren van economische dynamiek en bedrijvigheid – de virtuele gemeenschappen op het Internet en Sophia Antipolis zijn hier de respectievelijke voorbeelden van. Maar ook regio's, die dat verleden en culturele erfgoed wel hebben, hoeven dat niet per definitie te gebruiken om zich te profileren en van identiteit te voorzien: de provincie Noord-Brabant en het Duitse Beieren tonen in dit verband duidelijk aan, dat ook regio's met een stevig traditioneel verleden wel degelijk kunnen inzetten op de economie als waarde, dat daarmee een bindende factor wordt voor de regionale samenlevingsopbouw. Het omgedraaide geldt echter ook: de hernieuwde beleving van eigen culturele erfgoed heeft noch Vlaanderen, noch Schotland, noch Catalonië in politiek en economisch opzicht windeieren gelegd. De geconstrueerde Idealtypen moeten dan ook gezien worden als waarderingstvrije perspectieven, die, gegeven de bestaande grote diversiteit van regio's in geografisch, politiek en economisch opzicht in Europa, de mogelijkheid bieden de respectievelijke samenlevingen in te richten en van institutionele inhoud te voorzien.

¹⁷⁷ A.Seligman (1995); p. 2

HOOFDSTUK 4: CATALONIË - EEN CASUS

Inleiding

Mondialisering of europeanisering enerzijds en regionalisering anderzijds hebben geleid tot de afname van de dominante positie van de natiestaat in de conceptuele driehoek en de volledige wasdom van het moderniseringsproces. Nieuwe internationale en regionale verbanden en organisaties nemen met betrekking tot soevereiniteit, territorialiteit, macht- en geweldmonopolie en economische controle deels de plaats in, die voorheen behoorde tot het exclusieve domein van de natiestaat. Zij doen dat niet alleen in functionele zin, maar zijn ook zin- en betekenisverschaffers in de nieuw ontstane context. Mijn belangstelling richt zich daarbij vooral op het opkomende belang van regio's, en minder op de ontwikkeling van internationale verbanden en organisaties, hoewel beide ontwikkelingen duidelijk in elkaars verlengde liggen en niet strijdig zijn met elkaar. Integendeel, zoals in dit hoofdstuk zal blijken, is 'Europa' niet alleen de promotor van sterke regionale ontwikkeling, maar – en dat is in dit verband van wezenlijk belang – is zij ook voor menige regio een alternatief voor de natiestaat als ijk- en identificatiepunt.

In dit hoofdstuk staat Catalonië, een zogenaamde 'autonome regio'¹ in Spanje, centraal. Deze keuze is gebaseerd op de volgende overwegingen:

- Na de dood van Franco is Spanje overgegaan van een dictatoriale, centralistische eenheidsstaat naar een geregionaliseerde eenheidsstaat, waarin regio's politiek, economisch en sociaal-cultureel een relatieve autonomie hebben verworven;
- Catalonië ontwikkelde zich in de context van de gedecentraliseerde Spaanse natiestaat tot model voor andere regio's (Vlaanderen, Schotland, Beieren)²;
- Het Catalaanse gebied bestaat al meer dan twee duizend jaar, en kent dan ook diepgewortelde tradities (etnoregio);
- Catalonië heeft een van de snelst groeiende en best presterende economieën binnen de Europese Unie (moderne regio);
- Catalonië heeft altijd een bloeiend en actief maatschappelijk middenveld gehad (civiele regio).

¹ K. McRoberts (2001); pp. 52 – 54

² Deze modellfunctie van Catalonië beperkt zich overigens niet alleen tot Europa. Zo bestaan er bij voorbeeld ook innige contacten met de beweging voor een onafhankelijk Quebec in Canada

Catalonië is gelokaliseerd in het Noord Oosten van Spanje, heeft een omvang van 32000 vierkante kilometers, en telt 6 miljoen inwoners, waarvan ongeveer de helft is geconcentreerd in de agglomeratie van Barcelona. Gekoloniseerd door de Romeinen, ontwikkelde het gebied zich als aan- en doorvoerhaven voor het Iberische achterland. Handelsreizigers en ambachtslieden vestigden er zich en handel en nijverheid bloeiden op.³ Dit basisgegeven, alsmede de latere ontwikkeling van het Catalaans als eigen taal, is cruciaal voor een juist begrip van de ontwikkeling van Catalonië als regio: het is altijd, naast vanzelfsprekend de boerenstand, een gebied geweest van de derde stand, van de burgerij, met handel, ondernemingsgeest en wetenschap als meest in het oog springende karakteristieken. Ondernemers, burgers en intellectuelen hebben de toon gezet in Catalonië, en niet zozeer de aristocraten en geestelijken, die zich veel meer richtten op de concentratie van politieke en geestelijke macht in Castilië met zijn centrum Madrid. In deze zin vertoont haar geschiedenis dan ook veel meer overeenkomsten met de ontwikkelingen, zoals die in West Europa hebben plaatsgevonden, dan dat zij een typische uitdrukking is van de geschiedenis en ontwikkeling, die we gewoonlijk aan Zuid Europese landen toekennen. De Catalaanse oriëntatie is altijd gericht geweest op het noorden en op het oosten, op handel met Montpellier, Marseille, Napels en Sicilië, en niet op het westen en zuiden, op Madrid, Malaga of Sevilla. "To enter the European Union will be to return home for Catalonia".⁴ Al relatief vroeg in de geschiedenis heeft Catalonië een positieve houding ontwikkeld ten opzichte van Europese ideeën, industrialisatie, agrarische hervormingen en handelsbetrekkingen. Het is een regio, die zich onderscheidt door haar mentaliteit van hard werken en door het stimuleren van economische en commerciële activiteiten, beide gedragen door een sterk ontwikkelde burgermaatschappij. "The existence of a civil society, a relatively high degree of social cohesion, especially compared with the rest of Spanish state, and the sentiment of being a country, thus implying collective hopes and ideals, are pointed out as the major factors which prompted a flourishing industrial revolution in Catalonia."⁵

Hierdoor lijkt Catalonië meer op een West Europees dan op een Zuid Europees land, en wellicht ligt hierin mede de verklaring voor de soms moeizame verhouding tussen Barcelona, de stad van economische vitaliteit, en Madrid, het centrum van politieke macht. Misschien is Spanje nooit het jasje geweest, dat Catalonië gepast heeft en lijken ze eerder elkaars tegenpolen dan dat er sprake is van wederzijdse aanvulling en versterking: floreerde de Spaanse staat, dan ging het vaak slecht(er) met Catalonië, en omgekeerd. Is Madrid het centrum, waar politieke macht zich concentreert, centralistisch, hiërarchisch en katholiek van

³ Zie <http://www.convergentia.org>

⁴ Uitspraak van Jordi Pujol, de politiek leider van het Catalaans nationalisme. Geciteerd in M. Guibernau (1997); p. 102.

⁵ Ibid., p. 102.

aard, dan is Barcelona het centrum van democratie, tolerantie, individuele vrijheid en nuchtere, aardse ondernemingszin. “Wij zijn de protestanten van Zuid-Europa”, gaf de Catalaanse hoogleraar sociologie Giner in dit verband aan.⁶

In de context van de moderne Spaanse natiestaat speelt Catalonië als regio zowel in *functionele* als in *betekenisgevende* zin een rol van betekenis. In functionele zin biedt zij duidelijk een kader, waarlangs politiek, economie en samenleving georganiseerd zijn. Deze functies echter vertegenwoordigen tegelijkertijd een duidelijke waarde, waardoor het Catalaanse gedachte- en cultuurgoed zijn inhoud gekregen heeft. Catalonië is niet alleen een regio in de functionele of technische zin, maar politiek, economie en burgermaatschappij geven aan Catalonië ook de handvatten voor betekenisontwikkeling, identificatie en zelfrespect. De Catalaanse identiteit is ontstaan uit haar politieke, economische en sociaal-culturele geschiedenis, maar ook omgekeerd: haar geschiedenis heeft mede vorm en inhoud gekregen door het bestaan van die identiteit. Functie en waarde hangen samen en in deze zin kan Catalonië dan ook beschouwd worden als zowel een organisatie als een institutie, waarbij in institutionele zin deze regio vooral een ‘natie zonder staat’ genoemd kan worden.⁷

Na eerst mijn onderzoeksmethodologie verantwoord te hebben, zal ik in dit hoofdstuk vervolgens kort ingaan op de geschiedenis van Catalonië. Daarna bespreek ik respectievelijk de politieke, economische en sociaal-culturele ontwikkeling van Catalonië in *functionele* en *betekenisgevende* zin. De analyse van Catalonië in functionele zin baseert zich vooral op geschreven bronnen. Om daarentegen in te gaan op Catalonië als betekenisgevende regio baseer ik mij voornamelijk op de resultaten van de door mij afgenomen interviews met sleutelfiguren uit de Catalaanse samenleving. In die interviews stond vooral de vraag centraal, waar de voorkeur naar uitging en waarmee men zich het liefste afficheerde: Madrid of Brussel?

Methodologische verantwoording

Catalonië is in dit onderzoek naar de ontwikkeling en invloed van regio's in hun nationale en mondiale context een zogenaamde ‘gevalsstudie’⁸. Gevalsstudies worden in het algemeen gekozen om iets ofwel te beschrijven, ofwel te toetsen,

⁶ Interview met Salvador Giner, hoogleraar sociologie aan de Universitat de Barcelona (2002).

⁷ M. Guibernau (2000).

⁸ Zie voor een bespreking van gevalsstudies R.E.Stake (1995) en C.C.Ragin (1992)

ofwel te gebruiken als experiment voor onderzoek.⁹ Daarbij zijn ze vooral in *beschrijvende* zin bedoeld om een theorie of hypothese te illustreren of te toetsen.¹⁰ Zij hebben in dit verband het voordeel, dat door de concentratie op een bepaald geval een zekere diepgang in de analyse bereikt kan worden. “Het gaat bij casestudies om onderzoek naar één of enkele gevallen waarbij men diepgang bereikt door de complexe relaties waarin het geval functioneert, centraal te stellen.”¹¹ In mijn geval is Catalonië een gevalsstudie in *toetsende* zin: ik wil aan de hand van Catalonië de ontworpen Idealtypen over de functionele en betekenisgevende regio’s toepassen en verduidelijken. Daarbij verwacht ik, dat door de concentratie op Catalonië een zekere diepgang bereikt zal worden met betrekking tot een goed begrip van die ontwikkelde Idealtypen.

Voor het verzamelen van mijn gegevens binnen deze casus heb ik gebruik gemaakt van zowel het bestuderen van documenten en secundaire bronnen alsmede van het afnemen van interviews.¹² Documenten verwijzen in deze naar literatuur en andere beschikbare bronnen (o.a. artikelen) over Catalonië, en secundaire bronnen hebben te maken met de analyse van reeds uitgevoerd onderzoek in en met betrekking tot Catalonië. Dit laatste heeft onder andere betrekking op beschikbaar statistisch materiaal van het Europese Fonds voor Regionale Ontwikkeling en onderzoek naar stemgedrag en identiteitsvorming in Catalonië. De bestudering van documenten en secundaire bronnen heb ik voornamelijk gebruikt om inzicht te krijgen in hoe Catalonië zich als *functionele* regio politiek, economisch en burgermaatschappelijk heeft ontwikkeld.

Daarnaast heb ik diepte-interviews¹³ afgenomen. Het is de kracht van het interview, dat er dieper doorgevraagd kan worden om achterliggende informatie en motivaties te achterhalen; althans, als dat vergeleken wordt met bij voorbeeld de schriftelijke enquête. Maar beide hebben dan ook een ander doel: beogen kwantitatief onderzoek in het algemeen en de schriftelijke enquête in het bijzonder vaak vragen te beantwoorden in termen van ‘hoeveel’ of ‘hoe vaak’, interviews als vorm van kwalitatief onderzoek maken het beantwoorden van de ‘waarom’- vraag mogelijk. Het interview maakt het dus mogelijk om de

⁹ D.Burton (2000); hoofdstuk 16

¹⁰ Ibid., p. 218

¹¹ C. van Beek (1996); p. 6

¹² Zie voor een omschrijving van deze vormen van dataverzameling, hun functie en de wijze, waarop zij geoperationaliseerd worden: C. van Beek (1996); p. 7

¹³ Zie voor een analyse van interviewtechnieken M. Ely (1996); pp. 57-69; T. May (1997); hoofdstuk 6 en D.Burton (2000); hoofdstuk 15. M. Ely (p. 58) definieert het interview als volgt: “An interview is a purposeful conversation between two or more people that is directed by one in order to get information.”

achterliggende betekenissen en interpretaties tot voorwerp van onderzoek te maken.¹⁴

In het algemeen worden vier typen van interviewtechniek onderscheiden: het gestructureerde interview, het semi-gestructureerde interview, het ‘focus’ interview en het groepsinterview.¹⁵ Mijn toepassing van de interviews in Catalonië was een combinatie van het semi-gestructureerde interview en het ‘focus’ interview: ik had de onderwerpen bepaald met een aantal ondersteunende richtvragen¹⁶, maar was gegeven die onderwerpen vooral geïnteresseerd in de eigen interpretatie- en referentiekaders van de geïnterviewde. Dit laatste is vooral de kracht van het ‘focus’ interview. In het bijzonder nodigde ik de geïnterviewden dan ook nadrukkelijk uit hun *mening* over en *waardering* van de ontwikkelingen in Catalonië op politiek, economisch en burgermaatschappelijk terrein te geven. De interviews waren daarom voornamelijk bedoeld om achter de *betekenis* te komen, die sleutelfiguren uit Catalaanse samenleving gaven aan die politieke, economische en burgermaatschappelijke ontwikkeling: hoe worden de ‘feiten’ geïnterpreteerd en hoe ziet Catalonië haar toekomst binnen de Spaanse staat en de Europese Unie?

De selectie van sleutelfiguren heeft plaatsgevonden aan de hand van de conceptuele driehoek en met behulp van collega’s in Catalonië. De conceptuele driehoek bepaalde, dat ik kernleden uit de Catalaanse samenleving op politiek, economisch en burgermaatschappelijk gebied wilde interviewen, en de Catalaanse collega’s voegden hier de namen aan toe. Concreet had ik één week tijd ter beschikking voor mijn speurtocht door de Catalaanse samenleving, en daarin heb ik tien interviews afgenomen: vijf met ‘leading’ figuren van de belangrijkste Catalaanse politieke partijen; één met de voorzitter van de werkgeversorganisatie, tevens voorzitter van de Catalaanse SER; één met de secretaris van de belangrijkste vakvereniging en drie met sociale wetenschappers met toonaangevende publicaties over de Catalaanse samenleving.¹⁷ Steeds stond hier de betekenis, die zij gaven aan hun respectievelijke domeinen van expertise, voorop: de politici aan de Catalaanse politiek, de vertegenwoordigers van de werkgevers en de werknemers aan de

¹⁴ D. Burton (2000) omschrijft kwalitatieve methoden als volgt (p. 202): “Qualitative methods are ways of examining the social world, whereby central importance is given to the actor’s definition and behaviour...it is the task of research to uncover the nature of the social world through interpretative and emphatic understanding of how people act and give meaning to their own lives.”

¹⁵ T. May (1997); pp. 110 - 114

¹⁶ Zie voor een weergave van de onderwerpen en de ondersteunende vragen bijlage 1: Opzet interviews.

¹⁷ Zie voor een overzicht van de sleutelfiguren bijlage 2: Geïnterviewde sleutelfiguren

Catalaanse economie, en de sociale wetenschappers aan de Catalaanse samenleving.

Zoals ik heb aangegeven, heb ik mij in de keuze voor de geïnterviewden vooral laten leiden door het feit, of zij een sleutelpositie in de Catalaanse samenleving innamen. Zij waren en zijn, op de vertegenwoordiger van de Partido Popular na (maar deze partij staat dan ook een sterke centrale Spaanse staat voor, met Madrid als centrum, en heeft geen onafhankelijke Catalaanse organisatie), allen in zekere zin voorstander van de Catalaanse ‘zaak’. Het feitelijk bestaan van Catalonië als een relatief autonome regio en de daaraan verbonden Catalaanse ambities was de vanzelfsprekende context van de interviews. Deze context stond in die hoedanigheid niet ter discussie, zeker niet bij sleutelfiguren. De keuze heeft dan ook vanzelfsprekend zijn effect gehad op het uiteindelijke onderzoeksmateriaal: hoewel er wel van relativering sprake was, heb ik weinig echt kritische geluiden gehoord over Catalonië en het Catalanisme. Naar alle waarschijnlijkheid was dat laatste wel naar voren gekomen, als ik naast de *Catalaanse* ook *Spaanse* – in de zin van voorstanders van een sterke gecentraliseerde Spaanse staat – sleutelfiguren had geïnterviewd.

Tenslotte heb ik, in tegenstelling tot wat normaal gebruikelijk is bij de interviewtechniek, de gesprekken niet op een recorder opgenomen. Ik heb dit bewust niet gedaan, omdat ik ‘in de keuken’ van de betreffende organisaties wilde kijken en omdat opnames daarbij de respondenten, die allen een zeker aanzien genieten binnen de Catalaanse samenleving, terughoudend zouden kunnen maken met het geven van informatie. Zij zouden zich kunnen beperken tot het weergeven van de officiële standpunten van hun respectievelijke organisaties in plaats van het achterste van hun tong te laten zien. Ik heb dus van de gesprekken, die gevoerd werden in het Frans of het Engels, aantekeningen gemaakt en deze vervolgens achteraf samengevat met een dictafoon. De respondenten konden zich unaniem in die gesproken samenvatting vinden.

De Catalaanse geschiedenis

In de 11^{de} en 12^{de} eeuw van de Middeleeuwen ontwikkelde Catalonië zich als een vooraanstaande economische macht en werd het een vrijstaat tussen het Franse koninkrijk enerzijds en het Moorse imperium anderzijds. De handel bloeide op en gebieden in Zuid Frankrijk, Sardinië, Napels en Sicilië gingen tot het Catalaanse grondgebied en invloedsfeer behoren.¹⁸ Zelfs heden ten dage wordt er in deze gebieden nog een Catalaans dialect gesproken.¹⁹ Evenals in een

¹⁸ www.convergentia.org (2001); pp. 1 en 2

¹⁹ www.gencat.es (2001); p.2

aantal andere vroegkapitalistische Westeuropese landen, ontwikkelde zich in deze periode ook in Catalonië het feodalisme als maatschappelijk ordeningsprincipe: rangen, standen en gilden regelden de onderlinge verhoudingen, privileges en competenties.²⁰ Opvallend is daarbij, dat in dit feodale stelsel steeds de vrijheid van handel, en bijgevolg ook van handelen en bewegen, hoog in het Catalaanse vaandel heeft gestaan. Een heel netwerk van *convenientiae*²¹, die verwijzen naar contracten, claims, tegenclaims, rechterlijke interventies en verdragen, zijn er de uitdrukking van, dat ‘autoriteit’ en ‘hiërarchie’ in het middeleeuwse Catalonië geen vanzelfsprekende grootheden waren om de onderlinge verhoudingen te regelen, maar dat een toetsing aan meer ‘objectieve’ maatstaven nadrukkelijk de voorkeur had.²² Dit mondde reeds in 1150, een eeuw voor de Engelse Magna Carta, uit in de zogenaamde *Utatges*²³, een soort feodale constitutie, waarin de wederzijdse rechten en plichten in het algemeen, maar ook de specifieke vrijheden en het respecteren van elkaars territorium in het bijzonder, tussen de edelen, geestelijken, burgers en boeren geregeld werden. Kenmerkend in het document is vooral de wettelijke gelijkheid tussen de derde stand en de aristocratie, waarbij de derde stand heel expliciet omschreven wordt als *ciutadans honrats*, ‘eerbare burgers’.²⁴ Hoewel dit wetgevend kader nog niet geïndividualiseerd was en mede diende om de belangen en privileges van groepen en standen te beschermen, ligt in dit document toch een eerste aanzet voor de ontwikkeling van een vrijere samenleving in de richting van een liberale democratie. Meer specifiek legden de *Utatges* de basis voor een cultuur, waarin sociale verbanden primair vorm en inhoud kregen via verdragen, het zogenaamde ‘Catalaanse pactisme’. “The pactist view of social order, so neatly embodied in the *Utatges*, consistently continued to appear in public and private Catalan documents throughout the centuries which followed. ‘Pactism’ as this has been called is the notion that rules are made by parties entering into contracts of their own accord, and also that social life is the result of bargaining among people, and not of unilateral violence and imposition.”²⁵

Het Iberisch schiereiland bestond ten tijde van de late Middeleeuwen (14^{de} en 15^{de} eeuw) uit een vijftal koninkrijken: Castilië, Aragon, Portugal, Granada en Navarra. De regio’s Catalonië, Valencia en Aragon vormden samen het

²⁰ S. Giner (1984); pp. 4 - 6

²¹ A.J. Kosto (2001); hoofdstuk 1

²² Zie in dit verband de gedetailleerde analyse van A.J.Kosto over de invloed van de schriftelijk vastgelegde overeenkomst op het Middeleeuwse Catalonië. A.J.Kosto (2001).

²³ Ibid., pp. 278-281

²⁴ S. Giner (1984); p. 7

²⁵ Ibid., p. 8

koninkrijk Aragon.²⁶ Deze situatie veranderde echter drastisch door het huwelijk van de koning van Aragon, Ferdinand, met Isabella, de erfgename van Castilië in de tweede helft van de vijftiende eeuw. In feite werd door dit huwelijk het fundament gelegd voor het ontstaan van de Spaanse staat en het Spaanse centralisme aan het einde van de 15^{de} en begin 16^{de} eeuw²⁷. Ook werd hiermee de eerste stap gezet in de richting van het einde van de autonomie van Catalonië als economische, sociaal culturele en politieke eenheid. Isabella en Ferdinand waren overtuigd katholiek en legitimeerden hun koninklijke roeping dan ook door de verdediging en uitbouw van het katholieke geloof. Zij richtten een nieuwe politiemacht op (de Hermandad, 1476) en installeerden de Inquisitie (1478). Zij verdreven de Moren uit Zuid Spanje en op 1 januari 1492 viel het laatste Moorse bolwerk: Granada.²⁸ In feite werd hier de infrastructuur ontwikkeld, waarlangs het Spaanse politieke centralisme tot en met Franco kon blijven bestaan. Alleen Portugal bleef een onafhankelijke staat.²⁹

Vanaf nu was de politieke macht dus in Madrid gecentraliseerd en werd in economische zin de belangrijke handelsroute via de Atlantische Oceaan naar Noord en Zuid Amerika ontdekt. Het zwaartepunt van de economie inclusief het vergaren van rijkdom via de kolonien verschoof dan ook naar Madrid. Dit betekende echter het einde van de economische bloei en macht van Catalonië, en dan vooral van Barcelona, in het mediterrane gebied. De Catalanen werd verboden om handel te drijven via de Atlantische Oceaan, en Sevilla werd aangewezen als de thuishaven voor de handelsvloot. De economische en politieke macht verschoof hierdoor van Catalonië naar Midden en Zuid Spanje.³⁰

Maar wellicht van nog groter gewicht was het koninklijke besluit om het Castilliaans tot officiële taal van het koninkrijk te verheffen. Reeds in 1492 verscheen er in Salamanca een boek over de grammatica van het Castilliaans: *Gramatica de Lenqua Castellana*, geschreven door Antonio de Nebrija.³¹ Dit allereerste grammaticaboek over een Europese taal vertolkt in de inleiding het ‘moderne’ inzicht dat taal mede een bondgenoot is in de ontwikkeling van een imperium: onderworpen volken moeten de wetten en regels van de heerser leren kennen en kennis van de taal is daarvoor een vereiste. “*Que siempre la lengua fue companera del imperio* – taal is de gezelschapster van politieke macht.”³² Dit besluit

²⁶ C. van der Heijden (1998); ‘Spanje rond 1492’, geografische kaart opgenomen aan het begin van het boek

²⁷ De periode staat ook wel bekend als de Zwarte Renaissance. Zie C. van der Heijden (1998).

²⁸ C. van der Heijden (1998); pp. 35 - 36

²⁹ Waarom Portugal tot op heden een onafhankelijke staat is gebleven, is mij onbekend.

³⁰ S. Giner (1984); p. 7

³¹ C. van der Heijden (1998); pp. 109 - 119

³² Ibid., p. 111

is vooral van belang, omdat van toen af het Castilliaans, of wat wij nu Spaans noemen, ook de officieel te gebruiken taal in alle delen van Spanje werd, dus ook in Catalonië. Hiermee werd een eerste stap gezet in de ‘informalisering’ of terugdringing van het Catalaans als spreek- en voertaal: hoewel het nog wel in eigen kring gesproken en geschreven mocht worden, moesten alle officiële documenten in het Castilliaans opgesteld worden. Hier ligt het begin van een uiterst ingrijpende ontwikkeling, omdat de Catalaanse identiteit zich vooral baseerde en baseert op het gebruik van de eigen taal en het daaraan verbonden culturele erfgoed. Ik kom hier later nog op terug.

Hoewel de inlijving in de Spaanse staat dus al ten tijde van Ferdinand en Isabella ingezet was, kon Catalonië toch haar relatieve autonomie behouden. Dit kwam, omdat er aan het einde van de 15^{de} eeuw nog geen sprake was van een ‘land’ of een ‘natie’ met een sterk centraal gezag en daaraan verbonden voldoende macht- en controlemiddelen.³³ Dat was volledig anders in de 18^{de} eeuw, toen het hof goed georganiseerd was. In 1716 kwam er dan ook een definitief einde aan de relatieve autonomie van Catalonië, toen zij ten tijde van de Spaanse Successieoorlog voor de Oostenrijkers en niet voor de Bourbons kozen en de oorlog verloren. Philips V beschouwde Catalonië als oorlogsbuit en lijfde het voorgoed in in het Spaanse rijk. Bij koninklijk besluit werden vanaf nu alle Catalaanse instellingen, wetten en gebruiken verboden en werd de regio rechtstreeks onder Madrileens gezag geplaatst.³⁴ Hoewel dat in de officiële documenten al langer niet mocht, werd nu ook het spreken en het schrijven van het Catalaans in de dagelijkse omgang definitief verboden. Politiek werd Catalonië vanaf nu volledig afhankelijk van het centrale Madrileense gezag; de economie daarentegen ontwikkelde zich verder en bloeide in de achttiende eeuw juist op.

Die economische ontwikkeling kreeg een extra impuls, toen in de eerste helft van de 19de eeuw de stoommachine werd ingevoerd, waarmee het begin van de industriële revolutie werd ingeluid. Deze economische dynamiek had mede tot gevolg, dat de afstand tussen de regio en de rest van het schiereiland alleen nog maar groter werd: Catalonië industrialiseerde, terwijl de rest van Spanje nog een sterk ruraal en agrarisch karakter had. De introductie van de industrialisering en

³³ Van der Heijden (1998) drukt dit als volgt uit (pp. 245 – 246): “Een hof in de gebruikelijke zin van het woord bestond niet. Ferdinand en Isabel hadden geen regeringszetel, zelfs geen eigen bed maar tal van paleizen en evenveel slaapplekken als er reisdagen waren. Regeren was rondtrekken, je voortslepen over smalle paden, smalle bruggetjes, door kurkdroog land en over vele tientallen kilometers niets, niets dan struiken en vergelijkbare vergezichten en met voortdurend het gekraak van wagenwielen en het geklak van paardenhoeven in de oren...Zo’n land bestond slechts in de hoofden van een aantal koninklijke klerken en in de wens van een vorst om zo’n bedenkensel werkelijkheid te maken.”

³⁴ www.convergentia.org (2001)

het daaraan verbonden kapitalisme werd gedragen door de zogenaamde *menestralia*: een burgerklasse van hardwerkende en spaarzame middenstanders en kleine ondernemers. “The Catalan *menestrals*, combining individualism with familism, thoroughly committed to the work ethic and imbued with a characteristic respect for the methodic accumulation of wealth through savings, once they were freed by the abolition of the guilds and the loosening up of the market, showed a mentality and outlook not altogether different from that usually attributed to the Puritans, though the latter’s special brand of protestant piety was absent.”³⁵

Catalonië kende, net als andere West Europese landen, dus een ware industriële revolutie in de negentiende eeuw met als belangrijkste economische activiteit de textielindustrie. Naar aanleiding hiervan deed het kapitalisme dan ook zijn intrede.³⁶ Ook alle culturele en politieke reacties, die normaliter aan die industriële revolutie verbonden zijn, kwamen in Catalonië op. Zo ontstond er tussen 1840 en 1870 een romantische beweging, de *Renaixença* – de Renaissance – , waarin voor het eerst sinds lange tijd het Catalaanse cultuurgedoe weer aandacht kreeg en centraal in de belangstelling kwam te staan.³⁷ De *Renaixença* was een cultureel verzet tegen de modernisering, en de ‘romantisering’ van het Catalaanse verleden, met name de Middeleeuwen, en het platteland was het gevolg. Vooral in de dichtkunst werden Catalaanse tradities, gewoonten, gebruiken en liederen bezongen, en zowel het Duitse idealisme als het Schotse empirisme genoten grote populariteit.³⁸ Al bij al gaf de *Renaixença* een duidelijke impuls aan veel creatieve en kunstzinnige uitingen met het Catalaanse culturele erfgoed als inspiratiebron. Hier ligt de basis van de ontwikkeling van het ‘Catalanisme’, niet zozeer door de inhoud van de *Renaixença*, dat immers een afwijzing van modernisering inhield, maar door het expliciet op de agenda plaatsen van de Catalaanse cultuur tegenover de Spaanse.

De ontwikkeling van het Catalanisme werd doorgezet in het modernisme van het fin-de-siècle, eind negentiende eeuw. Het modernisme was in Catalonië een reactie op de nostalgisch en conservatief getinte *Renaixença*. De *Modernista* waren geconcentreerd in Barcelona en incorporeerden een diversiteit aan culturele uitdrukkingvormen en gedachtestromingen: esperantisten, naturalisten, theosofisten, dichters, toneelschrijvers, schilders en beeldhouwers. Maar ook de culturele betrokkenheid van ambtenaren, winkeliers en handelaren vielen binnen dit verzamelbegrip, dat daarmee vooral verwees naar een grootstedelijke culturele ervaring.³⁹ Culturele verenigingen bloeiden op en werden bekend

³⁵ S. Giner (1984); p. 17

³⁶ Ibid., pp. 15 - 23

³⁷ Ibid., p. 12

³⁸ D. Conversi (2000); pp. 13 - 17

³⁹ Ibid., pp. 22 - 25

onder de naam *ateneus* of academie, die mede de doelstelling hadden om lezen, schrijven en moderne kennis onder het ‘gewone’ volk te verspreiden.

Deze culturele opbloei vormde de impuls voor het definitieve ontstaan van Catalanisme. Catalanisme heeft betrekking op het gevoel te behoren tot een collectieve Catalaanse identiteit, die zich onderscheidt van met name de Spaanse, en waarin taal, cultureel erfgoed en artistieke prestaties ten grondslag liggen aan de politieke ambities voor grotere Catalaanse zelfstandigheid en autonomie.⁴⁰ Catalanisme is sterk republikeins van aard⁴¹ en verwijst naar het zelfbewustzijn een eigen ‘natie’ te zijn met eigen sociaal-culturele instellingen, maar nog zonder de bijbehorende politieke en publiekrechtelijke organen. Taal en eigen ‘karakter’ werden het ‘*fet diferencial*’⁴² genoemd: zij deden Catalonië onderscheiden van de rest van de wereld. “Catalanism...became a vehicle of progress and a way to see this progress as a regenerating factor for the Catalan collectivity.”⁴³ Rond de eeuwwisseling werden dan ook veel van de culturele verenigingen – de *ateneus* – gepolitiseerd door ze te gebruiken voor het verspreiden van Catalaans nationalistische politieke boodschappen.⁴⁴ In feite heeft het Catalanisme dan ook zijn vorm gekregen via respectievelijk de *Renaixença*, de *Modernista* en de dadelijk te bespreken *Noucentista*: zij waren alle primair culturele bewegingen, waarbinnen echter de ambitie naar grotere politieke autonomie en zelfstandigheid zich mede kon ontwikkelen.

Voortkomend uit de vitale sociaal-culturele netwerken, slaagde het Catalanisme van de *Modernista* er niet in de gelederen ook politiek te sluiten. Integendeel, en ook hierin bleek Catalonië weer een volwaardig West-Europees land te zijn en weinig overeenkomsten te vertonen met de rest van Spanje. De Industriële Revolutie creëerde ook hier haar proletariaat, met als gevolg het opkomen van alle politieke –ismen, die daarmee verbonden zijn. Syndicalisten, socialisten, communisten en anarchisten bevolkten de kern van het sociale en politieke toneel, en met name rond 1917 culmineerde de sociale strijd en onrust in een hele reeks van aanslagen, stakingen, terroristische aanvallen, boycotts en andere

⁴⁰ D. Conversi (2000); pp. 30 - 33

⁴¹ Republikeins zowel in politieke als inhoudelijke zin. Politiek voorziet het Republikeinse denken in een duidelijk symbool om vorm te geven aan de afkeer voor het koningshuis en Madrid. Inhoudelijk ligt het Republikeinse gedachtegoed geworteld in de Catalaanse samenleving. Giner verwoordt dit laatste als volgt: “Catalonia was the only thoroughly republican area of Spain, the only area, that is, where parliamentary democracy was well-grounded and legitimised in the popular culture, where it was not regarded with suspicion nor used opportunistically by a substantial part of the political classes.” S. Giner (1984); p. 30

⁴² Ibid., p. 14

⁴³ D. Conversi (2000); p. 22

⁴⁴ In Catalonië omschrijft men de eigen bewegingen niet als ‘regionalistisch’, maar als ‘nationalistisch’, verwijzend naar het besef, dat men behoort tot een eigen ‘natie’.

geweldsuitbarstingen.⁴⁵ Daarmee verzandde het Catalanisme van de *Modernista*-beweging in een gekrakeel van elkaar onderling rivaliserende politieke groeperingen en splinterpartijen – niet verwonderlijk overigens voor een samenleving, waarin het ‘pactisme’ al van oorsprong tot de kernkarakteristieken behoorde.

Het Catalanisme van de *Modernista* kreeg in de jaren '20 van de twintigste eeuw zijn vervolg in de *Noucentista* beweging. *Noucentista* betekent letterlijk ‘nieuwe eeuw’. *Noucentista* had met de modernisten gemeen, dat vooruitgang, kosmopolitisme en verzet tegen traditionalisme hoog in het vaandel stond geschreven. Maar waar het modernisme op den duur verzandde in een aaneenschakeling van ongerichte anarchistische acties, richtten de *Noucentisten* zich op de centrale culturele en politieke instellingen om hun Catalaanse ambities vorm te geven. Voornamelijk voortkomend uit de intelligentsia en de gegoede burgerij, ontwikkelden zij een bestuurscultuur, waarbinnen het Catalanisme zijn institutionele vorm en inhoud kreeg, en waarin niet langer passie en emotie (de modernisten), maar controle en rationele planning de boventoon voerden.⁴⁶ Maar ook het Noucentisme was uiteindelijk meer een culturele beweging dan een politieke, temeer daar het nog altijd ontbrak aan een heldere, staatkundige structuur voor Catalonië. De dictatuur van Primo de Rivera (1923 – 1930) maakte dan ook een einde aan de beweging, en alle vormen van uiting van Catalaanse cultuur werden vanaf nu wederom verboden: de taal mocht niet meer gesproken worden, de vlag verdween, en de inhoud van het onderwijs werd centraal vanuit Madrid bepaald en gedirigeerd.⁴⁷

Door gebrek aan maatschappelijk draagvlak verdween Primo de Rivera al vrij spoedig van het toneel, en de zogenaamde Tweede Republiek (1931 – 1939) werd geboren. De *ateneus* bloeiden weer op. “Many of them were dedicated to the diffusion of educational ideas, but others were devoted to naturism, vegetarianism, Esperanto, sport, hiking and other forms of recreation, antiquarianism, politics, trade unionism, religion, theatre, cinema, science, poetry and history.”⁴⁸ De Generalitat - de autonome Catalaanse regering - werd geïnstalleerd en Francesc Macia werd in 1932 de eerste gekozen Catalaanse president, na zijn dood in 1933 tot het einde van de Tweede Republiek opgevolgd door Lluís Companys. Ook nu week de politieke kleur van de Catalaanse regering af van de rest van het schiereiland: waar ‘rechts’ in Spanje heerste, daar bestond de Catalaanse regering, zowel op regionaal als lokaal

⁴⁵ Een bijzondere literaire verwoording van de explosieve situatie, die in deze tijd in Barcelona bestond, kan men terugvinden in Eduardo Mendoza's *Stad der Wonderen*; E. Mendoza (1988). Zie ook D. Conversi (2000); pp. 27 - 30

⁴⁶ K. McRoberts (2001); p. 29. Zie ook D. Conversi (2000); pp. 33 - 36

⁴⁷ Ibid., pp. 31 - 33

⁴⁸ D. Conversi (2000); p. 38

niveau, uit sterk ‘nationaal’ georiënteerde anarchisten, syndicalisten en marxisten, verenigd in de Esquerra Republicana de Catalunya. Zij streefden naar zowel regionale zelfstandigheid als naar een socialistische heilstaat in Catalonië. Op 18 juli 1936 revolteerde het Spaanse garnizoen in Marokko onder leiding van generaal Francisco Franco tegen deze tweeledige bedreiging van de Spaanse eenheidstaat: het socialisme en het separatisme. De Spaanse Burgeroorlog was begonnen.⁴⁹

Spanje veranderde ten tijde van Franco in een militaire dictatuur en een politiestaat met als gevolg, dat het tonen van de Catalaanse vlag, het spelen van het volkslied, het schrijven en spreken van de taal en alle overige vormen van Catalaanse uitingen van cultuur en identiteit weer verboden werden. Franco leunde sterk op het Falangisme, dat zich ideologisch kenmerkte door eenheid van taal, cultuur, volk, geschiedenis en land te propageren; iedere vorm van afwijking of kritiek hierop werd bloedig onderdrukt.⁵⁰ Toch bloeide Catalonië in economisch opzicht in de jaren '50 op: de concentratie van industrie trok veel migranten uit andere streken van Spanje aan en ondanks de politieke repressie werd Catalonië nog altijd beschouwd als een regio met een ‘status aparte’. Vooral het feit, dat Catalonië een krachtige rol speelde in de internationale kapitalistische markteconomie, maakte van de regio een ‘ontwikkeld’ gebied in de context van Spanje als een ontwikkelingsland.⁵¹

Economische opbloei ging ook nu weer gepaard aan verzet, wederom niet uit politieke, maar uit culturele hoek: de Catalaanse cultuur en identiteit leefden op door artistieke producties en activiteiten. Door het verbod van de Spaanse overheid op uitingen van ‘separatistische’ aard en daarom ook vanzelfsprekend bij gebrek aan overheidssteun en subsidie, werden de activiteiten voornamelijk gefinancierd door regionale industriëlen en ondernemers. Vooral de muziek en ‘nationale’ feestdagen speelden een cruciale rol in de herbeleving van de Catalaanse identiteit.⁵²

Geleidelijk aan ontwikkelden zich, zoals dat ook aan het begin van de twintigste eeuw was gebeurd, uit deze culturele manifestaties de politieke aspiraties van de Catalaanse beweging, die tot volle ontwikkeling konden komen na Franco's dood in 1975. Koning Juan Carlos de Bourbon werd het staatshoofd, en in 1978

⁴⁹ Lees voor een literair verslag van de Spaanse Burgeroorlog: George Orwell's ‘Saluut aan Catalonië’. G. Orwell (2000)

⁵⁰ S. Giner (1984); pp. 36 -37

⁵¹ Ibid., pp. 46 - 50

⁵² Vooral de zgn. Nova Canco beweging moet in dit verband genoemd worden. Opkomend in de jaren '60 genoten zij enorme populariteit met het maken en zingen van Catalaanse liederen op universiteiten, buurthuizen, parochiecentra, kleine podia enz. Zie D. Conversi (2000); pp. 120 - 122.

zag een nieuwe grondwet het daglicht. De grondwet voorzag in het einde van het staatscentralisme, en Spanje kreeg een decentraal bestuur via ‘autonome gemeenschappen’ met eigen deelregeringen. Voor Catalonië betekende dit, dat de Generalitat opnieuw werd ingericht met de ambitie om, naast de verdere ontwikkeling van de democratie en democratische rechten in Spanje, zich vooral sterk te maken voor de eigen regionale culturele vrijheid en politieke autonomie. Zij zijn daar grotendeels in geslaagd: Catalonië heeft anno 2003 haar eigen parlement, onderwijssysteem, rechtbank, TV en radio stations, politie en stelsel van sociale zekerheid.⁵³

Catalonië als etnoregio: functie en betekenis

“Een volk, een natie, een staat”: lang heeft Franco geprobeerd de Spaanse staat te laten samenvallen met zijn bevolking en om aldus één natiestaat te creëren. Het Castilianisme en het katholicisme dienden daarbij als centraal referentiepunt om zowel de staat als de natie te homogeniseren. Maar Spanje is altijd, ook ten tijde van het centralisme van het Franco regime (1939 – 1975), een staat geweest met verschillende naties en nationalismen. De bekendste daarvan zijn Gallicië, Baskenland en Catalonië, die lang als een provincie beschouwd werden binnen de Spaanse dictatuur, maar in feite relatief autonome gebieden waren en zijn met een eigen taal, samenlevingsstructuur en culturele erfenis: zij staan bekend als de ‘historische regio’s’ en zijn dan ook eigenlijk ‘nations without states’.⁵⁴ Dit wist ook Franco, wiens grootste fixaties waren om het communisme en separatisme te bevechten. De ‘eenheid van het vaderland’ was het motief om alle vormen van autonomie te onderdrukken en om alle uitingen van eigen taal en cultuur te verbieden. Juist door deze onderdrukking, en de relatieve economische welvaart van sommige buitengebieden, waaronder vooral Catalonië, kon het perifere regionalisme zich verder ontwikkelen

De ontmanteling van de dictatuur opende de deur voor verdergaande autonomie van de verschillende regio’s, waaronder Catalonië. In 1978 werd Spanje een constitutionele monarchie met koning Juan Carlos de Bourbon als staatshoofd. De *functioneel politieke structuur* ziet er sindsdien in het kort als volgt uit: de uitvoerende macht ligt bij de centrale regering in Madrid, waar het parlement – de *Cortes Generales* – de wetgevende macht bezit. Dit parlement bestaat uit een 350 leden tellend congres – de *Congreso de los Diputados* – en uit een 256 leden bestaande senaat: de *Senado*. Alle congresleden en bijna alle senatoren worden rechtstreeks om de vier jaar gekozen; alleen 48 senatoren worden door de autonome deelregeringen benoemd. Degene, die na de verkiezingen de meeste stemmen heeft, wordt door de voorzitter van het congres voorgedragen als

⁵³ Zie o.a. www.gencat.es

⁵⁴ M.Guibernau (1999); pp. 33 – 66

minister-president. Naast de centrale regering bestaan er 17 deelregeringen voor evenzoveel relatief zelfstandige regio's, de *Comunidades Autonomas*. Deze deelregeringen zijn samengesteld uit de regionale parlementen, en dragen de verantwoordelijkheid voor de wet- en regelgeving op het terrein van onderwijs, gezondheidszorg, rechtspraak, sociale zekerheid en handhaving van de openbare orde⁵⁵. Ook spelen de deelregeringen een zwaarwegende rol in de economische en sociaal-culturele ontwikkeling van hun regio, en van alle nationale uitgaven nemen zij dan ook 30% voor hun rekening.⁵⁶

De sinds 1975 vaak delicate relatie tussen de Spaanse centrale overheid en de autonome regio's is geregeld in de Spaanse grondwet: de *Constitucion Espanola* van 1978. Deze spreekt nog wel over Spanje als het vaderland van alle Spanjaarden, maar verwijst ook naar het grondwettelijke respect voor diversiteit. In het voorwoord van de grondwet wordt dit als volgt verwoord: "The will of the Spanish nation to protect all Spaniards and all the peoples of Spain in the exercise of human rights, their cultures and traditions, languages and institutions."⁵⁷ En artikel 2 van de grondwet vervolgd: "The Constitution is founded on the indissoluble unity of the Spanish nation, the common and indivisible patria of all Spaniards, and recognises and guarantees the right to autonomy of the nationalities and regions integrated in it and the solidarity among them."⁵⁸ In de constitutie is dus sprake van verschillende nationaliteiten en regio's, die tot het Spaanse grondgebied behoren. Hier ligt de oorsprong voor het gegeven, dat Catalonië zich in Europa, naast een aantal andere regio's, niet alleen als een 'natie' presenteert, maar ook als een 'constitutionele regio': als autonome regio wordt Catalonië door de Spaanse grondwet erkend.⁵⁹

Vanuit deze nieuwe grondwettelijke context kon Catalonië zich verder politiek en bestuurlijk ontwikkelen als autonome gemeenschap, waarbij zij zich uitdrukkelijk wilde onderscheiden en profileren ten opzichte van Spanje en de overige gebieden van het Iberische schiereiland. Deze ontwikkeling kreeg in 1979 een wettelijke basis kreeg in het zogenaamde 'Catalaanse Statuut van Autonomie'⁶⁰ en de oprichting van de Catalaanse deelregering, de Generalitat. In dit statuut wordt zowel verwezen naar de nieuw herwonnen vrijheid als naar het roemrijke Catalaanse verleden. Wat dat verleden betreft, verwijst het statuut nadrukkelijk naar de al in 1359 in Cervera opgerichte Generalitat en het

⁵⁵ www.evd.nl (2001). Met betrekking tot de handhaving van de openbare orde heeft Catalonië zijn eigen politiecorps.

⁵⁶ R.Schobben (2000); p.178

⁵⁷ M.Guibernau (1997); p. 93

⁵⁸ Ibid., p. 93. Ook Schobben (2000); p. 178

⁵⁹ Council of Europe (1996)

⁶⁰ Gepubliceerd in het Catalaanse Staatsblad op 31 december 1979. Zie M. Guibernau (1997); p. 93

uitoefenen van (beperkte) uitvoerende macht door ditzelfde parlement vanaf de 15^{de} eeuw. Dit refereren aan de vroegere Generalitat is bedoeld om de huidige, moderne Generalitat in een historisch, Catalaans kader te plaatsen. Wat de nieuw herwonnen vrijheid betreft, regelt het Statuut het voeren van de eigen Catalaanse vlag (verboden tijdens Franco) en de herintroductie van het Catalaans als officiële taal in Catalonië naast het Spaans, dat de officiële taal van de Spaanse staat blijft. Hierdoor werd Catalonië formeel een tweetalig gebied en ‘dualiteit’ een kenmerk van het nieuwe Catalonië.⁶¹

De belangrijkste politieke partijen in Catalonië zijn de Convergència i Unió (CiU), de Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC), De Iniciativa per Catalunya (IC), de Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) en de Partido Popular (PP). De CiU is sterk geworden door het presenteren van Catalonië als een misdeelde regio. Zij houdt daarbij echter wel de banden met de centrale overheid strak aan om met name de economische belangen van Catalonië veilig te stellen. Het is een middenpartij met een ‘beheerst’ regionalisme, die zowel bij oorspronkelijke Catalanen als bij de niet-Catalaanse immigranten de Catalaanse waarden en identiteit tracht te ontwikkelen. De PSC is meer op Madrid georiënteerd en trekt vooral kiezers uit de tot de werkende klasse behorende ‘immigranten’ aan. De politiek leider is Pasqual Maragall en hij is voorstander van een federaal Spanje. Overigens verschuift ook deze partij meer naar het midden en ze trekken dan ook steeds meer Catalaanse kiezers. De IC is een combinatie van de voormalige communisten en de groenen. Zij steunen het recht op zelfbeschikking van Catalonië en opteren voor een federalistische Spaanse staat. De ERC vervolgens is een linkse republikeinse partij, die een soort confederalisme naar Zwitsers model voorstaat. De PP tenslotte is een partij, die zich afzet tegen iedere vorm van afscheiding van Catalonië ten opzichte van de Spaanse staat en zich daarom veel meer committeert aan Madrid. De partij richt zich vooral op de verdere economische ontwikkeling van Catalonië, en veel minder op de bescherming van de Catalaanse cultuur en identiteit, en weet zich door deze politiek gesteund door ongeveer 10% van de Catalaanse bevolking.⁶²

De *betekenis*, die gegeven moet worden aan bovengenoemde structuur – grondwet, politiek systeem, Catalaans statuut en politieke partijen – is herleidbaar uit drie bronnen. Aan de hand hiervan kan ook het *etnoregionalistisch* gehalte van het hedendaags Catalanisme afgelezen worden. De eerste bron betreft het gedachtegoed van Jordi Pujol, de leider van de CiU, die het streven naar Catalaanse autonomie na Franco vorm en inhoud heeft gegeven. De tweede bron zijn de opvattingen van de overige politieke leiders en de derde heeft betrekking op een analyse van het stemgedrag van de Catalanen.

⁶¹ M. Guibernau (1997); pp. 94 - 97

⁶² Zie voor een uitgebreide analyse van de Catalaanse politieke partijen: E. Roller (2000)

De grootste woordvoerder van en vormgever aan het Catalaanse regionalisme is Jordi Pujol, de politiek leider en voorzitter van de Convergència i Unió - de politieke partij, waarin het Catalaans 'nationalisme' zich verenigd heeft.

De door de Catalanen gebruikte term 'nationalisme' is nogal verwarrend, omdat dit begrip niet verwijst naar de Spaanse centrale overheid. Nationalisme is in dit geval identiek aan het door mij gehanteerde begrip 'regionalisme'. Op de Partido Popular na noemen alle Catalaanse politieke partijen zich nationaal, daarmee refererend aan het feit, dat Catalonië een natie is, zij het zonder staat. Tegenover nationaal staat 'centralistisch': een politieke oriëntatie, die zich overwegend op het sterk maken van het centrale gezag in Madrid richt.

Pujol omschrijft een Catalaan als "iemand, die leeft en werkt in Catalonië en Catalaan wil zijn (someone who lives and works in Catalonia and wants to be a Catalan)."⁶³ Catalaan ben je als je ingewijd bent in de collectieve geschiedenis en cultuur, en de Catalaanse taal spreekt. Hiermee presenteert hij een inclusief en insluitend begrip van het Catalanisme, omdat deze omschrijving heel nadrukkelijk ook de deur open zet voor de helft niet-Catalanen in de regio, te weten de Spanjaarden uit andere regio's en meer recentelijk de immigranten uit de Derde Wereld. Immers, je woont en werkt er, en vervolgens is het een wilsbesluit om Catalaan te willen zijn. De Catalaanse identiteit is te verwerven door een soort 'inburgeringscursus' in taal en cultuur, en niet bij geboorte en door afstamming gegeven. Etnische en raciale eigenschappen spelen daarbij geen rol, en iedere inwoner van Catalonië zou zich dan ook in principe moeten kunnen vinden in de Catalaanse zaak en het streven naar verdergaande autonomie ten opzichte van de Spaanse staat moeten kunnen ondersteunen.

Die autonomie is overigens ook volgens Pujol een relatieve, omdat er altijd een relatie zal blijven bestaan met zowel de Spaanse centrale overheid als met de Europese Unie. Helder komt dit tot uitdrukking in de politieke agenda van Pujol.⁶⁴ Deze bestaat uit het versterken van de Catalaanse identiteit, het herdefiniëren van de relatie met de Spaanse staat, een grotere herkenbaarheid van Catalonië in buitenlandse politieke betrekkingen, en de relatie met Europa. Wat de Catalaanse identiteit betreft, deze wordt versterkt door het onderwijs te verzorgen in de Catalaanse taal en het vak Catalaanse cultuur, het scheppen van onderlinge solidariteit en het voorkomen van maatschappelijke tweedeling, het verbeteren van de Catalaanse concurrentiepositie en verstevigen van het gevoel te behoren tot een regio, die de wereld iets te bieden heeft. In de relatie met Madrid vervolgens staat de discussie over afdracht van belastingen en de

⁶³ Pujol geciteerd in E. Roller (2001); p. 44

⁶⁴ M.Guibernau (1997); pp. 100 - 107. Zie ook R.Wilson (2001); pp. 4 - 6

vertegenwoordiging en invloed van Catalonië in de buitenlandse politieke betrekkingen centraal, maar ook de representatie van Catalonië als 'natie' in sport en cultuur.⁶⁵

In de relatie met Europa tenslotte wordt Catalonië door Pujol gepresenteerd als een soort 'rolmodel', omdat het aantoont als natie met een relatieve autonomie goed te kunnen leven in grotere politieke verbanden. Pujol heeft dan ook een leidende rol vervuld in het aan de Europese Unie gelieerde Comité van de Regio's. Als 'constitutionele regio' wil hij, tezamen met o.a. Beieren, Schotland en Vlaanderen, uitgenodigd worden voor de Europese Conventie in 2002, waarin de toekomst van Europa vastgelegd gaat worden in een Europese Grondwet. Hierbij zou volgens hem het subsidiariteitsbeginsel de leidraad moeten zijn voor de discussie over kerntaken en bevoegdheidsafbakening tussen EU, lidstaten en 'constitutionele regio's'. Daarbij wenst hij een duidelijke inbreng te krijgen in de ontwikkeling, uitvoering, controle en evaluatie van het EU beleid en een gelegitimeerde positie te krijgen in zowel het Europese Parlement als het Europese Hof van Justitie.⁶⁶

Kortom, het etnoregionalistische Catalanisme heeft in Pujol een moderne, pragmatische woordvoerder gekregen. Dit vinden we ook terug bij de overige politieke partijen in Catalonië. Op de Partido Popular na, gebruiken zij allen het Catalanisme om de achterstelling en bevoogding van Madrid aan te tonen en om meer autonomie te eisen, waarbij de standpunten genuanceerd worden door de eigen politieke kleur en invulling van wat onder Catalanisme verstaan wordt. Zo is voor de Convergència i Unió (CiU) van Jordi Pujol het Catalanisme als politieke beweging identiek aan het Catalaanse nationalisme en de Catalaanse *identiteit*: als je Catalaan bent, en je hebt een natie, dan wil je ook politieke zelfstandigheid. "Waarom hoeven Denen en Nederlanders nooit uit te leggen, dat ze Deen respectievelijk Nederlander zijn en wonen in een gerespecteerde, onafhankelijke staat, en waarom moeten wij dat wel?", merkte Pere Esteve, woordvoerder van de CiU in dit verband op.⁶⁷ Catalanisme, gebracht als een 'sociaal feit' dus. De socialistische Partit dels Socialistes de Catalunya (PSC) hanteert het Catalanisme vooral om de *economische* ontwikkeling van de regio te versterken. Madrileens centralisme wordt gezien als een remmende factor daarin en allianties met andere, relatief autonome regio's en steden – Montpellier, Marseille, Nice en Genua – kunnen alleen effectief aangegaan worden als er sprake is van een grotere zeggenschap over eigen zaken. "Barcelona kent grote infrastructurele projecten: de haven wordt uitgebreid, het vliegveld moet worden uitgebreid en de hoge snelheidstrein moet worden

⁶⁵ Hierbij moeten we denken aan een eigen 'nationaal' voetbalteam, een eigen Olympisch team etc. Zie J. Hargreaves (2000)

⁶⁶ Comité van de regio's (2001). In de Nabeschouwing ga ik op deze discussie in.

⁶⁷ Interview met Pere Esteve, Algemeen Secretaris van de Convergència i Unió (2002)

aangelegd. Het is toch te gek, dat keer op keer de strategische beslissingen hierover in Madrid worden genomen,” aldus Joan Marcet van de PSC.⁶⁸

Voor de *Iniciativa per Catalunya* (IC) staat Catalanisme gelijk aan diversiteit, pluriformiteit en sociale integratie. De kracht van de Catalaanse samenleving ligt in het kunnen binden van mensen met een grote diversiteit aan achtergronden en afkomst: de Catalaanse samenleving is altijd een immigrantensamenleving geweest. Catalanisme kenmerkt zich door zijn 'sociale' gezicht, en het model van het integreren van Spanjaarden in Catalonië in vroeger tijden moet ook het model zijn voor de integratie van 'nieuwe' immigranten uit de Derde Wereld. “Catalaans is synoniem voor diversiteit en voor het sociaal integreren van mensen, die van elders komen. Catalonië kent geen getto's, maar alleen pluriformiteit.”⁶⁹ Voor de IC behelst het Catalanisme dus vooral een *sociale* boodschap. De *Esquerra Republicana de Catalunya* is het meest *politiek* in haar interpretatie van het Catalanisme. “Catalanisme is de verwoording van de politieke aspiraties van het Catalaanse cultuurgood en de Catalaanse identiteit,”⁷⁰ stelde Josep Huquet namens de ERC. Catalonië moet een zelfstandige natie c.q. regio worden in een federalistisch Spanje met volledige zeggenschap over zijn eigen samenleving. Daarbij moet de verhouding met andere regio's in een federaal Spanje bepaald worden door samenwerking, niet door solidariteit. “Wij zijn voor samenwerking, niet voor solidariteit. Solidariteit is een ideologisch begrip uit Madrid, waardoor wij moeten betalen en bloeden voor andere, slecht presterende en aan cliëntelisme lijdende regio's. Samenwerking betekent dat wij zelf beslissen waar en hoe gelden uit Catalonië elders besteed en geïnvesteerd worden.”⁷¹

Catalanisme, inclusief de bovengenoemde diversiteit aan interpretaties, heeft het politieke landschap in Catalonië na Franco gekleurd. Het heeft voldoende steun gekregen van de Catalaanse burger en daarmee bijgedragen aan de ontwikkeling van Catalonië als etnoregio: minder bemoeizucht van Madrid, meer 'baas in eigen huis'. Het is het Catalanisme gelukt om Catalonië haar zelfbewustzijn en vitaliteit terug te geven. Vooral op het gebied van taal, cultuur, onderwijs en de inrichting van de regionale politieke macht is het Catalanisme er in geslaagd om na Franco Catalonië weer als een krachtige 'natie' op de kaart te zetten. Maar inmiddels zijn deze initiatieven op het einde van de twintigste eeuw geïnstitutionaliseerd in de Catalaanse samenleving, en derhalve relatief

⁶⁸ Interview met Joan Marcet i Morera, lid van het Catalaanse parlement namens de *Parti dels Socialistes de Catalunya* (2002)

⁶⁹ Interview met Dolors Comas d'Argemir i Cendra, lid van het Catalaanse parlement namens de *Iniciativa per Catalunya* (2002)

⁷⁰ Interview met Josep Huquet Biosca, lid van het Catalaanse parlement namens de *Esquerra Republicana de Catalunya* (2002)

⁷¹ Idem

‘vanzelfsprekend’ of ‘banaal’⁷² geworden. De Catalaanse vlag wappert, naast de Spaanse, van alle officiële gebouwen, en heeft zijn uitdagende functie richting ‘Madrid’ verloren. Catalaanse kranten, radio en TV zijn gewone onderdelen van het dagelijks leven geworden, naast de Spaanse. Publieke figuren drukken zich naast het Spaans ook in het Catalaans uit. Straatnaamborden worden in het Catalaans aangeduid, en de Catalaanse deelregering kan zelfs belasting heffen. De doelstelling, namelijk zich Catalaan voelen en daar uitdrukking aan kunnen geven binnen de context van de Spaanse staat, is in die zin bereikt en het Catalaans etnoregionalisme is dan ook geïnstitutionaliseerd en genormaliseerd.⁷³ De gemeenschappelijke vijand in de vorm van een Madrileense dictator bestaat niet meer. Integendeel, de Spaanse staat manifesteert zich nu als een relevante politieke context, waarbinnen het Catalaans regionalisme kan gedijen.

Van etnoregionalistisch separatisme is dan ook geen sprake. Opmerkelijk genoeg merkten alle geïnterviewden op, dat een afscheidingsbeweging in Catalonië geen kans van slagen heeft. “We kennen de verschrikkingen van een oorlog en de daaraan gekoppelde onderdrukking en dictatuur – we hechten aan onze democratische tradities,” zei Josep Hugueta in dit verband.⁷⁴ De reden ligt zowel in het verleden als in de toekomst. De Spaanse Burgeroorlog was het bloedigste in Catalonië, waardoor zich een weerzin tegen geweld ontwikkelde. Ook belet de pluriforme samenstelling van de samenleving een al te eenzijdig georiënteerde en anderen uitsluitende ‘wij-cultuur’. Integendeel, het sociale kapitaal in Catalonië is altijd meer ‘bridging’ dan ‘bonding’ geweest, en juist die sterke organisatiegraad van de burgermaatschappij heeft de Catalaan minder gevoelig gemaakt voor politieke manipulatie in het algemeen en separatistische aspiraties van een politieke elite in het bijzonder.⁷⁵ “Wij kennen het begrip convivència en dat staat voor een samenleving, die erop ingericht is om aan pluriformiteit, diversiteit en veelkleurigheid vorm en inhoud te geven,” merkte Dolors Comas in dit verband op.⁷⁶

Wat de toekomst betreft, is de Catalaanse boodschap steeds moeilijker te brengen door het al genoemde proces van normalisering: nieuwe generaties hoeven niet meer voor de vlag te vechten, want die wappert er inmiddels al.

⁷² De term wordt gebruikt in het artikel van K. Crameri (2000), waarin zij het heeft over ‘banal catalanism’. Zij baseert zich hierbij op het gebruik van de term door Michael Billig. In de sociologie is het gebruikelijker om in dit soort gevallen van institutionalisering of ‘Veralltägung’ (M. Weber) te spreken in plaats van banalisering.

⁷³ K. Crameri (2000); pp. 148 - 151

⁷⁴ Interview met Josep Hugueta Biosca (2002).

⁷⁵ Het onderscheid tussen bonding en bridging social capital is van R. Putnam (2000). Vooral in de interviews met de IC en de PSC werd deze argumentatie genoemd.

⁷⁶ Interview met Dolors Comas d’Argemir i Cendra (2002)

Door die normalisering zijn nieuwe generaties ook steeds moeilijker te vinden om politiek betrokken en actief te zijn, en ligt er voor alle partijen een probleem van opvolging en continuïteit. “Na de val van Franco zijn we inmiddels ruim 25 jaar verder, en allemaal, van welke partij dan ook, oud aan het worden. De huidige politieke elite bestaat uit generatiegenoten en we zijn toe aan een volledig nieuwe politieke generatie. Dit schept niet alleen een opvolgingsprobleem, maar ook een probleem van continuïteit.”⁷⁷

Er bestaan geen echte separatistische aspiraties bij de politieke elite en de Catalaanse burger. Dit, zowel uit principiële en historische overwegingen als vanwege het ontbreken van publieke steun daartoe. Daarbij functioneert ook de Europese Unie als katalysator. Als zelfbewuste regio wil Catalonië een rol van betekenis spelen in de toekomstige ontwikkeling van Europa en vormt ‘Brussel’ vaak een groter referentiepunt dan ‘Madrid’. “Catalonia’s contribution to Europe stems from its capacity to offer a new concept of the European nation based upon culture, a good standard of living, strong identity and the ability to live within a larger political unity...the development of this new concept of a nation capable of strengthening itself and confident enough at the same time, to accept a role as being a part of a larger political organisation, constitutes one of the most urgent challenges facing Europe.”⁷⁸

De Catalaanse burger heeft de beide politieke realiteiten - Catalonië en Spanje – dan ook weten te integreren door de ontwikkeling van een zogenaamde duale identiteit: ‘two nations, one state’. Deze duale identiteit komt helder naar voren in het stemgedrag van de Catalaan sinds de invoering van democratische verkiezingen.

Resultaten verkiezingen Catalaanse autonome gemeenschap (percentages):⁷⁹

	1980	1984	1988	1992	1995	1999
<i>CIU</i>	27,7	46,6	45,72	46,19	40,90	37,68
<i>PSC</i>	22,3	30,0	29,78	27,77	24,88	37,88
<i>ERC</i>	8,9	4,4	4,14	7,96	9,49	8,68
<i>PP</i>	-	7,7	5,31	5,97	13,08	9,51
<i>IC</i>	-	-	7,76	6,50	9,71	2,51
<i>Other</i>	-	-	-	-	-	1,43

⁷⁷ Interview met Pere Esteve (2002)

⁷⁸ Uitspraak van Jordi Pujol, geciteerd in M. Guibernau (1997); p. 106. Deze gerichtheid op ‘Brussel’, de mogelijkheden van het subsidiariteitsbeginsel en de modelfunctie, die Catalonië in deze zou kunnen spelen, werden in de interviews ook onderschreven door de PSC, ERC en IC. Zie ook <http://www.journalism.fjc.bvu.nl> (2001)

⁷⁹ E. Roller (2000); p. 111. Roller maakt als bron gebruik van Coordinaci Electoral, Departament Governaci, Generalitat de Catalunya. De gemiddelde opkomst bij regionale verkiezingen ligt op ongeveer 60%.

We zien een sterke aanhang van de CiU, de partij bij uitstek van het Catalaanse etnoregionalisme. Het 'nationalistische' appèl van de CiU is daarmee sterk in trek en populair. De populariteit van dit nationalisme is echter op het platteland altijd sterker geweest dan in de urbane gebieden, getuige de groeiende invloed van de socialisten bij regionale verkiezingen. Ook toont de afnemende aanhang van de CiU aan, dat het blijkbaar steeds moeilijker wordt de 'nationalistische' boodschap over te brengen, mede door de normalisering van het Catalanisme in het dagelijks leven.

Resultaten Catalaans stemgedrag bij nationale verkiezingen (percentages):⁸⁰

	1977	1979	1982	1986	1989	1993	1996	2000
<i>CiU</i>	16,8	15,80	22,48	32,04	32,68	31,82	29,61	28,78
<i>PSC</i>	21,3	30,31	45,84	40,98	35,59	34,87	39,36	34,08
<i>ERC</i>	4,5	3,86	4,02	2,67	2,68	5,10	4,18	5,64
<i>PP</i>	-	-	14,65	11,42	10,64	17,04	17,96	22,79
<i>IC</i>	-	-	-	3,92	7,33	7,46	7,64	3,54
Other	-	19,03	4,61	-	-	-	-	2,23

Hier zien we dat de Catalaanse boodschap van de CiU op landelijk niveau nooit de steun heeft gekregen, die zij op regionaal niveau wel kreeg. Het zijn op landelijk niveau veel meer de partijen, die op dat centrale niveau regeringsverantwoordelijkheid dragen (eerst de socialisten van Gonzales, daarna de conservatieven van Aznar), die de stem van de Catalaan trekken. Een vergelijk tussen de steun voor CiU, de PSC en de PP bij beide verkiezingen maakt dit duidelijk: is de CiU tijdens de regionale verkiezingen steeds veruit de grootste (op de laatste verkiezingen na), dan is de PSC dat bij landelijke verkiezingen en groeit bij deze landelijke verkiezingen de aanhang van de PP proportioneel. In beide gevallen gaat om dezelfde kiezersgroep. De conclusie is dan ook gerechtvaardigd, dat de Catalaanse kiezer een duale politieke attitude vertoont al naar gelang het niveau waarop de verkiezingen plaatsvinden: op landelijke partijen en anti-separatistisch bij landelijke verkiezingen, op regionale en zich voor Catalonië sterk makende partijen bij regionale verkiezingen.

Catalonië als moderne regio: functie en betekenis

Van oudsher functioneert de Catalaanse economie als een van de meest actieve en ontwikkelde economieën van het Iberisch schiereiland. Catalanen zijn van huis uit zakenmensen, die al in de Middeleeuwen als koop- en handelslieden

⁸⁰ E. Roller (2000); p. 111. De gemiddelde opkomst bij landelijke verkiezingen ligt op ongeveer 70%

zorgden voor de bloei en welvaart van de regio. Hoewel de economie in de zeventiende en begin achttiende eeuw stagneerde door het Madrileense verbod op handel van Catalonië met de beide Amerika's, bloeide de handel weer op toen in de loop van de achttiende eeuw dit verbod werd ingetrokken. Met name de textielindustrie floreerde vanaf dat moment door de import van bedrukt Latijns-Amerikaans textiel, terwijl de introductie van de Bergadana weefmachine een heuse industriële revolutie veroorzaakte in de regio, waarbij Barcelona, gelegen aan de monding van de Llobregat rivier, zich als een typische negentiende eeuwse stad ontwikkelde: een rijke bourgeois toplaag en een uitgebreid lompoproletariaat.⁸¹ Het is duidelijk dat Catalonië zich ook in economisch opzicht onderscheidt van de rest van Spanje: het heeft een feodaal stelsel gekend met een sterke rol van de burgerij in de steden, het heeft het liberale kapitalisme van de 19^{de} eeuw gehad, en het kent recentelijk de introductie een diensten- en kenniseconomie naast de bestaande industriële bedrijvigheid.

Door haar economische bedrijvigheid heeft de regio altijd een grote aantrekkingskracht uitgeoefend op andere delen van Spanje. Al in de 19^{de} eeuw kwamen 'immigranten' uit de arme regio's als Andalusië, Extremadura en Murcia, en dit patroon continueerde zich tijdens het Franco regime.⁸² Hoewel in deze periode Catalonië politiek monddood was en iedere culturele uiting verboden, floreerde de economie. Meer recentelijk vestigen zich naast deze 'oude' immigranten ook veel 'nieuwe' immigranten, met name uit Noord Afrika, op zoek naar werk. De regio voorziet dan ook al eeuwenlang in werkgelegenheid door haar bruisende economische activiteiten, en trekt daarbij ook veel niet Catalanen aan. Inmiddels is sinds 1960 ongeveer de helft van de inwoners van Barcelona niet-Catalaan en bijna 40 % van de ruim zes miljoen inwoners van Catalonië in zijn geheel niet-Catalaan van oorsprong.⁸³

In de Catalaanse economie heeft de stad Barcelona vanzelfsprekend altijd een centrale rol van betekenis gespeeld. Economische bedrijvigheid en voorspoed drukt zich vaak uit in het opzetten van grote, prestigieuze projecten; belangrijk voor een stad, die zich op het wereldtoneel altijd heeft willen spiegelen aan andere wereldsteden: Parijs, New York, Londen en Rome. Dit is dan ook een aantal keren gerealiseerd: een wereldtentoonstelling in 1888, een tweede in

⁸¹ Zie o.a. The Times (1996) en <http://www.journalism.fjc.hvu.nl> (2001)

⁸² Zie voor een analyse van de Catalaanse economie tijdens Franco: K. McRoberts (2001); pp. 91 - 95

⁸³ Niet-Catalanen zijn immigranten van buiten Catalonië. De grootste golf immigranten kwam vanuit andere delen van Spanje tussen 1960 en 1970. Sinds 1990 komen er ook veel immigranten uit Noord-Afrika. De eerste groep kon vrij gemakkelijk integreren doordat de Catalaanse vrij eenvoudig te leren is voor de overige Spanjaarden. Voor de tweede groep immigranten ligt dit veel moeilijker. Ibid., p. 131- 133; pp. 136 - 137

1929, en meer recentelijk de Olympische Spelen in 1992. Inmiddels heeft de regio de grootste spaarbank van Spanje, la Caixa, zeven universiteiten en twee gerenommeerde Schools of Business.⁸⁴ Al bij al getuigt dit alles van een dynamische, naar buiten gerichte oriëntatie op basis van een sterk ontwikkelde, liberaal kapitalistische economie. Ook in deze zin is Catalonië eerder een exponent van West en Noord Europese economische ambities, dan dat zij opgevat kan worden als een typische vertegenwoordiger van een Zuid Europees land in deze.

Dit beeld wordt bevestigd door recent statistisch materiaal, waarin het economisch presteren van de Catalaanse regio geplaatst wordt naast dat van Spanje en de Europese Unie.⁸⁵ Dit presteren wordt geïndiceerd door gegevens over de economie, de arbeidsmarkt en de demografische opbouw met elkaar te vergelijken. We zien dan dat, waar het *Bruto Binnenlands Product* van Spanje achterblijft bij het Europese gemiddelde, dat van Catalonië daaraan ongeveer identiek is.⁸⁶

Bruto Binnenlands Product EU, Spanje en Catalonië⁸⁷

	1988	1998	Gem. 96/97/98
<i>EU</i>	100,0	100,0	100,0
<i>Spanje</i>	74,0	81,1	80,2
<i>Catalonië</i>	89,2	100,4	99,6

Zoals uit de volgende grafiek blijkt, is de industrie nog altijd een belangrijke werkgever in de Catalaanse economie. De *werkgelegenheid* in de dienstensector loopt dan ook procentueel enigszins achter ten opzichte van de cijfers van Spanje en de Europese Unie. Daartegenover staat, dat Catalonië beduidend beter scoort dan Spanje als het gaat om economische innovatie, geïndiceerd door het aantal patentaanvragen.

⁸⁴ www.evd.nl (2001)

⁸⁵ Zie Europese Unie (2001d); statistische bijlage; p. 68. De statistische gegevens van Spanje zijn gemiddelden van het hele land, dus inclusief Catalonië.

⁸⁶ De bijdrage van de Catalaanse economie aan het BBP van Spanje bedraagt inmiddels meer dan 25%, terwijl de bevolking nog geen 15% van het Spaanse totaal uitmaakt. Bij de analyse van de betekenis die Catalanen geven aan hun economie, kom ik hier nog op terug.

⁸⁷ Europese Unie (2001d); p. 68.

Werkgelegenheid per sector in 1999, en Europese patentaanvragen per miljoen inwoners, gemiddeld over 1997, 1998 en 1999, in de EU, Spanje en Catalonië⁸⁸

	<i>Landbouw</i>	<i>Industrie</i>	<i>Diensten</i>	<i>Patent-aanvragen</i>
<i>EU</i>	4,5	29,2	66,0	119,4
<i>Spanje</i>	7,4	30,6	62,0	18,5
<i>Catalonië</i>	3,5	37,1	59,5	41,1

Wat de arbeidsmarkt betreft is te constateren, dat de *werkloosheid* in Catalonië niet alleen afneemt, maar ook redelijk in de pas begint te lopen van Europese gemiddelden, hoewel er een duidelijk probleem te signaleren valt met betrekking tot langdurig werklozen. Dit in tegenstelling tot de landelijke cijfers van Spanje. Ditzelfde geldt voor de netto *arbeidsparticipatie* van de werkende bevolking tussen 15 en 64 jaar.

Werkloosheidspercentages EU, Spanje en Catalonië⁸⁹

	<i>Percentage Totale werkloosheid 1989</i>	<i>Percentage Totale werkloosheid 1999</i>	<i>Percentage langdurig werklozen 1999 (perc. van alle werkloosheid)</i>	<i>Percentage werkloosheid Vrouwen 1999</i>	<i>Percentage werkloosheid Jongeren 1999</i>
<i>EU</i>	8,4	9,4	46,1	11,0	17,8
<i>Spanje</i>	17,4	16,1	45,0	23,4	30,4
<i>Catalonië</i>	14,3	10,8	51,4	15,5	20,2

⁸⁸ Europese Unie (2001d); p. 68.

⁸⁹ Ibid., p. 68.

Netto arbeidsparticipatie (% van bevolking van 15 – 64), 1999, in de EU, Spanje en Catalonië⁹⁰

	Totaal	Vrouwen	Mannen
EU	62,8	53,1	72,6
Spanje	52,8	37,6	68,4
Catalonië	60,5	46,7	74,8

In *demografische* zin tenslotte blijkt dat de leeftijdsopbouw in zowel Catalonië als Spanje ongeveer Europees conform is. Opvallend is wel de hoge graad van bevolkingsdichtheid in Catalonië, dat vanzelfsprekend alles te maken heeft met haar industriële en economische aantrekkingskracht: trokken voorheen immigranten uit de overige regio's van het Spaanse grondgebied naar Catalonië, de laatste jaren zijn dat voornamelijk immigranten uit Noord Afrika, Azië en Latijns Amerika.

Aantal inwoners, bevolkingsdichtheid en leeftijdsopbouw in EU, Spanje en Catalonië.⁹¹

	Bevolking 1998 (x 1000)	Bev. Dichtheid 1998	Jonger dan 15 jaar 1998	15 - 64	65+
EU	374537	117,4	17,4	67,0	15,6
Spanje	39371	78,0	15,6	68,3	16,1
Catalonië	6059	189,7	14,3	68,9	16,8

Het Catalaanse economische presteren wordt naast bovengenoemd statistisch materiaal ook duidelijk in de investeringen in infrastructurele projecten. De Catalaanse overheid – de Generalitat - investeert voor miljarden Euro's in infrastructurele projecten met het doel Barcelona te ontwikkelen tot het belangrijkste distributie- en dienstencentrum van Zuid Europa. De haven en het vliegveld worden in dit verband uitgebreid, en een groot logistiek platform wordt ontwikkeld om stad, haven en vliegveld met elkaar te verbinden (het zogenaamde Deltaplan Llobregat). De hoge snelheidslijn, de Corredor del Noreste, wordt aangelegd om Madrid, Zaragoza, Barcelona en de Franse grens met elkaar te verbinden. Tenslotte wordt er geïnvesteerd in duurzame energie: Catalonië beschikt inmiddels over vijf windmolenparken.⁹²

Naast de investering in infrastructurele projecten, wordt er ook in het culturele erfgoed geïnvesteerd. Dit gebeurt uit het oogpunt, dat het culturele erfgoed - verwaarloosd en gedeeltelijk zelfs vernietigd tijdens het Franco regime - van onschatbare waarde is voor de leefbaarheid en veerkracht van de regio in het algemeen en voor de economische centrumfunctie van Barcelona in het

⁹⁰ Europese Unie (2001d); p. 69.

⁹¹ Ibid., p. 69.

⁹² <http://www.evd.nl> (2001)

bijzonder. Zo werd het in 1994 afgebrande operagebouw, de Gran Teatre de Liceu, voor 50 miljoen Euro herbouwd. Pleinen en parken werden gerestaureerd en kregen hun oorspronkelijke functie van ontmoetingsplaats terug. Waar het centrum van Barcelona ten tijde van Franco volledig aan de auto werd opgeofferd, werd het gebied opnieuw teruggegeven aan de voetganger en veranderde de bekendste avenue van Barcelona, de beroemde Ramblas, weer van autoracebaan in een voetgangersgebied. Oude gebouwen werden opgeknapt en geschikt gemaakt voor nieuwe bestemmingen, en de beroemde façades van Gaudi - onder andere de Casa Mila - in verval geraakt tijdens het Franco regime, werden in hun oorspronkelijke staat gerestaureerd. Kortom, de stad werd gerevitaliseerd en kreeg zijn centrumfunctie van cultuur en bedrijvigheid terug.⁹³

Bovenstaande betekent, dat Catalonië met recht een *moderne regio* genoemd kan worden. De regio is toekomstgericht, stedelijk met het economische 'ethos' van ondernemen, en is zelfs individualistisch door de nadruk op pluriformiteit. Economie telt in Catalonië, mede omdat de regio haar bestaan te danken heeft aan handel en bedrijvigheid. In die zin behoren ondernemen en handelen evenzeer tot de Catalaanse identiteit als bijvoorbeeld de eigen taal. "Het Catalanisme is achterhaald; het was een soort beweging die mensen nodig hadden om hun identiteit in uit te drukken. Nu gaat het om mensen met ideeën, om ondernemen, en ondernemen zit in het bloed van de Catalaan."⁹⁴ Al in 1771 ontstond er een werkgeversvereniging, de Foment de Treball,⁹⁵ die bedoeld was om via onderlinge afspraken de verdere industrialisatie van de regio te ontwikkelen en daarmee de welvaart te bevorderen. Het vrijemarktprincipe speelde zowel toen als nu een cruciale rol: "het gaat uiteindelijk om het verdienen van geld via handel, en daarbij maakt het niet uit met wie of met welk land je dat doet. Catalonië heeft dit altijd gedaan, en daarmee is mondialisering voor ons eigenlijk al een oud gegeven," zei de voorzitter van de Catalaanse werkgevers, Augusti Bonavia in dit verband.⁹⁶

Zowel de werkgeversorganisatie – de voornoemde Foment de Treball - als de vakbeweging - Comissio Obrera Nacional de Catalunya (CONC) - zien de toename van immigratie en daarmee het ontstaan van een grotere pluriformiteit in de Catalaanse samenleving als een toegevoegde waarde voor de economie. Zoals ieder urbaan industrieel gebied, trekt ook Barcelona veel legale en illegale immigranten aan. De vakbeweging spant zich in dit verband vooral in om in

⁹³ R. Hughes (2001); pp. 35 - 46

⁹⁴ Interview met Joana Agudo i Bataller, Internationaal Secretaris van de Comissio Obrera Nacional de Catalunya (2002)

⁹⁵ Jaartal genoemd tijdens interview met Augusti Bonavia i Perez, voorzitter van de Catalaanse werkgeversvereniging en de Catalaanse Sociaal Economische Raad (2002)

⁹⁶ Idem

samenspraak met de werkgevers de arbeidsvoorwaarden te verbeteren en de toegankelijk van het onderwijs te vergroten: geen economische vooruitgang zonder te investeren in goed onderwijs voor de bevolking. De vertegenwoordiger van de vakbeweging, Joana Agudo, verwoordde dit als volgt: “Wij zijn inmiddels veel meer op de werkgevers dan op de politiek georiënteerd. Met hen onderhandelen we over arbeidsplaatsen en scholingsmogelijkheden voor immigranten. Ook helpen we immigranten bij het invullen van papieren.”⁹⁷ Het standpunt van de werkgevers is daarbij opmerkelijk modern en opvallend constructief. Immigratie is goed voor de economie, want die economie heeft nieuwe werkrachten nodig. Door immigratie worden nieuwe talenten aangetrokken en ontstaat er ten aanzien van de economie een goed klimaat van diversiteit en creativiteit. “De taaldiscussie tussen het spreken van Spaans en/of Catalaans is eigenlijk absurd. We hebben in Barcelona 93 groepen van mensen met een verschillende afkomst, die tezamen 62 talen spreken. Het terug kunnen vallen op 62 talen is een geweldig bezit en een uitstekende aanjager voor de economische ontwikkeling van ons gebied,” aldus Augusto Bonavia.⁹⁸

Voor moderne regio's is regelgeving, die economische ontwikkeling en de vrije handel belemmert, een sta-in-de-weg. Daarom ligt ook in economisch opzicht de verhouding met 'Madrid' gevoelig. Men voelt zich in het streven naar verdere economische ontplooiing en het scheppen van een goed investeringsklimaat beknot en aan banden gelegd door het centrale Spaanse gezag. Een heikel punt is in dit verband de afdracht van belastingen aan Madrid, waarvan een gedeelte terugkomt via onder andere openbare uitgaven en sociale zekerheid. Het verschil in afdracht aan Madrid en binnenkomende gelden uit Madrid is geraamd op ruim 1000 Euro per Catalaan per jaar, en bij gevolg draagt Catalonië ruim 6 miljard Euro per jaar netto bij aan de Spaanse overheid. “Onze winsten verdwijnen in de bodemloze put van het zuiden, waar men geld krijgt, maar niet genereert,” was de kwalificatie, die Josep Hugueta van de Esquerra Republicana hier aan gaf.⁹⁹ Men noemt dit het ‘fiscal deficit’, dat bijna 10% van het Catalaanse bruto binnenlands product omvat.¹⁰⁰ Het spreekt voor zich dat deze betaling, door de regio opgebracht, als verspilling ervaren wordt, waarvoor men heel wat betere bestemmingen in Catalonië had gevonden.¹⁰¹ Er zijn dan ook economen, die als modern regionalisten economische argumenten aandragen voor een grotere onafhankelijkheid van Catalonië binnen de Spaanse staat: eigen belastingheffing en eigen zeggenschap over de gemaakte winsten.¹⁰²

⁹⁷ Interview met Joana Agudo i Bataller (2002)

⁹⁸ Interview met Augusti Bonavia i Perez (2002)

⁹⁹ Interview met Josep Hugueta Biosca (2002)

¹⁰⁰ X. Sala-i-Martin (2002b)

¹⁰¹ K. McRoberts (2001); pp. 100 - 103

¹⁰² Zie X. Sala-i-Martin (2002a)

‘Brussel’ daarentegen representeert voor de Catalaan veel meer ‘fair play’ met de bevordering van het vrije verkeer van personen en goederen in een open Europese markt. Europa wordt dan ook gewaardeerd als een gebied met kansen en mogelijkheden. Barcelona moet daarbij de ‘main port’ van het mediterrane gebied worden. Om dat te realiseren is Catalonië intensieve samenwerking aangegaan met drie andere economisch succesvolle regio’s in Europa: Lombardije in Italië, Baden-Württemberg in Duitsland en Rhône-Alps in Frankrijk. Gezamenlijk noemen zij zich de ‘vier motors van Europa’.¹⁰³ In navolging hiervan en in samenspraak met de werkgeversorganisaties is ook de vakvereniging CONC samenwerkingsverbanden aangegaan met zusterverenigingen uit deze gebieden.¹⁰⁴

De economische ambities beperken zich daarbij niet tot Europa alleen, maar reiken verder naar het Midden-Oosten en Azië. “Als we over de toekomstige ontwikkeling van Barcelona en Catalonië spreken, dan moeten we terug naar onze eigen geschiedenis.”¹⁰⁵ Terug naar de eigen handelsgeschiedenis betekent terug naar de handel met Italië, Griekenland, Turkije en, in Azië, met het Midden-Oosten en Japan. “Geef Madrid maar de beide Amerika’s; wij richten ons wel op het oosten, tot en met Japan, en van dat laatste land kunnen we leren, hoe we ons nog veel te gestandaardiseerde productie om kunnen buigen in een meer gedifferentieerde.”¹⁰⁶ Ondernemen, geld verdienen, investeren, nieuwe wegen zoeken, alternatieve allianties aangaan met gelijkgestemde regio’s, bevorderen van pluriformiteit en creativiteit – Catalonië als moderne regio.

Catalonië als civiele regio: functie en betekenis

Catalonië is een relatief rijk en welvarend gebied, waarin de cultuur van ondernemen en handelen diep geworteld is, met name in de urbane gebieden van deze regio.¹⁰⁷ Daarenboven kan de Catalaanse cultuur een rijke cultuur genoemd worden: het is het werkgebied geweest van grote kunstenaars als Gaudi, Sert, Miro, Dali, Picasso en Casals. Maar ook de ‘kleine’ cultuur in de vorm van duizend en één associaties, clubs, politieke groeperingen, sportverenigingen, lees- en discussiekringen hebben een grote bijdrage

¹⁰³ K. McRoberts (2001); pp. 110 - 111

¹⁰⁴ Interview met Joana Agudo i Bataller (2002)

¹⁰⁵ Interview met Augusti Bonavia i Perez (2002)

¹⁰⁶ Idem

¹⁰⁷ Zie voor het belang en de invloed van cultuur op het stedelijk ondernemerschap: A.C. Zijdeveld (1998a)

geleverd aan de relatieve vitaliteit van deze regio.¹⁰⁸ Het behoren tot een van die clubs betekent in Catalonië altijd meer dan alleen maar inhoud geven aan de activiteit, die men wil verrichten. Het zijn de plaatsen, waar men elkaar ontmoet, waar men de nieuwtjes uitwisselt, waar men lief en leed met elkaar deelt. Het zijn in feite de plekken, waar men een gedeelde identiteit ervaart.¹⁰⁹ Dit uitgebreide netwerk van sociale en culturele contacten heeft steeds zorg gedragen voor de relatief intensieve verhouding tussen het individu enerzijds en het Catalaanse regionalisme – anderen spreken in dit verband van ‘nationalisme’ – anderzijds. Catalonië is in dit verband een goed voorbeeld van hoe de publieke ontmoetingsruimte als ‘mediating structure’ functioneert en evenwicht schept tussen het individu enerzijds en staatsinvloed en inmenging anderzijds.

Was Catalonië in de 19^{de} eeuw al vermaard om haar *ateneus*, het huidige Catalonië zet deze traditie van het ontwikkelen van vitale *civiele* netwerken voort. Na de val van Franco steeg het aantal stichtingen van 252 in 1983 naar 882 in 1995, waarbij vooral de stijging van het aantal culturele stichtingen opmerkelijk is: van 54 naar 453.¹¹⁰ Per december 2000 telde Catalonië 35.819 verenigingen, waarvan ongeveer éénderde in Barcelona geconcentreerd is.¹¹¹ Stichtingen en verenigingsleven worden aangevuld met instellingen voor wederzijdse steun (mutualiteiten) bij ziekten en ongevallen, en coöperaties voor boeren (433), consumenten (80), openbaar vervoer (243), wonen (600) en dienstverlening (4000). Daarnaast bestaan er nog 1577 beroepscorporaties of werkgemeenschappen.¹¹² Een rijk palet aan civiele activiteiten toont deze regio, al dan niet uitgevoerd in een publiekprivate samenwerking met de overheid: de sociale economie van Catalonië.

Hoe formele regelingen en informele netwerken elkaar onderling versterken en aanvullen, blijkt onder andere uit het functioneren van het stelsel van de sociale zekerheid. Zo leunt de uitvoering van het bijstandsprogramma, het Programa de Insertion de Renta Minima, door de Sociale Dienst in Barcelona op een mix van overheidssteun enerzijds en het bestaan van een krachtig maatschappelijk

¹⁰⁸ Zie o.a. R. Hughes (2001); D. Coveri (2000); hoofdstuk 2. Zie ook het gedeelte over de geschiedenis van Catalonië en de rol daarbinnen van de *ateneus*

¹⁰⁹ De voetbalclub Barcelona is hier een uitstekend voorbeeld van: de supporters noemen zich ‘socios’ en niet alleen ten tijde van een voetbalwedstrijd, maar ook tijdens de week ontmoet men elkaar in discussies over de toekomst van de club, en dus de eigen persoonlijke toekomst. Het wel en wee van de club is sterk verbonden aan het persoonlijke wel en wee van de supporter: Barcelona is veel meer een identiteitverschaffer, en dus cultuur, dan louter een voetbalclub. Interview Salvador Giner, hoogleraar sociologie aan de Universitat de Barcelona (2002).

¹¹⁰ K. McRoberts (2001); p. 117

¹¹¹ Generalitat de Catalunya/Departament de Treball (2001); pp. 519 - 521

¹¹² Ibid., pp. 770 - 788

middenveld, inclusief zijn sociale en informele economie, anderzijds.¹¹³ Overigens loopt Barcelona daarmee in Zuid Europa in dit verband niet uit de pas, omdat in de Zuideuropese verzorgingsstaat overheidsondersteuning steeds bedoeld is geweest als een complementaire steun, naast die van de familie en de overige informele sociale netwerken; overheidssteun heeft nooit de intentie gehad om in plaats te treden van deze sociale verbanden.¹¹⁴ Het bijstandsprogramma richt zich op de armoedeproblematiek, die zich in Barcelona vooral concentreert in de binnenstad. Deze bestaat uit traditionele arbeidersbuurten met niet- of laaggeschoolde mensen, concentraties van ‘oude’ migranten uit Zuid Spanje en nieuwe migranten uit de Derde Wereld. Het inkomen, dat zij via de bijstand ontvangen, is verre van toereikend om in het dagelijks onderhoud te voorzien, en dus heeft men aanvullende bronnen nodig. Deze worden gevonden in de sterke netwerken, die zich binnen deze buurten vooral ontwikkelen tussen familieleden en verwanten – naast de overheid fungeert de familie dus duidelijk als een sociaal vangnet. Maar ook het bestaan van een uitgebreide, informele arbeidsmarkt, vooral ontstaan in de jaren 70 en 80, met zijn grote vraag naar ongeschoolde arbeid, helpt in deze.¹¹⁵

Het is in dit verband interessant, dat maatschappelijk werkers, die verantwoordelijk zijn voor de uitvoering van de bijstandsregeling, in hun interventies rekening houden met het bestaan van zowel de krachtige sociale netwerken als het voorhanden zijn van een sterk ontwikkelde informele (zwarte) economie. Zij richten zich bij hun interventies bijna altijd per definitie op de familie en verwijzen expliciet naar de mogelijkheden, die de informele economie biedt om de materiele nood te lenigen: zij zijn veel meer ‘family mediators’ dan individuele belangenbehartigers.¹¹⁶ “The rich social fabric of the city, with community solidarity and civil society operators creating a wide network of programmes, helps to open up potential channels for social integration”.¹¹⁷ Die ‘rijke sociale fabriek van de stad’ ofwel het vitale civiele netwerk voorkomt, dat veel gemarginaliseerden in Barcelona terecht komen in een positie van sociaal isolement en uitsluiting.¹¹⁸

Isabel Vidal, specialiste op het gebied van sociale economie en sociaal beleid in Catalonië, en Teresa Rossell, directeur van de School voor Maatschappelijk Werk in Barcelona, onderschreven in de respectievelijke interviews het belang van

¹¹³ S. Garcia (2000)

¹¹⁴ S. Garcia (2000); pp. 3 - 7

¹¹⁵ Ibid., pp. 8 - 10

¹¹⁶ In hun werkpraktijk is het verwijzen naar mogelijke banen op de informele, zwarte markt, natuurlijk formeel verboden.

¹¹⁷ S. Garcia (2000); p. 9

¹¹⁸ Ibid., p. 20

informele netwerken, en dan met name het gezin, voor de zorg en het welzijn van de naasten. Ondernemen en het organiseren van belangen gelden niet alleen in de economie als belangrijke attitudes, maar zijn ook toepasbaar op de burgermaatschappij. Verzorging wordt gedistribueerd door de familie, niet door de staat. “Het is beter om te spreken van een familie- of gezinsmodel, dan van een verzorgingsstaat. De familie is de bouwsteen van wederzijdse zorg, en de staat heeft hierin nooit enige rol van betekenis gespeeld. Daarom valt er hier ook niets te privatiseren. Het is de familie die de sociale dienstverlening leverde, en daarom bestaat er ook een uitgebreide informele ruileconomie.”¹¹⁹ Vidal beoordeelde de kwaliteit van de zorg in dit model als erg hoog en de kosten ervan laag. “De kwaliteit van de dienstverlening is erg goed, omdat het je eigen kinderen, ouders en buurtgenoten betreft. Deze betrokkenheid is nooit te vervangen door professionals. Daarnaast is het ook een betrekkelijk goedkope vorm van zorg, omdat je al die professionals niet hoeft te betalen.”¹²⁰

Het familiemodel staat onder druk door de economisering, en dus ook individualisering, van de burgermaatschappij. “Om te kunnen voorzien in het levensonderhoud, moeten ook de vrouwen steeds vaker gaan werken. Dit heeft twee effecten. Er worden minder kinderen geboren - het geboortecijfer van Catalonië is op dit moment het laagste ter wereld – en men zal na pensionering onafhankelijk willen zijn en niet meer de zorg voor de kleinkinderen op zich willen nemen. Zorg wordt dan een overheidsverantwoordelijkheid, en daarmee erg duur, omdat de huidige omvang van de sociale dienstverlening bijna 10% van de totale arbeidsmarkt omvat.”¹²¹

Civiele regio's kenmerken zich door vitale netwerken en florerende interactiepatronen. Daarin spelen taal en identiteitsontwikkeling een grote rol. Ook voor Catalonië gaat dit op. Van de Catalaanse *taal* wordt gezegd dat hij het meest bindende element vormt van de Catalaanse regionale cultuur en identiteit. Het was immers steeds de taal, die de basis vormde van het Catalaanse zelfbewustzijn en de culturele eenheid van de regio. Ook ging aan iedere politieke ambitie of beweging steeds een op taal gebaseerde culturele revival

¹¹⁹ Interview met Teresa Rossell, directeur van de Escola Universitaria de Treball Social de Barcelona (2002)

¹²⁰ Interview met Isabel Vidal, onderzoekster verbonden aan het Centre d'Initiatives de l'Economia Social (2002)

¹²¹ Idem

vooraf.¹²² Het is dan ook niet voor niets, dat bij bezetting en overheersing van de regio, veelal het communiceren in het Catalaans als eerste verboden werd.

Een korte geschiedenis van de Catalaanse taal. In de 10^{de} en 11^{de} eeuw ontwikkelde de taal zich uit het Latijns, naast het Spaans, Italiaans en Frans.¹²³ De eerste geschreven teksten komen in 12^{de} en 13^{de} eeuw voor, waarvan vooral de 13^{de} eeuwse prozaschrijver Ramon Lull bekendheid heeft gekregen. De taal ontwikkelde zich verder en door de verovering van Valencia en Murcia bereikte Catalonië een hoogtepunt in haar territoriale en politieke expansie. De taal verspreidde zich door deze gebiedsuitbreidingen naar Majorca, Sicilie, Napels, Athene en Sardinië. Catalonië verloor vervolgens haar autonomie na de Spaanse successieoorlog (1705 – 1715), waarin zij de kant kozen van de verliezer Oostenrijk, en niet voor de winnende Frans-Spaanse combinatie. Philips V verbood daarop direct alle Catalaanse regeringsinstellingen en uitingen van de Catalaanse cultuur, en implementeerde Spaanse, dus Madrileense, wetten en gezag. Het Catalaans als taal werd verboden en onderdrukt.¹²⁴

In tweede helft van de 19^{de} eeuw ontstond er een periode van economisch, cultureel en sociaal herstel: de *Renaixença*. De Catalaanse taal bloeide weer op door de zogenaamde ‘Jocs Florals’: ‘spelen’, waarbij dichters wedijverden om het fraaiste en mooiste gebruik van het Catalaans. Ook maakte de *Renaixença* de definitieve ontwikkeling van een vastgelegde en gemeenschappelijke Catalaanse grammatica en spelling mogelijk. Het in 1907 opgerichte Institut d’Estudis Catalans codificeerde de taal in de *Normes Ortografiques* (spellingregels) in 1913; in 1917 verscheen het eerste woordenboek, de *Diccionari Ortografic*, gevolgd door de *Gramatica Catalana* in 1918, geschreven door Pompeu Fabra. Ten tijde van de Tweede Republiek (1931 – 1939) werd het Catalaans weer de eerste officiële taal.¹²⁵

Na de Burgeroorlog (1939) werd het Catalaans ten tijde van het Franco regime weer verboden en verbannen naar de huiskamers. Iedere uiting van het Catalaans werd opgevat als een vorm van separatisme en gezien als een bedreiging van de

¹²² D. Conversi (2000); pp. 169 - 173

¹²³ De verwantschap tussen het Catalaans en het Spaans (of beter: Castilliaans) is vergelijkbaar met die tussen het Fries en het Nederlands.

¹²⁴ K. McRoberts (2001); pp. 6 - 9

¹²⁵ www.gencat.es (2001); pp. 1 - 2

Spaanse eenheidstaat. Een repressief beleid was dan ook het gevolg: geen onderwijs in het Catalaans, geen vlag, en ieder schriftelijk of mondeling gebruik van het Catalaans in het openbaar werd zwaar bestraft.¹²⁶

Het lag dan ook voor de hand, dat de eerste acties van de Catalaanse deelregering na Franco's dood in 1975, bestonden uit het stimuleren van het Catalaans als gesproken en geschreven taal. Een culturele opleving was het resultaat, waarbij de nadruk op een gedeelde taal, een gedeelde geschiedenis en het centraal stellen van het eigen kunstzinnige en culturele erfgoed een nieuwe impuls gaf aan het Catalaanse zelfbewustzijn. Het wettelijk kader hiervoor lag in de taalwet van 1983, en was uitdrukkelijk bedoeld om het Catalaans te promoten in de educatieve en sociaal-culturele sfeer.¹²⁷ Niet alleen werd taalonderwijs in het Catalaans geïntroduceerd, ook bloeiden, naast de Spaanse, de Catalaanse kranten, radio, televisie, theater en muziek weer op. Het Catalaans werd genormaliseerd en geïntegreerd in het dagelijkse bestaan, en inmiddels is de regio dan ook uitdrukkelijk tweetalig.

De Catalaanse taal heeft steeds een inclusieve en integratieve functie gehad in de Catalaanse burgermaatschappij, en was een soort brandstof van de Catalaanse identiteitsvorming. Taal fungeerde daarbij niet als een uitsluitend, maar als een insluitend medium; ook niet-Catalanen konden door het spreken van het Catalaans volwaardig burger worden van de Catalaanse samenleving. Deze integrerende functie van de taal blijkt duidelijk uit het gevoerde taalbeleid in het na-Franco tijdperk. Tijdens het Franco-regiem trokken veel Spanjaarden als 'immigrant' naar Catalonië, maar door het verbod op het Catalaans communiceerde men overwegend in het Spaans. Ditzelfde gold voor het opgroeien van nieuwe generaties tijdens deze periode. Het beleid ten aanzien van de herinvoering van het Catalaans na Franco kenmerkte zich door zijn civielregionale, en minder door zijn etnoregionale insteek en kende twee doelstellingen. Ten eerste was het beleid er op gericht om de Spaanse immigranten in de Catalaanse samenleving te integreren en om zo sociale en politieke conflicten te voorkomen tussen 'native' en 'immigrant' Catalanen. Ten tweede beoogde het beleid om het gebruik van het Catalaans in alle levenssferen te promoten en te beschermen.¹²⁸

Het taalbeleid was dus mede expliciet gericht op integratie en 'inclusiviteit'. "The use of Catalan has allowed the Catalan nationalist movement to grant

¹²⁶ www.gencat.es (2001); p. 3

¹²⁷ K. McRoberts (2001); p. 144

¹²⁸ E. Roller (2001); pp. 41 - 43

immigrants from other areas of Spain the ‘status’ or ‘citizenship’ of being Catalan without the latter having to ‘prove’ their Catalan identity through race, ethnicity, place of birth, religion, ancestry or any other indicator to distinguish one group from another. Jordi Pujol has described a Catalan as someone ‘who lives and works in Catalonia and wants to be Catalan.’¹²⁹ Het ‘inclusieve’ uitgangspunt is hier helder geformuleerd: in eerste instantie ben je al Catalaan, als je er woont en werkt, en je bent een nog betere Catalaan, als je vervolgens regionale taal spreekt. Daarbij is taal te verwerven, leerbaar, en niet een bij geboorte of verwantschap overgeleverde eigenschap.

Het gevoerde taalbeleid heeft uitdrukkelijk bijgedragen aan de verspreiding van het Catalaans onder de bevolking.¹³⁰ Dit is ook af te lezen uit de volgende grafiek, waarin het groeiende gebruik van het Catalaans onder de bevolking in het na-Franco tijdperk weergegeven wordt. Hierbij geldt, dat 50% van de bevolking van oorsprong niet-Catalaans is.

Linguistic Ability in Catalan¹³¹

	1981	1986	1991	1993	1996
<i>Understand</i>	-	-	93,76	96,0	94,97
<i>Speak</i>	-	64,2	68,34	73,7	75,30
<i>Don't understand</i>	19,02	9,4	6,20	-	5,03

De grafiek geeft aan, dat inmiddels 19 van de 20 inwoners van de regio het Catalaans verstaan, en 3 op de 4 inwoners ook daadwerkelijk in staat zijn het te spreken. Vervolgens (niet in de grafiek opgenomen) is 50% van de bevolking in staat Catalaans te schrijven.¹³²

Het Catalaans is dus behoorlijk ingeburgerd en genormaliseerd in de Catalaanse samenleving. “Catalanisme is identiek aan het spreken van het Catalaans, waardoor we in staat zijn met elkaar te communiceren en dat te doen, waar we goed in zijn: handelen en ondernemen. Het gebruik van het Catalaans is volledig genormaliseerd: het onderwijs, de cultuur, de televisie, de kranten – alles gaat in

¹²⁹ E. Roller (2001); p. 44

¹³⁰ D. Conversi (2000); pp. 208 - 217. Conversi analyseert hierin helder de integratieve en assimilerende functie, die het Catalaans historisch had op de vele migranten, die naar de regio toestroomden. Als taal identiek is aan identiteit, kan men Catalaan worden door het verwerven van de taal.

¹³¹ E. Roller (2001); p. 42

¹³² Ibid., p. 43

het Catalaans en mensen zijn tevreden met wat er gerealiseerd is. Catalanisme is een civiel en inmiddels genormaliseerd concept, geen politieke slogan.”¹³³

Deze civielregionalistische aanpak van het taalbeleid veranderde in een etnoregionalistische in 1997. Op zoek naar wegen om de Catalaanse ‘zaak’ warm te houden, besloot de Catalaanse deelregering onder aanvoering van de CiU van Jordi Pujol om het taalbeleid te politiseren en de bestaande taalwet aan te scherpen. In het vervolg zouden, naast het onderwijs en de sociaal-culturele sector, alle openbare diensten en de economische sector zich primair van het Catalaans moeten bedienen.

De taalwet van 1997 – de *Llei del Catala* - schrijft onder andere het volgende voor:

- a. Burgers kunnen in het Catalaans communiceren met lokale en regionale instellingen en publieke bedrijven;
- b. Burgers kunnen een taal naar keuze – Spaans of Catalaans – maken voor alle officiële documenten zonder daarvoor te hoeven betalen;
- c. Alle officiële formulieren worden in het Catalaans opgesteld, en alleen op verzoek worden zij in het Spaans aangeleverd;
- d. Catalaans is de officiële voertaal voor ambtenaren en een Catalaanse taalttest is conditioneel voor het krijgen van een ambtelijke betrekking;
- e. Catalaans is de officiële taal van alle niet-universitaire onderwijsinstellingen;¹³⁴
- f. In de amusementsindustrie worden quota’s ingevoerd: 50% van de films en televisieprogramma’s en 25% van de radioprogramma’s dient Catalaans gesproken te zijn;
- g. Ondernemingen, die in aanmerking willen komen voor steun/subsidie van de regionale overheid, moeten daarover met de Generalitat in het Catalaans communiceren;
- h. Alle aankondigingen en openbare PR van publieke en private ondernemingen dienen in het Catalaans opgesteld te zijn, behalve hun eigen naam.¹³⁵

Deze politieke radicalisering en etnoregionalistische insteek ten opzicht van het Catalaans leidde tot veel verzet, met name uit de Catalaanse burgermaatschappij. De Foro Babel en de Convivencia Civica Catalana ontstonden, met woordvoerders uit intellectuele en maatschappelijke kringen.¹³⁶

¹³³ Interview met Salvador Giner (2002)

¹³⁴ Universitaire instellingen blijven tweetalig.

¹³⁵ E. Roller (2001); p. 46

¹³⁶ Ibid., pp. 48 - 50

Zij bekritiseerden de wet: het monopoliseerde het Catalaans, en probeerde politieke munt te slaan uit het Catalaanse cultuurgoed. Ook werd het tot dan toe gevoerde 'inclusieve' beleid op de tocht gezet door het nadrukkelijk dominant maken van het Catalaans: het dwarde de helft van de Catalaanse bevolking in een ondergeschikte 'minderheid' positie en cultuur. Tenslotte drukten zij de vrees uit, dat het buitenlandse investeerders zou weren, en dat buitenlandse uitingen van kunst en cultuur niet langer beschikbaar zouden zijn door de wettelijke ingevoerde taalquota's. Met name de filmindustrie voelde er weinig voor hoge kosten te maken om films te synchroniseren in het Catalaans.¹³⁷ De taalwet uit 1983 kon bogen op een groot maatschappelijk draagvlak, de wet uit 1997, hoewel aangenomen in het Catalaanse parlement, uitdrukkelijk niet: de Catalaanse burgermaatschappij gaf aan geen verdere radicalisering te wensen – een civielregionale reactie op een etnoregionaal initiatief.

Het Catalaans vormt een cruciaal onderdeel van de Catalaanse *identiteit*, die zich laat karakteriseren door gemeenschapszin (het behoren tot verenigingen, clubs enz.), pluralisme en diversiteit, en waarin de dialoog boven etnoregionalistisch fundamentalisme gaat.¹³⁸ Civiel Catalanisme is een inclusieve, en geen exclusieve cultuur. De Catalaanse identiteit is niet ééndimensionaal, maar meervoudig. Dit komt onder andere tot uitdrukking in onderzoek naar de vraag, waarmee Catalanen – zowel zij van geboorte als de immigranten – zich het meeste identificeren: Catalonië of Spanje. Daaruit blijkt, dat zij niet kiezen en een zogenaamde 'duale identiteit' hebben ontwikkeld.¹³⁹

¹³⁷ Dit leidde tot serieuze en verhitte debatten. Zo meldde het NRC Handelsblad (20-11-01), dat de Catalaanse nationalist van de Convergència i Unió oproepen hadden tot een boycot van de populaire kinderfilm "Harry Potter en de Steen der Wijzen". Zij waren boos, omdat de film niet in het Catalaans was ondertiteld, en 'nationalistische' inwoners uit de regio bestookten de productiemaatschappij, Warner Bros, dan ook met e-mails om hun ongenoegen hierover te laten blijken.

¹³⁸ R. Wilson (1999); p. 4

¹³⁹ L. Moreno e.a. (1998)

*Self-identification by Comunidad Autonoma (Catalunya)*¹⁴⁰

- Only Catalan	12,5%
- More Catalan than Spanish	18,9%
- Both Catalan and Spanish	38,9%
- More Spanish than Catalan	9,8%
- Only Spanish	16,7%
- Don't know	3,1%

Slechts 30% van de bevolking identificeert zichzelf met alleen Catalonië of Spanje. De overigen, en dat is meer dan tweederde van de bevolking, kennen zichzelf een dubbele identiteit toe, ook al verschillen de accenten. Indachtig het gegeven, dat meer dan de helft van de bevolking niet van oorsprong uit Catalonië komt, zijn dit opmerkelijke cijfers. Zij tonen immers aan, dat er een relatieve hoge sociale integratie bereikt is tussen natives en non-natives. Dit resultaat wordt mede veroorzaakt door het feit, dat 'integratie' en 'tolerantie' kenmerkende bestanddelen zijn van de Catalaanse cultuur.¹⁴¹

De Catalaanse burgermaatschappij wordt dus gekenmerkt door pluriforme identiteiten. Ook is er sprake van een zekere balans tussen regionalistische aspiraties enerzijds en het tolereren van een werkelijkheid, waarin die aspiraties geen of in veel mindere mate een rol spelen anderzijds. In dit verband spreekt men ook wel van 'cultureel nationalisme' als tegenhanger van 'politiek nationalisme'.¹⁴² Cultureel nationalisme is dan een vorm van regionalisme, waarin zowel het behoren tot een culturele gemeenschap enerzijds als het respecteren van individuele grondrechten anderzijds samenvallen; een soort samensmelting van collectivisme en liberalisme. "Cultural nationalism attempts to capture what is essential to both schools of thought, drawing from liberalism a commitment to personal autonomy and individual rights, and from nationalism an appreciation of the importance of membership in human communities in general, and in national communities in particular."¹⁴³

Uit onderzoek is inderdaad gebleken, dat Catalonië zich in deze zin 'cultureel nationalistisch' kan noemen: zowel de identificatie met de eigen groep als het erkennen van grondrechten aan van oorsprong niet-Catalanen scoorden hoog, alsmede het uitspreken van vertrouwen in regionale en centrale politieke

¹⁴⁰ L. Moreno e.a. (1998); p. 74

¹⁴¹ Ibid., p. 78

¹⁴² D. Guérin (2000). De gehanteerde terminologie vertoont grote gelijkenis met mijn onderscheid tussen de 'civiele regio' en de 'etnoregio'.

¹⁴³ Ibid., p. 3

institutes.¹⁴⁴ Cultureel nationalisme en politieke tolerantie zijn in Catalonië derhalve verenigbaar: het burgermaatschappelijke Catalanisme is een inclusieve en geen exclusieve cultuur. Deze civielregionale inrichting van de samenleving zou wel eens een veelbelovend model kunnen zijn voor soortgelijke regio's en een tegenwicht kunnen bieden aan etnoregionalistisch fundamentalisme. Men erkent het belang van het eigen culturele erfgoed, men erkent het belang van het culturele erfgoed van anderen, men relativeert ethnisch-politiek absolutisme en hecht aan het belang van democratische instellingen. Bij gevolg denken Catalanen in verschillende culturele en politieke lagen, en zijn ze door hun pluralisme goed in staat om te gaan met de diversiteit van het moderne sociaal-culturele en economische leven. Catalonië als civiele regio.

Conclusie

In dit hoofdstuk stond de toepassing van de regiotypologie op Catalonië centraal. Het ging er daarbij om, om de Catalaanse werkelijkheid te analyseren aan de hand van de geconstrueerde Idealtypen: Catalonië als etnoregio, als moderne regio en als civiele regio. Zoals gezegd, zijn deze Idealtypen bedoeld als dimensies van de werkelijkheid, komen ze voort uit de geconstrueerde 'conceptuele driehoek', en zijn ze waarderingsvrij. In deze zin is Catalonië niet of een etnoregio of een moderne regio of een civiele regio: zij is alle drie tegelijk en weet vanuit de dimensies staat, markt en burgermaatschappij betekenis te geven aan haar samenleving. Wel kan vanuit historisch oogpunt gezegd worden, dat in bepaalde perioden het ene Idealtype meer overheerste dan het andere. Als ik me beperk tot de recente geschiedenis, dan was Catalonië tijdens Franco vanaf de jaren 50 tot aan zijn dood vooral een moderne regio: de economie bloeide, terwijl politieke en burgermaatschappelijke autonomie niet aan de orde waren. In de jaren na Franco's dood ontpopte Catalonië zich vooral als etnoregio: het eigen culturele erfgoed werd gepolitiseerd en gebruikt als motor om de politieke ambities naar grotere autonomie en zelfstandigheid kracht bij te zetten.

Dat etnoregionalistische appèl is de laatste jaren steeds moeilijker vol te houden: het Catalanisme is genormaliseerd en geïntegreerd in het bestaan van alledag. Hoewel er nog altijd strijdpunten zijn, is Catalonië een samenleving geworden, die zowel staatkundig als economisch als burgermaatschappelijk in institutionele zin stevig verankerd is. Daarbij staat de Catalaanse samenleving net als alle andere samenlevingen ook bloot aan de processen van mondialisering en modernisering, waardoor zeker het etnoregionalistische gedachtegoed aan belang heeft moeten inboeten. "The institutions and inventions of the modern world are likely to strike at certain nerve centres of

¹⁴⁴ D. Guérin (2000); pp. 6 - 14

small national communities existing within large state units in a matter for which they are not prepared...It has reached the point where its once vigorous distinctive traits, making up the *fet diferencial*, are rapidly becoming residues and relics.”¹⁴⁵ Wat resteert is dan een pluriforme samenleving, wiens overlevingskracht steeds heeft bestaan uit het benadrukken van het belang van vitale interacties en kleinschalige projecten: Catalonië als civiele regio.

Opmerkelijk tenslotte is de symboolfunctie van Europa. ‘Brussel’ maakt het mogelijk de eenzijdige fixatie op het eigen staatscentralisme – Madrid – te relativeren en in zekere zin te pacificeren door het bieden van een alternatief. “We hebben de grootste vrijheid die we ooit hadden, en in die zin is de band met Madrid niet belangrijk meer. De banden die we ontwikkelen met Europa zijn veel belangrijker, daar ligt onze toekomst, en we moeten dan ook enthousiast werken aan het Europa van de regio’s.”¹⁴⁶ Burgermaatschappelijk is men trots op pluriformiteit, het uitdragen van het Catalaanse cultuurgoed en het bezitten van meer dan zestig talen. Economisch gaat men verbanden aan met andere sterk presterende regio’s en steden als Montpellier, Marseille en Genua. Politieke partijen onderhouden intensieve contacten met gelijkdenkende zusterpartijen uit andere regio’s, en Catalonië zelf speelt een leidende rol in het Europese Comité van de Regio’s. Europa biedt in dit verband de contouren, waarlangs de Catalaanse aspiraties en ambities zich verder kunnen vormgeven en er in toenemende mate sprake is van een groeiende internationale in plaats van een nationale oriëntatie. Kortom, Europa biedt de mogelijkheden en de horizonten voor de verdere ontwikkeling van de eigen regio, los van de eigen natiestaat – het Europa van de regio’s.

¹⁴⁵ S. Giner (1984); p. 68

¹⁴⁶ Interview met Salvador Giner (2002).

NABESCHOUWING

Regio's hebben hun plaats verworven in een gemonialiseerde werkelijkheid. Zij bieden als concept een nieuwe mogelijkheid om de wereld te ordenen, naast, of soms buiten, de gevestigde orde van natiestaten. Continenten, of delen daarvan, zijn regio's geworden in een gemonialiseerde economie en lijken zo het belang van vastomlijnde en helder gedefinieerde natiestaten te relativiseren. Van binnenuit wordt bovendien het centrale gezag van de natiestaat steeds frequenter uitgedaagd door de politieke, economische en sociaal-culturele emancipatie van regio's. Regio's, die niet alleen nationaal, maar ook internationaal een onafhankelijke rol van betekenis willen spelen. Naar aanleiding van deze ontwikkelingen wil ik in deze nabeschuiving ingaan op drie in dit verband relevante onderwerpen. Het eerste betreft een reflectie op de conceptuele driehoek als theoretisch model en de toepassing ervan op regio's. Het tweede heeft betrekking op de vraag naar wat de toekomst is van de regio in de Europese Unie en het derde onderwerp tenslotte betreft een beschouwing over de ontwikkelde regionale Idealtypen, met name de civiele regio.

De conceptuele driehoek

De klassiek socioloog Max Weber heeft in navolging van Heinrich Rickert in zijn wetenschapstheoretische opvatting aangegeven dat het historisch unieke voor de sociale wetenschappen interessanter is dan het a-historische generieke, zeker voor de cultuursociologie.¹ In een studie naar regionalisering betekent dit meer oog hebben voor diversiteit en heterogeniteit dan voor uniformiteit en homogeniteit. Dit hoeft niet per definitie tot cultuurrelativisme of postmodernisme te leiden in de zin dat alle realiteiten daardoor allemaal even waar worden. Het betreft hier immers een analytische en geen ontologische benadering van de sociale werkelijkheid. In dit verband is de constructie van Idealtypen de meest beproefde methode om de werkelijkheid te analyseren, niet te ontologiseren. Ik heb dit op drie, onderling samenhangende manieren gedaan.

Ten eerste door het construeren van de zogenaamde 'conceptuele driehoek': staat, markt en burgermaatschappij. Het is een bruikbaar analytisch model om de onderlinge samenhang, tegenspraken, congruenties en discongruenties tussen regelgeving, markt en burgermaatschappij te beschrijven en te begrijpen. Het model is van algemeen sociologische aard en hoeft daarom niet beperkt te blijven tot een macro-analyse van de staat, de economie en de sociaal-culturele werkelijkheid, maar kan ook op kleinere eenheden als informele en formele

¹ M.Weber (1988a); H.Rickert (1986)

organisaties, bedrijven, onderwijsinstellingen, stichtingen en verenigingen toegepast worden. Zij hebben alle te maken met regelgeving, zij dienen alle een gezonde financiële basis te hebben en bezitten alle een inhoud, die ook wel samengevat wordt in het begrip 'bedrijfs- of organisatiecultuur'. Daarbij is het sterke punt van de conceptuele driehoek, dat het een eigenstandige positie toekent aan de sociaal-culturele dimensie, aan 'cultuur', aan collectieve en veelal historisch gegroeide betekenisgeving.

Het niet herkennen of veronachtzamen van de sociaal-culturele dimensie kan resulteren in foutieve inschattingen en mislukkingen. Menige fusie heeft het bijvoorbeeld in dit verband niet gehaald, ondanks het bestaan van een heldere beschrijving van de verdeling van de verantwoordelijkheden, de bezetting van de posities, duidelijke regelgeving en ineenschuiven van procedures – de 'staat' – en ondanks een goede en gezonde financiële basis van de nieuw gevormde organisatie – de 'economie'. Waar men op het eerste oog in deze context werkt binnen één en dezelfde organisatie en aan hetzelfde product, blijken de verschillen in de historisch gegroeide betekenisgeving aan de werkwijzen en de identificatie met de eigen voormalige organisatie – de sociaal-culturele dimensie – vaak het grootste struikelblok te zijn voor het succesvol opereren van de nieuw gevormde organisatie. Strakkere regelgeving of dwang via de markt zijn hier geen oplossingen; het erkennen van diversiteit en het stimuleren van bottom-up interacties en initiatieven waarschijnlijk wel. Dat zijn immers de instrumenten bij uitstek, waarlangs de sociaal-culturele dimensie haar vorm en inhoud krijgt.

Ten tweede biedt het model de mogelijkheid om inzicht te krijgen in wat er gebeurt, als de respectievelijke 'domeinen' over hun eigen grenzen heengaan. In theoretische zin houdt ieder zich bij zijn eigen leest – een perfect en ideaal model, en in zoverre inderdaad 'theorie'. Want de empirische werkelijkheid vertoont zich als weerbarstiger en grilliger dan het model voorschrijft: markt en burgermaatschappij kunnen verstatelijken, staat en burgermaatschappij vermarkten en staat en markt verburgerlijken. Ieder element kan dominant worden in de conceptuele driehoek en de andere elementen als het ware overwoekeren. De ontwikkeling van de natiestaat kan zo gelezen worden, alsook de door de markt aangestuurde processen van modernisering en mondialisering. En de gemeenschap kan zo'n fundamentalistisch karakter krijgen, dat wet- en regelgeving aan de heersende ideologie wordt aangepast en dat de beschikbare economische bronnen onbeperkt aangewend worden ter realisering van de aangehangen ideologische doelen, ook al kan dat tot economische crisis en armoede leiden. Hierin ligt nu juist de bruikbaarheid van

de conceptuele driehoek als strikt theoretisch analytisch model: het maakt processen inzichtelijk, toont scheefgroei aan en voorziet mogelijke haarden van spanning en conflict op het moment dat de empirische werkelijkheid zich anders gedraagt dan het model in 'idealtypische' zin voorschrijft. Juist daarom verschaft het model kennis en inzicht.

Ten derde biedt de conceptuele driehoek creatieve mogelijkheden ten aanzien van de identiteit, die regio's voor zichzelf beogen. Vanuit het perspectief van waarden en betekenisgeving - een typische activiteit van de burgermaatschappij - heb ik ook de vraag gesteld, hoe regio's er 'idealtypisch' uit zouden zien, als zij, naast hun sociaal-culturele dynamiek en verworvenheden, ook waarden zouden toekennen aan hun regionale economie en politiek. De etnoregio, de moderne regio en de civiele regio waren het resultaat van deze exercitie. Dit biedt perspectief voor met name die regio's, die niet kunnen bogen op eeuwenlang bestaand, traditioneel overgeleverd cultuurgood - een relatie, die immers nogal snel gelegd wordt, vooral als het gaat om regio's in de vorm van 'naties zonder staten'. Ook economisch en sociaal-cultureel kunnen regio's 'naties zonder staten' worden door zich op deze terreinen te profileren en daardoor een bindende en identiteitverschaffende factor te worden voor de regionale bevolking. Naast de trots op eigen taal en cultuur kan men zich ook identificeren met het eigen economisch presteren of met de dynamiek van het eigen sociale kapitaal. Het model biedt daarom een goed analytisch raamwerk om het veelzijdige proces van regiovorming te beschrijven, met daarbinnen sterke en eigenstandige posities van politiek, economie en samenleving.

Regionale vertegenwoordiging en de Europese Grondwet

Als mondialisering betrekking heeft op het vervagen van grenzen tussen natiestaten en het scheppen van 'bovenstatelijke' verbanden, waarnaar in toenemende mate een gedeelte van de zeggenschap over de inrichting van politiek, markt en samenleving overgeheveld wordt, dan is de Europese Unie daar een voorbeeld van. Aanvankelijk begonnen als een *economisch* samenwerkingsverband, krijgt de Europese Unie ook steeds meer een *politieke* identiteit: de monetaire unie (EMU) wordt aangevuld door een politieke (EPU). Mede genoodzaakt door de uitbreiding van 15 naar 27 lidstaten zoekt de Europese Unie naar een manier om krachtiger en efficiënter te functioneren. Dit moet dan vastgelegd worden in een door alle lidstaten geaccepteerde en onderschreven Europese Grondwet.

Het spreekt voor zich, dat deze ontwikkeling de regio's in potentie een kans biedt om zich verder te profileren in dat nieuwe Europa en om een grotere rol van betekenis te spelen in de constructie daarvan. Vooral zouden regio's in dit verband voor een groter gedeelte hun eigen koers willen kunnen bepalen en

erkend worden in hun ambitie om zelfstandig(er) politieke, economische en sociaal-culturele afwegingen te maken. Deze ambitie komt niet uit de lucht vallen. De binnengrenzen van de lidstaten van de Europese Unie vallen immers weg, waardoor op een groot aantal gebieden het nationale podium verschuift naar het Europese. Hierdoor verschuift ook het regionale vizier, waarbij de regionale verwachtingen ten aanzien van Europa hooggespannen kunnen zijn. Zo schreef een Catalaanse journalist, tevens PR-functionaris van de Europese Unie in Barcelona: “Ik denk dat over zo’n vijftig jaar Europa min of meer terug is naar de Middeleeuwen. Dat is niet negatief bedoeld, want het zal een Europa van volkeren en niet meer van landen zijn...Europa zal dan alleen bepaalde economische beleidsafspraken hebben en een gezamenlijk Europees defensiebeleid. De verschillende regio’s hebben dan een grote mate van eigen bestuur.”²

Wellicht is het bovengeciteerde een utopie, maar de ambitie van regio's om een grotere rol van betekenis te spelen in Europa wordt mede gevoed door de Europese Unie zelf. Al sinds het ontstaan van het Comité van de Regio's in 1992 (naar aanleiding van het Verdrag van Maastricht) wordt er gezocht naar wegen om de inbreng en de rol van de regio's bij de Europese besluitvorming te versterken. Expliciet komt deze doelstelling tot uitdrukking in het in 2001 gepubliceerde Witboek voor Europese Governance.³ De conclusie van dit Witboek is, dat de afstand tussen Europese Unie enerzijds en de burger anderzijds te groot is. Daarom moet de wijze, waarop Europa bestuurd wordt, hervormd worden om de betrokkenheid van de burger te vergroten en de openheid en transparantie van Europese besluitvorming te verbeteren. Het Witboek kent in dit verband de regio's een belangrijke rol toe en stelt voor, dat een structurele dialoog met “vertegenwoordigers van regionale en lokale overheden via nationale en Europese organisaties, in een vroeg stadium van de besluitvorming” zo spoedig mogelijk van de grond moet komen.⁴ Vooral gaat het hier om een intensivering van de dialoog met het Comité van de Regio's.

Een structurele dialoog zegt echter weinig over de feitelijke invloed van regio's op de Europese besluitvorming. Bovendien zijn de verschillen tussen de regio's, vertegenwoordigd in het Comité, aanmerkelijk: waar de Portugese regionale vertegenwoordigers bij voorbeeld slechts het verlengstuk zijn van hun nationale overheid, daar beschouwen de Catalanen zich als volledig onafhankelijk en accepteren zij geen enkele invloed van hun centrale regering. De consequentie

² www.journalism.fjc.hvu.nl (2001); p. 4. De betreffende journalist heet Ernest Udina.

³ Europese Unie (2001k). “Governance” wordt daar als volgt gedefinieerd (p.8): “Governance heeft betrekking op de regels, processen en gedragingen die van invloed zijn op de manier waarop bevoegdheden op Europees niveau worden uitgeoefend, waarbij het met name gaat over openheid, betrokkenheid, verantwoordingsplicht, doeltreffendheid en samenhang.”

⁴ Ibid., p. 4

hiervan is een zekere tweespalt in het Comité van de Regio's, waarbij met name de zogenaamde 'constitutionele regio's'⁵ in hun streven naar grotere autonomie via de 'Europese route' de bevoegdheden van het Comité te beperkt vinden. Via hun vertegenwoordigers in het Europese Parlement, en niet via het Comité van de Regio's, bundelden zij dan ook hun krachten en richtten de zogeheten 'Intergroup of Stateless Nations' op.⁶ Deze groep ontwikkelde met betrekking tot het toekomstige Europa voorstellen, die veel verder gingen dan de bestaande bevoegdheid - het geven van gevraagd en ongevraagd advies - van het Comité van de Regio's. Tot de belangrijkste aanbevelingen behoorde dat de regio, en niet de lidstaat, als uitgangspunt voor het organiseren van verkiezingen voor het Europese Parlement genomen zou moeten worden.⁷ Ook zou het subsidiariteitsbeginsel veel breder geïnterpreteerd moeten worden en zich niet alleen mogen beperken tot de relatie tussen de Europese Unie en de lidstaten, maar doorgetrokken moeten worden naar de regio. Wat dan in dit verband onder een regio verstaan zou moeten worden, wordt aangegeven in de grondwet van het betreffende land. Vooral regio's met een door hun grondwet gegarandeerde (relatieve) autonomie zouden in dit verband een rol van betekenis moeten kunnen spelen. Bij geschillen over de interpretatie van het subsidiariteitsbeginsel zouden ook regio's het recht moeten krijgen om zich rechtstreeks tot het Europese Hof van Justitie te kunnen wenden. Tenslotte opperde de 'Intergroup' dat regio's, die voldoen aan de 'criteria van Kopenhagen'⁸, de mogelijkheid moet krijgen om rechtstreeks zelfstandig lid te worden van de Europese Unie.

Deze voorstellen werden door de 'Intergroup' ingebracht op de Europese Conventie.⁹ Het resultaat, de uiteindelijke ontwerptekst voor een Europese Grondwet, moet voor hen teleurstellend geweest zijn. Regio's krijgen namelijk in deze ontwerptekst niet meer ruimte dan ze al hadden: de belangen van de regio's worden behartigd via het Comité van de Regio's en dat Comité behoudt

⁵ Constitutionele regio's bestaan uit subnationale overheden, waarvan de uitoefening van wetgevende, uitvoerende en rechtsprekende macht via de nationale grondwet van het betreffende land geregeld is. Zie Stateless Nations Intergroup (2001); p. 2

⁶ De Stateless Nations Intergroup bestaat uit vertegenwoordigers van regionale (zelf noemen ze het nationale) partijen in het Europese Parlement. Hiertoe behoren Schotland, Wales, Vlaanderen, Aosta, Catalonië, Baskenland, Galicië, Andalusië, de Canarische Eilanden, de Balearen en Valencia.

⁷ Stateless Nations Intergroup (2001); p. 3

⁸ De Criteria van Kopenhagen zijn de criteria, waaraan nieuwe kandidaat-landen moeten voldoen om in aanmerking te komen voor het lidmaatschap.

⁹ De Europese Conventie duurde van medio 2002 tot medio 2003 en had als doel om een Europese Grondwet te ontwerpen. Zie Europese Unie (2003)

primair zijn consultatieve en adviserende status.¹⁰ Overigens is dit niet zo verwonderlijk, omdat het ontwerpen van de Europese Grondwet in eerste instantie bedoeld was om de relatie tussen de Europese Unie enerzijds en haar leden, te weten de lidstaten, anderzijds te actualiseren en te verankeren. Over het subsidiariteitsbeginsel wordt dan ook het al bestaande uitgangspunt herhaald, dat de Europese Unie pas dan in actie komt, als de beoogde doelstellingen niet via de lidstaten, hetzij op centraal, hetzij op regionaal of lokaal niveau, gerealiseerd kunnen worden.¹¹ In dit verband zijn het de lidstaten, die zelf bepalen wat onder centraal of decentraal verstaan moet worden en op welk niveau het voorgenomen beleid betrekking heeft; regio's hebben daar dus geen eigen onafhankelijke stem in. Ook bepalen de lidstaten ieder voor zich, welke lokale en/of regionale overheden voor het lidmaatschap van het Comité van de Regio's in aanmerking komen.¹² Noch ten aanzien van representatie, noch ten aanzien van subsidiariteit dus iets nieuws.

Nieuw is in dit verband wel, dat de leden van het Comité van de Regio's een democratisch mandaat moeten hebben: zij dienen ofwel rechtstreeks door hun achterban gekozen te zijn, ofwel moeten zij verantwoording afleggen aan een door die achterban gekozen vertegenwoordigend orgaan - in de regel een lokaal of regionaal parlement.¹³ Nieuw in de ontwerptekst is ook dat de Europese Commissie verplicht wordt om jaarlijks het Comité van de Regio's te informeren over haar beleidsvoornemens en het werkprogramma van dat betreffende jaar. Ook moet het Comité geïnformeerd en geconsulteerd worden over die specifieke beleidsvoornemens, die een duidelijke territoriale en dus regionale impact hebben: economische en sociale cohesie, regionaal beleid, landbouwhervormingen, vervoer en regionale infrastructuur zijn er voorbeelden van. Indien het Comité van de Regio's van mening is, dat er in zijn ogen ten onrechte geen rekening gehouden is met zijn consultatieve status, kan hij dit aanhangig maken bij het Europese Hof van Justitie – een mogelijkheid, die tot dusver niet bestond.¹⁴ Maar het handelt hier wel over een stap naar de Europese rechter, die uitsluitend toegekend is aan het Comité van de Regio's in zijn hoedanigheid als adviesorgaan van de Europese Unie; individuele regio's krijgen deze bevoegdheid niet en kunnen derhalve mogelijke geschillen, die zij hebben met hun eigen centrale overheid of de Europese Unie niet individueel bij het Europese Hof aanhangig maken. Voor naar meer zelfstandigheid strevende

¹⁰ Het Comité van de Regio's is een van de twee officiële adviesorganen van de Europese Unie; de andere het Sociaal Economisch Comité. Dit was zo en zal ook in de nieuwe situatie zo zijn.

¹¹ Stateless Nations Intergroup (2001); p. 10

¹² Het Comité van de Regio's bestaat momenteel uit 222 leden en zal na de uitbreiding met de nieuwe lidstaten uitgroeien tot maximaal 350 leden. Zie P. Esteve (2001); p.4

¹³ Europese Unie (2003); p. 27

¹⁴ Ibid., p. 67

regio's als Catalonië, Schotland en Vlaanderen blijft dus de nationale politieke context het speelveld en biedt het Europese toneel niet de nieuwe mogelijkheid, die zij er wellicht van verwacht hadden.

Het eindresultaat, de ontwerptekst van de Europese Grondwet, is een politiek-bestuurlijk document en geeft in wezen de regio's geen grotere mogelijkheden dan ze al hadden. Dit is een gemiste kans, omdat nu juist de relatie tussen de Europese Unie en haar lidstaten enerzijds en de burger anderzijds verbeterd had kunnen worden en de politiek-bestuurlijk afstand tussen beide verkleind door het versterken van de positie van de regio. Maar de discussies in de Europese Conventie over de Europese Grondwet concentreerden zich vooral op de politiek-bestuurlijke 'top' – al of niet een door het Europese Parlement gekozen president en minister van buitenlandse zaken, al of niet een vaste voorzitter van de Europese Raad, al of geen besluitvorming conform unanimiteit of met meerderheid van stemmen. Weinig is gediscussieerd over het 'down', over de basis. Daardoor is het democratische 'tekort' van Europa in de meest brede zin van het woord niet opgelost en moet de vraag of de burger door de Europese Grondwet meer betrokken en dichter bij Europese besluitvorming is gekomen, negatief beantwoord worden: het is een politiek-bestuurlijk document, dat door zijn abstracte instrumentaliteit de Europese democratie weinig weet te (re)vitaliseren. Dit is overigens niet zo verwonderlijk, omdat de boventoon in de discussies tijdens de Conventie gespeeld werd door vertegenwoordigers van de gevestigde nationale en Europese politieke organen, en vertegenwoordigers van maatschappelijke organisaties en regio's voor het merendeel aan de zijlijn toekeken.¹⁵

Die betrokkenheid van de burger bij de nationale en Europese politiek kan verbeterd worden door een sterkere positie van de regio's te realiseren. Dit is een bottom-up in plaats van een top-down benadering. Zoals ik heb aangegeven, identificeren mensen zich in een gemoderniseerde en gemonialiseerde werkelijkheid sneller met het lokale en regionale niveau. Op nationaal niveau zou, waar dat nog niet bestaat, het districtenstelsel in dit verband ingevoerd moeten worden, waardoor de band tussen kiezer en gekozene groter wordt. Beide refereren immers aan eenzelfde regionale achtergrond en regionaal belang en de vertegenwoordiging daarvan op nationaal niveau schept grotere herkenning van en betrokkenheid bij politieke besluitvorming. In Europees verband zou het territorialiteitsbeginsel – in feite een indeling van Europa in regio's in plaats van nationale staten en dus ook een soort districtenstelsel – in deze een goed alternatief kunnen zijn. Dit is geen pleidooi voor etnoregionalistische politiek op landelijk en Europees niveau. Integendeel, zoals

¹⁵ Formeel bestond de Europese Conventie uit vertegenwoordigers van regeringen, nationale parlementen, het Europese Parlement en de Europese Commissie; in totaal 105 personen. Zie Europese Unie (2003), preambule.

ik heb aangetoond zijn regio's meer dan etnoregionalistische politieke eenheden en kunnen zij zich ook economisch en burgermaatschappelijk profileren. De oude, wat stoffig geworden politieke ideologieën op de beide niveaus - het nationale en het Europese - zouden opgeschud kunnen worden door het economische en sociaal-culturele elan van de regio's. Het politiek organiseren van het regionale economische en sociale kapitaal zou een verfrissende werking kunnen hebben op de bestaande ideologische stromingen en verhoudingen, doordat dit niet zozeer regionale uniformiteit (etnoregio), maar vooral regionale diversiteit representeert: politieke vertegenwoordiging op basis van het 'bridging social capital' van de regio. Daarmee wordt gebruik gemaakt van een van de sterkste kanten van de regio: het vermogen om in sociaal-culturele zin de samenleving op te bouwen, te vitaliseren en te institutionaliseren.

Ook is het ontbreken van de regio in de discussie over de toekomst van Europa een ommissie, omdat de respectievelijke lidstaten in hun hoedanigheid als natiestaat niet langer in staat zijn zelfstandig de hen toegekende functies naar behoren uit te voeren. Het gaat hier om veiligheid en bescherming, om identificatie en identiteit, om goede wetgeving en eerlijke belastingheffing, om een welvarende economie en om zorg en welzijn. Teveel is gekeken naar wat het Europese niveau in plaats van het nationale in deze kan betekenen, te weinig naar wat interne differentiatie zou kunnen opleveren. Het denken in drie in plaats van twee niveaus, te weten Europa, nationale staat en regio, die elkaar wederzijds aanvullen en die elk hun onderling niet uitsluitende verantwoordelijkheden nemen op de genoemde terreinen zou in dit verband een substantiële verbetering zijn. Regio's hebben geen eigen legers nodig (en in alle gevallen is het ook beter dat ze die niet hebben), maar kunnen als institutie wel bijdragen aan grotere veiligheid en bescherming. Zij hoeven geen eigen grondwetten (een nationale en Europese kan volstaan), maar spelen wel veelal een essentiële rol in de applicatie van Europese en nationale wet- en regelgeving. Regio's spelen een eigenstandige rol in de ontwikkeling van hun economie en het stelsel van zorg en welzijn, echter zonder dat ze daarmee de nationale en internationale kaders vervangen of zouden kunnen ontberen. Regio's bieden de mogelijkheid voor identificatie en identiteit, zonder dat de ogen gesloten worden voor nationale en internationale mobiliteit en multiculturaliteit, want vooral op lokaal en regionaal niveau worden deze processen zichtbaar. Een gedifferentieerd perspectief, waarbij het niet gaat om de vraag, wie welk terrein voor zijn rekening neemt, maar om hoe de drie niveaus elkaar wederzijds op de genoemde terreinen kunnen aanvullen, zou in de discussie meer dan wenselijk geweest zijn. De regio als derde niveau, met haar eigenstandige inbreng en positie, ontbreekt echter in het subsidiariteitsbeginsel als het gaat over de toekomst van Europa en, in het kielzog daarvan, de toekomst van de natiestaten.

De moderne en de civiele regio

Bovenstaande discussie over de positie van de regio's in de Europese Unie is voornamelijk een politieke en wordt, zeker als het gaat om grotere regionale autonomie, in veel gevallen gevoed door etnoregionalistische motieven. Maar regio's hebben een veel breder bereik dan alleen maar de politieke representatie van regionale ambities. Ze hebben vooral ook een economische en sociaal-culturele betekenis, en mede door hun 'moderne' en 'civiele' profilering kan een regionaal zelfbewustzijn zich ontwikkelen en groeien. In economische zin was daar de verschuiving in regionaal beleid in de jaren tachtig van de vorige eeuw voor van essentiële betekenis. Tot die tijd bestond het economisch regionale beleid van centrale overheden vooral uit het importeren van 'regionaal-vreemde' industrieën en de daaraan gekoppelde werkgelegenheid. Op deze wijze werd geprobeerd om de regio mee te nemen in de vaart van grotere economische ontwikkeling en groei. Dit beleid maakte de regio niet alleen sterk afhankelijk van het centrum, maar ook werd menige regio door dit beleid geconfronteerd met economische bedrijvigheid, die slecht aansloot bij de aanwezige regionale expertise, mogelijkheden en sterkten. De provincie Limburg in Nederland is hier een voorbeeld van: na het sluiten van de mijnen werd vervangende werkgelegenheid gecreëerd door het aantrekken van (gesubsidieerde) auto-industrie (de Daf in Born), het verplaatsen van het CBS en het ABP naar Heerlen en het openen van de Universiteit van Maastricht. Door gebrek aan beschikbare regionale expertise werd vooral het midden en hoger kader van buiten de regio aangetrokken, waardoor de ontstane werkgelegenheid slechts gedeeltelijk ten goede kwam aan de mensen, voor wie dat bedoeld was.

Na de jaren tachtig echter vond er een ommezwaai plaats en ging men zich veel meer fixeren op de beschikbare en reeds aanwezige sterkten van en de voorhandenzijnde expertise in de regio zelf en hoe deze aangewend konden worden voor nieuwe industriële bedrijvigheid en economische innovatie – zie in dit verband de provincie Noord-Brabant in Nederland, Beieren in Duitsland en Toscane in Italië als voorbeeld. Dit leidde niet alleen tot een opleving van de regionale economie, maar had ook tot gevolg dat het regionale zelfbewustzijn zich sterker kon ontwikkelen: de regio was niet langer afhankelijk van het politieke centrum, maar kon in toenemende mate los van dat centrum en op basis van eigen kracht in haar behoeften voorzien. Onbedoeld heeft dit bijgedragen tot een grotere spanningsverhouding tussen het centrum en de periferie, omdat het koersen op eigen kracht de eigenwaarde van de regio versterkte en een grotere onafhankelijkheid bewerkstelligde ten opzichte van het centrum. Dit was zichtbaar in Catalonië, waar men naast de politieke aspiraties vooral de hoogte van de afdrachten aan Madrid ter discussie stelde: de bijdrage van deze regio aan het Bruto Binnenlands Product was aantoonbaar onevenredig groot. Maar ook in Nederland speelde en speelt deze discussie. Hoewel de

gebieden buiten de Randstad zorgdragen voor meer dan 50% van het Bruto Binnenlands Product, richten de investeringen van de centrale overheid zich vooral op de randstedelijke infrastructuur en cultuur.¹⁶ Uit het gegroeide regionale zelfbewustzijn vinden provinciebesturen deze ‘randstedelijke arrogantie’ niet langer acceptabel. Met ‘meer groen, minder files, meer veiligheid en meer ruimte’ concurreren zij met de Randstad en willen dat vertaald zien in het beleid en de beleidskeuzes van de centrale overheid. “Je ziet dat Den Haag centralistisch blijft besturen met de Randstad als middelpunt. Limburg wordt nog steeds als een randprovincie beschouwd, terwijl Europees gezien juist de Randstad in een uithoek ligt,” merkt burgemeester Leers van Maastricht in dit verband op.¹⁷ Regio's, die geen etnoregionalisme nodig hebben en zich als *moderne* regio presenteren, waarbij regionaal economische ontwikkeling en vooruitgang de brandstof is voor regionale emancipatie en zelfbewustzijn.

Het perspectief, dat daarenboven door de *civiele* regio geboden wordt, zou ook door beleidsmakers nadrukkelijker gezien en gebruikt moeten worden. Een voorbeeld hiervan is het regionale kunst- en cultuurbeleid. Niet alleen regionale economische ontwikkeling en een grotere regionale politieke onafhankelijkheid, maar ook het enthousiast ondersteunen van regionaal civiele initiatieven, zouden in hun vizier moeten komen en in het regionale kunst en cultuurbeleid zichtbaar moeten worden. Teveel wordt het regionale kunst- en cultuurbeleid gestuurd door de beschikbaarheid van financiën (de markt) en internationaal aanzien – te weinig richten de musea en podia zich op de beschikbare regionale talenten en het daaraan gerelateerde regionale aanbod. Zou men dat wel doen, dan zouden niet alleen regionale kunst- en cultuurproducenten meer mogelijkheden krijgen om hun werk te tonen, maar ook zou het publiek uitdrukkelijker de mogelijkheid krijgen om kennis te maken en zich te identificeren met wat de regio te bieden heeft. Dit zou een impuls voor een daadwerkelijk interactief en wellicht betaalbaar regionaal kunst- en cultuurbeleid betekenen, wat alleen maar het prestige en de uitstraling van de regio ten goede komt. In dit verband verwijs ik naar mijn analyse van Catalonië, dat in deze een duidelijke voorbeeldfunctie vervult. Dezelfde redenering geldt mijns inziens voor het sportbeleid, het welzijnsbeleid en andere maatschappelijke sectoren: een civiel regionale insteek zou de kwaliteit ervan in veel gevallen ten goede doen komen.

De civiele regio biedt daarenboven een zinvol alternatief in een door modernisering gerationaliseerde werkelijkheid, waarin doelmatigheid en doeltreffendheid als waarden domineren en waarin, voor zover er nog sprake is

¹⁶ Het NRC-Handelsblad (2002)

¹⁷ Idem. Het citaat is van burgemeester Leers van Maastricht en heeft betrekking op het voortdurend uitstellen van het Haagse besluit om de A2 in zijn gemeente te ondertunnelen.

van cultuur, McWorld de regels zou bepalen - de uniformering van de cultuur. Modernisering leidt tot onttovering, en mondialisering tot een werkelijkheid, waarin een samenleving niet meer is dan een conglomeraat van individuen, die hun onderlinge verbanden via rechten en regels vormgeven – de individualisering en juridisering van de maatschappij. Ik heb al aangegeven dat van uniformering van de cultuur in mijn ogen geen sprake is: mondiaal beschikbare informatie, diensten en producten zullen telkenmale geïnterpreteerd worden door de tijd en plaats, waarin mensen zich bevinden. De civiele regio biedt in deze het raamwerk, waarlangs die interpretatie plaatsvindt. Geen uniformering, maar een door regionalisering geëntameerde diversiteit in cultuur en betekenisgeving is dan de uitkomst. Civiele regio's zijn in dit verband de betekenisvolle instituties geworden, waarin burgermaatschappelijke initiatieven en interpretatiekaders hun vorm en inhoud krijgen. Zij voorzien de wereld van een menselijke maat wat betreft de regionale politiek, de regionale economie en regionale samenlevingsopbouw. De regio zou in dit verband dan ook een belangrijke rol kunnen spelen door het bieden van een (in potentie) solide institutioneel raamwerk, dat in voldoende mate in staat geacht moet worden om tegenwicht te bieden aan de anomiserende werking van te ver doorgevoerde uniformering, individualisering en juridisering.

LITERATUUR

- Achterhuis, H. (1988) *De markt van welzijn en geluk*. Baarn, Ambo.
- Adriaansens, H.P.M. en Zijderveld, A.C. (1981) *Vrijwillig initiatief en de verzorgingsstaat*. Deventer, Van Loghum Slaterus.
- Alen, A. (1990) *Vlaanderen op een kruispunt: sociologische, economische en staatsrechtelijke perspectieven*. Leuven, Lannoo.
- ALIVE (2000) *Orientation on demographic developments in Europe*. Den Bosch, Uitgave Provincie Noord-Brabant.
- Allum, P. (1995) *State and society in Western Europe*. Cambridge, Polity Press.
- Aguila, R. del (1998) *Global citizenship and the limits of cosmopolitanism*. Boston, Proceedings Conference on International Education.
- Arkel, H. van (1996) *Voor hetzelfde geld*. Utrecht, Uitgeverij Strohalp.
- Aupers, S. (2002) 'Gnosis, spiritueel management en technomystiek in de abstracte samenleving'. In: Braak, H.v.d. en Bevers, A.M. (red.) (2002) *De waarde van instituties*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Bachtler, J. (1993) Regional policy in the 1990s. The European perspective. In: Harrison, R.T. (red.) *Spatial policy in a divided nation*. London, Jessica Kingsley.
- Beacom, A. (2001) *Indigenous sport and the search for belonging*. In: www.umist.ac.uk/sport/beacom; 30 mei 2001.
- Beek, C. van (1996) *Samenwerking? Er zijn grenzen*. Rotterdam, Barjesteh en Meeuwes.
- Bell, D. (1999) *The coming of post-industrial society*. 3^e druk. New York, Basic Books.
- Bendix, R. (1984) *Force, fate and freedom*. Berkeley, California Press.
- Bendix, R. (1996) *Nationbuilding and citizenship*. New Brunswick, Transaction Publishers.
- Berger, P.L. en Luckmann, T. (1966) *The social construction of reality*. New York, Doubleday.
- Berger, P.L. (1974) *The homeless mind*. Middlesex, Penguin Books.
- Berger, P.L. (1975) *Sociologie, een biografische opzet*. 4^e druk. Bilthoven, Ambo.
- Berger, P.L. en Neuhaus, R.J. (1996) *To empower people*. 2^e druk. Washington DC, The AEI Press.
- Berghman, J. (1998) *Social protection as a productive factor*. Brussel, Report European Union DG5.
- Boekema, F. (red.) (1996) *Lokaal economisch beleid*. Groningen, Geo Pers.
- Boomen, M. van den (2000) *Leven op het net; de sociale betekenis van virtuele gemeenschappen*. Amsterdam, Instituut voor publiek en politiek.

- Bott, G. (1982) *Leben und Arbeiten im Industriezeitalter: eine Ausstellung zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bayerns seit 1850*. Stuttgart, Theiss Verlag.
- Brusatti, A. (1967) *Wirtschafts- und Sozialgeschichte des industriellen Zeitalters*. Graz, Verlag Styria.
- Burke, E. (1955) *Reflections on the revolution in France*. New York, Liberal Arts Press.
- Burnham, J. (1941) *The managerial revolution*. In: <http://www.underground.com/oldsite/testcase.html>.
- Burton, D. (2000) *Research training for social scientist*. London, Sage.
- Castells, M. (1996) *The information age*. Cambridge, Blackwell Publishers.
- Castells, M. (1999) *Information technology, globalisation and social development*. In: www.unrisd.org/infotech/conferen/castel; 17 december 1999.
- Chamberlain, L. (2000) *Nietzsche in Turijn*. Amsterdam, Uitgeverij Atlas.
- Chaytor, H.J. (2001) *A history of Aragon and Catalonia*. In: www.uca.edu, 24-09-01
- CIEMEN (1992) Cultural nations of Europe – a map. In: Keating, M. (1998) *The new regionalism in Western Europe*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing.
- Clasen, J. (1999) *Comparative social policy*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Comité van de Regio's (2001) *De toekomst van Europa; politieke verklaring van de constitutionele regio's van Europa: Beieren, Catalonië, Noordrijn-Westfalen, Salzburg, Schotland, Wallonië en Vlaanderen*. In: <http://europa.eu.int> 25 – 09 – 01.
- Comune di Siena (2001) *History of Siena*. In: www.comune.siena.it; 30 mei 2001.
- Conversi, D. (2000) *The Basques, the Catalans and Spain*. London, Hurst and Company.
- Côté, M. en Johnston, D. (1995) *If Quebec goes: the real cost of separation*. Toronto, Stoddart.
- Council of Europe (1978) *Verklaring van Bordeaux*. Straatsburg, Council of Europe.
- Council of Europe (1996) *Verklaring over het regionalisme in Europa*. Straatsburg, Council of Europe.
- Council of Europe (2000) *Social Charter*. Strasbourg, DG 2 – Human Rights, Council of Europe.
- Crameri, K (2000) Banal Catalanism? In: *National Identities*, vol.2, no.2, pp. 145-157. Basingstoke, Carfax Publishers.
- Creveld, M. van (1999) *The rise and decline of the state*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Davies, N. (1997) *Europe, a history*. London, Pimlico.
- Davignon, E. (1995) *What future for the European Commission?* Brussels, Philip Morris Research Institute.

- Dekker, P (2002) *De oplossing van de civil society*. Den Haag, Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Delors, J. (2000) *Le rôle et la place des régions dans une Europe rénovée*. Paper. Den Bosch 4 november 2000.
- Devine, T.M. en Finlay, F.L. (1996) *Scotland in the twentieth century*. Edinburgh, Edinburgh University Press.
- Doevendans, K. en Stolzenberg, R. (2000) *Stad en samenleving*. Groningen, Nijhoff.
- Dorondo, D.R. (1992) *Bavaria and German federalism*. Basingstoke, Macmillan.
- Dunk, H.W. von der (2000) *De verdwijnende hemel*. 2 delen. Amsterdam, Meulenhoff.
- Dunn, J. (1995) *Contemporary crisis of the nation-state?* Oxford, Blackwell Publishers.
- Dupré, L. (1970) *De filosofische grondslagen van het marxisme*. Antwerpen, De Nederlandsche Boekhandel.
- Durkheim, E. (1960) *De la division du travail social*. Paris, Presse de l'Université.
- Durkheim, E. (1993) *De zelfdoding*. Leuven, Uitgeverij Acco.
- Elias, N. (183) *Het civilisatieproces*. 2 delen. Utrecht, Het Spectrum.
- Eller, J.D. (1999) *From culture ethnicity to conflict; an anthropological perspective on international ethnic conflict*. Michigan, University of Michigan Press.
- Elsen, S. en Wallimann, I. (1998) 'Social economy: community action towards social integration and the prevention of unemployment and poverty'. In: *European Journal of Social Work*, Vol. 1, No. 2, pp. 154 – 164. Oxford, Oxford University Press.
- Ely, M. (red.) (1996) *Doing qualitative research*. London, the Falmer Press.
- Esping-Anderson, G. (1993) *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton, Princeton University Press.
- Esteve, P. (2001) *The role of the regions as an intermediary between the citizen, member state and EU levels of government*. Brussels, Committee of the Regions.
- European Economic and Social Committee (1999) *The civil society organised at European level*. Brussels, Proceeding of the First Convention.
- Europese Unie (1997) *Verdrag van Amsterdam*. Luxemburg, EU publicaties.
- Europese Unie (1998) *European commission adopts 1999 employment guidelines*. Luxemburg, EU publicaties.
- Europese Unie, Regionaal Beleid (1999a) *Zesde periodiek verslag van de sociale en economische situatie en ontwikkeling van de regio's in de Europese Unie*. Luxemburg, EU publicaties.

- Europese Unie, Regionaal Beleid (1999b) *Stedelijke proefprojecten*. Brussel, Europese Commissie.
- Europese Unie, Regionaal Beleid (1999c) *Urban: Nieuwe hoop voor probleembuurten*. Brussel, Informatiefiche 1 maart 1999.
- Europese Unie, Regionaal Beleid (2000) *De berggebieden*. Brussel, Europese Commissie.
- Europese Unie, Regionaal Beleid (2001a) *De prioriteiten van de Commissie voor het regionale beleid in 2001*. Brussel, Nieuwsbrief, januari 2001, nr. 82
- Europese Unie, Regionaal Beleid (2001b) *Het toekomstige cohesiebeleid*. Brussel, Nieuwsbrief maart 2001, nr. 84.
- Europese Unie, Regionaal Beleid (2001c) *Inforegio panorama*. Brussel, Europese Commissie.
- Europese Unie (2001d) *Europa, eenheid, solidariteit, verscheidenheid. Inclusief statistische bijlage*. Luxemburg, EU publicaties.
- Europese Unie (2001e) *Werkgelegenheid en sociaal beleid van de Europese Unie*. Luxemburg, EU publicaties.
- Europese Unie (2001f) *Europa en de wereld*. Luxemburg, EU publicaties.
- Europese Unie (2001g) *Unity, solidarity, diversity for Europe, its people and its territory*. Second report on economic and social cohesion. In: www.inforegio.ces.eu.int;31-01-2001.
- Europese Unie (2001h) *Het verdrag van Nice*. Luxemburg, EU publicaties.
- Europese Unie (2001i) *Ten dienste van de regio's*. Luxemburg, EU publicaties.
- European Unie (2001j) *The European Union: Still Enlarging*. Luxemburg, EU publicaties.
- Europese Unie (2001k) *Europese governance, een witboek*. Brussel, EU publikaties.
- Europese Unie (2003) *Draft treaty establishing a constitution for Europe*. Brussel, publikatie van de European Convention, 20 juni 2003.
- Febre, R. en Thompson, A. (1999) *Nation, identity and social theory: perspectives from Wales*. Cardiff, University of Wales Press.
- Felix Meritis (2000) *Het Europa van de regio's*. Amsterdam, Discussiereader, februari 2000
- Flemish Quality Management Centre (1994) *Products as ambassadors from the Europe of cultures*. Leuven, FQMC publicatie.
- Fukuyama, F. (1999) *Het einde van de geschiedenis en de laatste mens*. 4^e druk. Olympus Uitgeverij.
- Garcia, S. (2000) *Minimum income in Catalonia and the Basque country in Spain: the local analysis in Barcelona and Vittoria*. Lecture at a European seminar on policies and instruments to fight poverty in the European Union: the guarantee of a minimum income. Lisbonne, Published by Portuguese Ministry of Labour.

- Garofoli, G. (1991) 'Local networks, innovation and policy in Italian industrial districts'. In: E. Berman (red.) *Regions reconsidered. Economic networks, innovation and local development in industrial countries*. London, Mansell.
- Gehlen, A. (1964) *Die Seele im technischen Zeitalter: sozialpsychologische Probleme in der industriellen Gesellschaft*. Hamburg, Rowohlt Verlag.
- Generalitat de Catalunya/Departament de Treball (2001) *Llibre blanc de l'economia social a Catalunya*. Barcelona, Universitat de Barcelona.
- Giddens, A. (1997) *The consequences of modernity*. Cambridge, Polity Press.
- Gilbert, N. (1999) *The enabling state*. Oslo, FAFO publications.
- Giner, S. (1984) *The social structure of Catalonia*. Sheffield, University of Sheffield Printing Unit.
- Ginsburg, N. (1992) *Delivery of welfare*. London, Routledge.
- Graaf, W.de (red.) (1999) *De regio centraal*. Assen, Van Gorcum.
- Grana, C. (1964) *Modernity and its discontents*. New York, Harper and Row.
- Green, D. (1993) *Reinventing civil society*. London, IEA Health and Welfare Unit.
- Guehenno, J.M. (1994) *Het einde van de democratie*. Tielt, Lannoo.
- Guerin, D. and Pelletier, R. (2000) Cultural nationalism and political tolerance in advanced industrial societies: the Basque country and Catalonia. In: *Nationalism and ethnic politics*, vol. 6, no. 4, pp. 1-22. London, Frank Cass.
- Guibernau, M. (1996) *Nationalisms*. Cambridge, Polity Press.
- Guibernau, M. (1997) Images of Catalonia. In: *Nations and nationalism*, vol. 3, no. 1, pp. 89 – 111. Cambridge, Cambridge University Press.
- Guibernau, M. (1999) *Nations without states*. Cambridge, Polity Press.
- Guindon, H.; Hamilton, R.; McMullan, J.L. (1988) *Quebec society: tradition, modernity and nationhood*. Toronto, Toronto University Press.
- Hall, J. (1994) *Coercion and consent*. Cambridge, Polity Press.
- Hall, J. (1996) *Civil society*. Cambridge, Polity Press.
- Ham, B. van der (2000) Sterk en groot regiobestuur heeft de toekomst. In: *NRC*, 10 juli 2000.
- Handy, C. (2001) Tocqueville revisited; the meaning of American prosperity. In: *Harvard Business Review*, January 2001, vol. 79, nr. 1.
- Hargreaves, J. (2000) *Freedom for Catalonia?* Cambridge, Cambridge University Press.
- Hartau, F. (1991) *Metternich*. Hamburg, Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Harvey, D. (1997) *The condition of postmodernity*. Oxford, Blackwell Publishers.
- Hegel, G.W.F. (1970) *Phänomenologie des Geistes*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Heijden, C. van der (1998) *Zwarte renaissance; Spanje en de wereld 1492 – 1536*. Amsterdam, Uitgeverij Contact.

- Herder, J.G. (1989) *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. In: Werke, deel 6. Frankfurt, Deutscher Klassiker Verlag.
- Hill, M. (1996) *Social policy: a comparative analysis*. New Jersey, Prentice Hall.
- Hofstede, G. (1991) *Cultures and organisations*. Berkshire, McGraw-Hill book company.
- Houtman, D. (2002) ‘Subjectivering, neo-gnosticisme en postmodern relativisme’. In: Braak, H. v.d. en Bevers, A.M. (red.) (2002) *De waarde van instituties*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- <http://www.elmar.nl> Landeninformatie: Europa, Spanje, Catalonië. 25-09-01.
- <http://www.journalism.fjc.hvu.nl> Catalonië kan via Europa losser komen van overheersend Spanje. 25-09-01.
- <http://www.convergentia.org> Geschiedenis van Catalonië. 28-08-01.
- <http://www.gencat.es> The Catalan language. 24-09-01.
- <http://www.evd.nl> Landenpublicaties: basisgegevens Spanje. 25-09-01.
- <http://www.evd.nl> Buitenlandse markten: Catalonië investeert fors in infrastructuur. 25-09-01.
- <http://www.g8.utoronto.ca> What is the G20? G8 Information Centre, 26 – 5 – 03.
- Hughes, R. (2001) – *Barcelona*. London, The Harvill Press.
- Idenburg, Ph. A. (1983) *De nadagen van de verzorgingsstaat*. Amsterdam, Meulenhoff.
- Italy Online (2001) *Siena's contrada museums*. In: www.initaly.com/regions/museums; 2 – 06 – 2001.
- Kant, I. (1995) *Kritik der reinen Vernunft*. Köln, Könnemann Verlagsgesellschaft.
- Katz, B. (red.) (2000) *Reflections on regionalism*. Washington, Brookings Institution Press.
- Keating, M. (1998) *The new regionalism in Western Europe*. Cheltenham, Edward Elgar Publishing.
- Komter, A.E. (red.) (2000) *Het cement van de samenleving*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Kosto, A.J. (2001) *Making agreements in Medieval Catalonia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Lane, J.E. (red.) (1996) *European politics*. London, Sage.
- Larousse (1979) *Grote Nederlandse Larousse Encyclopedie*. Den Haag, Scheltens en Giltay.
- Lewis, M. (2000) *Het nieuwste van het nieuwste; de man van Silicon Valley*. Amsterdam, Balans.
- Lorenz, W. (1994) *Social work in a changing Europe*. London, Routledge.
- Lyotard, F. (2001) *Het postmoderne weten*. Kampen, Kok Agora.
- Maistre, J. de (1959) *Essay sur le principe générateur des constitutions politiques*. Paris, Les Belles Lettres.

- Mannheim, K. (1960) *Man and society in an age of reconstruction*. London, Routledge and Kegan Paul.
- Mannheim, K. (1964) *Wissenssoziologie*. Berlin, Luchterhand.
- Mannheim, K. (1995) *Ideologie und Utopie*. Frankfurt, Klostermann Verlag.
- Marshall, T. H. (1992) *Citizenship and social class*. London, Pluto Press.
- Marx, K. (1980) *Das Kapital*. Hildesheim, Gerstenberg Verlag.
- Maso, L. (1984) *Verklaren in het dagelijks leven*. Groningen, Wolters-Noordhof.
- May, T. (1997) *Social research*. Buckingham, Open University Press.
- McCrone, D. (1992) *Understanding Scotland; the sociology of a stateless nation*. London, Routledge.
- McLean, S. L. (red.) (2002) *Social capital*. New York, New York University Press.
- McRoberts, K. (2001) *Catalonia, nation-building without a state*. Oxford, Oxford University Press.
- Mendoza, E. (1988) *De stad der wonderen*. Amsterdam, Uitgeverij Maarten Muntinga.
- Moesen, W. (1997) *Macroeconomic performance, government size and cultural factors*. Leuven, Europe of the Cultures.
- Moreno, L. (1998) Multiple identities in decentralised Spain: the case of Catalonia. In: *Regional and Federal Studies*, Vol. 8, no. 3, pp. 65-88. London, Frank Cass.
- Morgan, K.O. (1982) *Rebirth of a nation: Wales 1880 – 1980*. Oxford, Oxford University Press.
- Müller, A. (1922) *Die Elemente der Staatskunst*. Jena, Fischer Verlag.
- Nisbet, R. A. (1970) *The sociological tradition*. London, Heinemann Publishers.
- NRC Handelsblad (18 januari 2000) *Internet beroert steeds heviger de arbeidsmarkt*.
- NRC Handelsblad (26 oktober 2000) *Profiel bijlage*.
- NRC Handelsblad (11 januari 2001) *Oproer in VS om 'Verleiding eiland'*.
- NRC Handelsblad (3 februari 2001) *Kattebelletjes; het wonderbaarlijke succes van de short message service*.
- NRC Handelsblad (20 november 2001) *Harry Potter niet welkom in Catalonië*.
- NRC Handelsblad (6 oktober 2002) *Regio wil niet langer stiefkind zijn*.
- Ortega Y Gasset, J. (1983) *De opstand der horden*. Den Haag, Nijgh en Van Ditmar.
- Orwell, G. (2000) *Saluut aan Catalonië*. Amsterdam, Uitgeverij Atlas.
- Otter, L. (2001) Bloed om bloed om bloed; nieuw leven voor Albanese bloedwraak. In: *NRC*, 13 januari 2001.
- Peirce, N.R. (1993) *Citistates: how urban America can prosper in a competitive world*. Washington, Seven Locks Press.

- Peper, B. (2002) ‘Het provincialisme voorbij’. In: Braak, H.v.d. en Bevers, A.M. (red.) (2002) *De waarde van instituties*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Pessers, D. (1999) *Liefde, solidariteit en recht*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Praz, M. (1951) *The romantic agony*. Oxford, Oxford University Press.
- Provincie Noord-Brabant (2000) *Brabant tussen ontgroening en vergrijzing*. Den Bosch, Publicatie provincie Noord-Brabant.
- Putnam, R.D. (1993) *Making democracy work*. New Jersey, Princeton University Press.
- Putnam, R.D. (2000) *Bowling alone*. New York, Simon and Schuster.
- Ragin, C.C. (1992) *What is a case? Exploring the foundations of social inquiry*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Ramada, C. (1999) *Geld verliest zijn waarde*. Amsterdam, Uitgave Humanistisch Verbond.
- Remington, R.A. (1997) Ethnonationalism and the disintegration of Yugoslavia. In: Horne, W.A. van (red.) (1997) *Global convulsions. Race, ethnicity and nationalism at the end of the 20th century*. New York, State University of New York Press.
- Rickert, H. (1986) *Kulturwissenschaft und Naturwissenschaft*. Stuttgart, Reclam.
- Ritzer, G. (1996) *The McDonalthisation of society*. California, Pine Forge Press.
- Roche, M. (1996) *Rethinking citizenship; welfare, ideology and change in modern society*. Cambridge, Polity Press.
- Roller, E. (2000) The October 1999 elections in Catalonia: the end of nationalist dominance in Catalan politics? In: *International journal of Iberian Studies*, vol. 13, no. 2, pp. 109-121. Barcelona, Intellect Ltd.
- Roller, E. (2001) The 1997 *Llei del Catala*: A pandora’s box in Catalonia?. In : *Regional and federal studies*, vol. 11, no 1, pp. 39-54. London, Frank Cass.
- Rotberg, R (red.) (2001) *Patterns of social capital*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Rousseau, J. J. (1940) *Du contrat social*. Paris, La Renaissance du Livre.
- Sala-i-Martin, X. (2002) *The independence of Catalonia: the economic viability*. In: www.sala-i-martin.independence.htm. 25-03-02.
- Sala-i-Martin, X. (2002) *Comment on the fiscal treatment of Catalonia by Spain*. In: www.sala-i-martin.htm. 25-03-02.
- Salvietti, L. (red.) (1997) *Siena, the gothic dream*. Siena, Edizioni Alsaba.
- Scharpf, F.W. (1997) *Balancing positive and negative integration: the regulatory options for Europe*. Florence, European University Institute.
- Schobben, R. (2000) *Politieke regio en Europese Unie*. Delft, Uitgeverij Eburon.

- Schulze, H. (2001) *States, nations and nationalism*. Oxford, Blackwell Publishers.
- SDU Uitgeverijen (2002) *Taal in stad en land*. Over dialecten in Nederland. Dertien delen.
- Schur, E. (1977) *Gewaar zijn, een rage*. Haarlem, De Toorts.
- Seligman, A.B. (1995) *The idea of civil society*. Princeton, Princeton University Press.
- Sennett, R. (2000) *De flexibele mens; psychogram van de moderne samenleving*. Amsterdam, Uitgeverij Byblos.
- Shorter, E. (1980) *De wording van het moderne gezin*. Baarn, Ambo.
- Silva, E. da (1995) *Drugtreatment in Portugal*. Lecture Hogeschool Maastricht, niet gepubliceerd.
- Smith, A.D. (1992) *National Identity*. Reno, University of Nevada Press.
- Sombart, W. (1923) *Der Bourgeois*. München, Verlag von Dunker und Humblot.
- Sombart, W. (1928) *Der moderne Kapitalismus*. 6 delen. München, Dunckler und Humblot.
- Sophia Antipolis (2000) *Ten good reasons for choosing Sophia Antipolis*. Sophia Antipolis, SAEM.
- Sophia Antipolis (2001) – *Intelligent by nature*. Sophia Antipolis, SAEM.
- Stake, R.E. (1995) *The art of case study research*. California, Sage.
- Stateless Nation Intergroup (2001) *Constitutional theses*. Eigen publicatie van de Stateless Nation Intergroup van het Europese Parlement
- Stephenson, S. (2000) Civil society and its agents in the postcommunist world: the case of the Russian voluntary sector. In: Dean, H. et al. (2000) *Social Policy Review*. No. 12 pp. 272-294. Canterbury, Social Policy Association.
- Stichting Europa van de Culturen (1996a) *Naar een Europa van de culturen*. Gent, Imschoot.
- Stichting Europa van de Culturen (1996b) *Regional identity and economic development*. Gent, Imschoot.
- Stichting Europa van de Culturen (1997a) *Festival of European Cultures*. Gent, Vanmelle.
- Stichting Europa van de Culturen (1997b) *Maastricht revisited...European Unity through cultural diversity*. Brussel, Conference Report.
- Stokkom, B. van (2002) 'Rationele instituties, irrationele emoties'. In: Braak, H.v.d. en Bevers, A.M. (red.) (2002) *De waarde van instituties*. Amsterdam, Amsterdam University Press.
- Telo, M. (red.) (2001) *European Union and new regionalism*. Aldershot, Ashgate Publishing Limited.
- The Times (1996) *Special on Catalonia*. 23 April 1996.
- Tocqueville, A. (2000) *Democracy in America*. Indianapolis, Hackett publishing Company.
- Tomlinson, J. (1999) *Globalisation and culture*. Cambridge, Polity Press.

- Tönnies, F. (1991) *Gemeinschaft und Gesellschaft*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- Touraine, A. (1971) *De postindustriële maatschappij*. Baarn, Het Wereldvenster.
- Touraine, A. (1988) *Return of the actor*. Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Vallespin, F. (1998) *Civic education, Cosmopolitism and the European Union*. Boston, Conference on International Education.
- Vidal, I. (1994) *Delivering welfare*. Barcelona, CIES (Centre d'Iniciatives de l'Economia Social).
- Vlaams Economisch Verbond (1999) *Open regio, blik op de toekomst*. Antwerpen, VEV Publicatie.
- Vlasblom, A. (red.) (1998) *Lokale economie wereldwijd*. Utrecht, Uitgeverij Strohalp.
- Waard, M. de (2000) De onstuimige opkomst van Bavaria Valley. In: *M, Maandblad van de NRC*, oktober 2000.
- Walkenhorst, P. (2001) *Building philanthropic and social capital: the work of community foundations*. Gütersloh, Bertelsmann Foundation Publishers.
- Weber, G. (1885) *De geschiedenis der wereld*. Zwolle, Tjeenk Willink.
- Weber, M. (1969) *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Weber, M. (1988a) *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Weber, M. (1988b) *Gesammelte Aufsätze zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Weber, M. (1988c) Politik als Beruf. In: *Gesammelte Politische Schriften*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Weber, M. (1988d) Soziologische Grundbegriffe. In: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Tübingen, Mohr Verlag.
- Willetts, P. (2003) *What is a non-governmental organization?* In: www.staff.city.ac.uk/p.willetts/cs-ntwks/ngo-art.htm. 27 – 01 – 2003.
- Wils, L. (2001) *Waarom Vlaanderen Nederlands spreekt*. Leuven, Davidsfonds.
- Wilson, R. (1999) *Beyond either/or: the politics of 'and' in ethno-nationalist conflicts*. Democratic Dialogue. In: <http://www.cain.ulst.ac.uk>. 18 – 09 – 1999.
- Winther, F. (1996) *The welfare mix*. In: <http://www.dsh-aa.dk>. 10-02-1997.
- Zijderfeld, A.C. (1973) *De theorie van het symbolisch interactionisme*. Meppel, Boom.
- Zijderfeld, A.C. (1974) *De relativiteit van kennis en werkelijkheid*. Meppel, Boom.
- Zijderfeld, A.C. (1988) *Sociologie als cultuurwetenschap*. Utrecht, De Tijdstroom.
- Zijderfeld, A.C. (1991a) *De samenleving als schouwspel*. Utrecht, Lemma.

- Zijderfeld, A.C. (1991b) *Staccatocultuur, flexibele maatschappij en verzorgende staat*. Utrecht, Lemma.
- Zijderfeld, A. C. (1995) *De paradox van het alledaagse*. Kampen, Kok Agora.
- Zijderfeld, A.C. (1998a) *A theory of urbanity*. New Brunswick, Transaction Publishers.
- Zijderfeld, A.C. (1998b) *Urban regions in a field of global forces*. Published by the city of Rotterdam.
- Zijderfeld, A.C. (1999) *The waning of the welfare state*. New Brunswick, Transaction Publishers.
- Zijderfeld, A.C. (2000) *The institutional imperative*. Amsterdam University Press, Amsterdam.

**BIJLAGE 1: INTERVIEWS - INTRODUCTIEBRIEF, SELECTIE VAN
INSTELLINGEN EN KERNONDERWERPEN**

Maastricht, January 2002

To: whom this may concern

Re: research on globalisation and regionalism

Dear Madam/Sir,

My name is Nol Reverda, and I am the course director of the MA Comparative European Social Studies, located in Maastricht, the Netherlands.

As a sociologist I am currently involved in a research, supervised by prof. Dr. A.C.Zijderveld of the Erasmus University, Rotterdam. The research focuses on the impact of globalisation on nation-states and the growing importance of regions in that context. For that, I am now focusing on a more profound analysis of Catalonia. I read a lot of books and articles on Catalonia in the meantime, from decision making processes during the Middle Ages, resulting in the *Utatges*, to the debates on the introduction of the new language law in 1998. In addition, I want to deepen my knowledge and understanding of Catalonia by interviewing key persons in this region, for which I kindly ask for your co-operation.

The aim of the interview is to identify your opinion towards the economical, political and social-cultural *future* of Catalonia and Catalanism in relation to Catalonia itself, Spain, Europe and beyond. In a frame:

	Catalonia	Spain	Europe	Globe
Politics				
Economy				
Civil society				

The interview will have an open structure and will be conducted in English or French. The session will take approximately 2 hours of your time.

I thank you in advance for your co-operation.

Yours sincerely,

Nol Reverda

Selection of organisations/institutions to be interviewed:

1. *Political parties:*
 - Convergència i Unió
 - Partit dels Socialistes de Catalunya
 - Partido Popular
 - Esquerra Republicana de Catalunya
 - Iniciativa per Catalunya
2. *Social economic partners:*
 - employers: Fomento del Trabajo Nacional
 - trade unions: Comissió Obrera Nacional de Catalunya (CONC),
 - Consell Econòmic i Social de Barcelona
3. *Academics/Civil society:*
 - Teresa Rossell, director of the School of Social Work, Universitat de Barcelona
 - Salvador Giner, professor of sociology Universitat de Barcelona
 - Isabel Vidal Martínez, researcher Centre d'Iniciatives de l'Economia Social (CIES)

Key issues/questions/topics:

- Please introduce yourself and your organisation
- How would you identify the future of Catalonia politically, economically and social-culturally?
- Can you identify the main opportunities and threats for Catalonia?
- How would you define Catalanism?
- What is your perception of Catalonia as a stateless-nation and what are your ambitions in this context?
- How is globalisation (also Europe) impacting the Catalan identity and Catalanism?
- What is your position towards the linguistic debate about the Spanish and Catalan language?
- Is the definition of a Catalan – someone who lives and works in Catalonia – also applicable to the ‘new’ immigrants, and is the integration model still relevant in this context?
- Which city do you prefer: Madrid or Brussels? Please explain
- Please explain the absence of a separation movement

BIJLAGE 2: GEÏNTERVIEWWDE SLEUTELFIGUREN

- Josep Huguet Biosca, 18 maart 2002. Lid van het Catalaanse parlement namens de Esquerra Republicana de Catalunya
- Alicia Sanchez Camacho, 19 maart 2002. Officiële woordvoerdster van de Partido Popular in Catalonie
- Augusto Bonavia i Perez, 19 maart 2002. Voorzitter van zowel de werkgevers als de SER: resp. Fomento del Trabajo Nacional en de Consell Economic i Social de Barcelona
- Dolors Comas d'Argemir i Cendra, 20 maart 2002. Lid van het Catalaanse parlement namens de Iniciativa per Catalunya
- Teresa Rossell, 20 maart 2002. Directeur van de Escola Universitaria de Treball Social de Barcelona
- Joana Agudo i Bataller, 21 maart 2002. Internationaal secretaris van de grootste vakbeweging in Catalonië: Comissio Obrera Nacional de Catalunya
- Salvador Giner, 21 maart 2002. Hoogleraar sociologie, verbonden aan de Universitat de Barcelona
- Pere Esteve, 21 maart 2002. Algemeen secretaris van de Convergència i Unió
- Joan Marcet i Morera, 22 maart 2002. Lid van het Catalaanse parlement namens de Partit dels Socialistes de Catalunya
- Isabel Vidal Martinez, 22 maart 2002. Onderzoekster verbonden aan het Centre d'Iniciatives de l'Economia Social (CIES)

REGISTER

- absolute monarchie, 3; 17
- absolutisme, 3; 29; 33; 61; 119; 183
- abstractie, 46; 55; 84
- accumulatie van overheidstaken, 24
- achterban, i; 38; 190
- Achterhuis, H., 78
- afrekencultuur, 116
- Alen, A., 15
- Allum, P., 19; 27; 29; 37; 44
- ambtenaren, 42; 47; 154; 180
- analytische concepten, 71
- anarchisten, 155; 157
- Andalusië, 189
- anomie, 13; 55
- anonieme massa, 63
- anonimisering, 97
- anti-cultuur, 78
- anti-institutional mood*, 78
- arbeid, 21; 44; 50; 58; 75; 127; 175
- arbeiders, 34; 42
- arbeidsdifferentiatie, 72
- arbeidsparticipatie, 169; 170
- aristocratie, 32; 58; 61; 65; 77; 151
- Arkel, H. van, 135; 136
- armoedeproblematiek, 175
- ASEAN, 106
- ateneus*, 154; 155; 156; 174
- Aupers, S., 78; 84
- autonome gemeenschappen, 158
- Baden-Württemberg, 173
- Balkan, 41
- bankiers, 32; 43
- Barcelona, 146; 147; 152; 167; 170; 171; 173; 174; 175; 176; 188; 211; 212
- Baskenland, 2; 5; 104; 158; 189
- Bavaria Valley, 126
- Beacom, A., 133
- Beieren, 2; 15; 30; 125; 126; 143; 145; 162; 193
- belastingen, 20; 22; 28; 31; 35; 38; 50; 172
- Bell, D., 4; 50; 67; 68; 74; 75; 79; 80; 81
- Bendix, R., 36; 44; 58; 61; 66; 72; 77; 94
- Bergadana weefmachine, 72; 167
- Berger, P.L., 54; 72; 140
- Berlijnse Muur, 89
- Berliner Kriegsakademie, 27
- betekenisgevende structuren, 17; 52; 55; 87
- bezitsverhoudingen, 42; 57
- bijstandsprogramma, 174
- Blut und Boden*, 40
- boekhouden, 65
- boerenstand, 32; 146
- bonding networks*, 96
- Boomen, M. van den, 138; 139
- Bosnië, 118; 119
- Bott, G., 15
- Bourbons, 153
- bourgeoisie, 3; 32; 42; 43; 58; 65; 228; 229
- Brabantia Nostra, 125
- Brandt Corstius, H., 4
- bridging social capital*, 96; 164; 192
- Brusatti, A., 42; 43
- bruto binnenlands product, 8; 129; 172
- Bulgano, 133

burgerij, 12; 32; 35; 37; 38; 58;
 61; 65; 73; 77; 80; 93;
 146; 156; 167
 burgerlijke cultuur, 32
 burgermaatschappij, 9; 10; 11;
 12; 13; 14; 15; 17; 18;
 19; 20; 22; 23; 24; 25;
 28; 33; 34; 38; 41; 47;
 54; 55; 89; 90; 91; 92-
 98; 100; 110; 111; 112;
 128; 130; 141; 142;
 143; 146; 147; 164;
 176; 178; 180; 182;
 183; 185; 186; 187
 burgerrechten, 17; 44; 72
 burgers, 10; 12; 21; 23; 24; 26;
 46; 47; 51; 52; 89; 93;
 94; 95; 96; 126; 146;
 151; 180
 burgerschap, 3; 45; 51; 57; 94;
 96; 97
 Burke, E., 77
 Burnham, J., 32
 Burton, D., 149
business coalitions, 105

captains of industry, 32
 Casa Mila, 171
 Castells, M., 69; 137
 Castilië, 146; 151
 Catalaans, 146; 150; 153; 155;
 160; 161; 163; 164;
 166; 172; 176; 177;
 178; 179; 180; 181
 Catalaanse identiteit, 147; 153;
 155; 157; 161; 162;
 163; 171; 178; 181
 catalanisme, 150; 154; 155;
 156; 160; 161; 162;
 163; 166; 171; 179;
 181; 183
 Catalonië, 2; 5; 15; 68; 72; 104;
 143; 145 - 184; 189;
 191; 193; 194; 212

 cement van de samenleving, 94
 centrale overheid, 5; 7; 14; 53;
 102; 103; 105; 159;
 160; 161; 190; 194
 centralistische
 staat/staatscentralisme,
 3; 17; 21; 24; 25; 26;
 28; 29; 31; 32; 34; 36;
 43; 53
 charisma, 116
 charismatisch leiderschap, 116
 chatcultuur, 138
 christendom, 4; 27
citistates, 123
citizenship, 45; 48; 58; 94; 178;
 229; 231
ciutadans honrats, 151
civic community, 132
civic society, 96; 97
 civiele effecten van
 staatsvorming, 28; 29
 civiele netwerken, 174
 civiele regio, 14; 86; 92; 100;
 111; 112; 130; 131;
 132; 136; 139; 140;
 141; 142; 145; 176;
 182; 183; 184; 185;
 187; 194
civil dialogue, 90
civil society, 6; 9; 19; 32; 33;
 92; 93; 94; 95; 96; 97;
 139; 146; 175; 209;
 211; 228; 229; 230;
 231
 civiliteit, 132; 136
 Clasen, J., 11
 clerus, 32
 cliëntelisme, 130; 132; 163
 collectieve identiteit, 4; 9; 10;
 19; 23; 24; 36; 40; 41;
 108; 115; 142
 collectivisering, 81; 110
 collectivisme, 182

Comissio Obrera Nacional de Catalunya (CONC), 171; 211
 Comité van de Regio's, 7; 102; 162; 184; 188; 189; 190
 communicatietechnologie, 50; 60; 64; 81; 85; 86; 127
 communitarianisme, 95; 96
 computertijdperk, 60
comunidades autonomas, 159
 conceptuele driehoek, ii; 9-14; 18; 23; 24; 25; 26; 42; 43; 47; 48; 52; 55; 57; 58; 60; 87; 88; 89; 92; 93; 97; 100; 111; 142; 145; 149; 183; 185; 186; 187
 confederalisme, 160
 configuratie, 99
 Congres van Wenen, 29; 30; 31; 32; 35
congreso de los diputados, 158
 conservatisme, 11; 33; 77
Constitucion Espanola, 159
 constitutionele regio, 2; 159; 162; 189
 consumentisme, 55; 67; 79; 81; 85
contrada, 133; 134; 140
convenientiae, 151
Convergentio i Unio (CiU), 160; 162
 Conversi, D., 154; 155; 156; 157; 176; 179
Convivencia Civica Catalana, 180
 coöperaties, 174
Cortes Generales, 158
 Côté, M., 15
 Crameri, K., 164
 Creveld, M. van, 17; 26; 27; 28; 37; 38; 47
 cultureel nationalisme, 182; 183
 cultureel vacuüm, 60; 81; 86; 88
 culturele diversiteit, 1; 36; 114
 culturele erfgoed, 39; 40; 115; 116; 117; 124; 125; 141; 143; 153; 154; 170; 178; 183
 culturele identiteit, 1; 2; 23; 49; 118; 120
 culturele naties, 101
 culturele stratificatie, 100
 cultuurgoed, 147; 154; 163; 180; 184; 187
 cultuurpessimisme, 70
 cultuurrelativisme, 185
 cultuursociologie, 19; 58; 61; 185
 dak- en thuislozencultuur, 122
 Davies, N., 125
 Dekker, P., 94
 Delors, J., 8
 democratie, 2; 10; 11; 12; 17; 27; 32; 33; 38; 39; 41; 43; 61; 72; 76; 90; 97; 130; 147; 151; 158; 191
 democratische driehoek, 10
 demografische factor, 37
 Derde Italië, 133; 135
 Derde Wereld, 57
 Devine, T.M., 15
 dialect, 3; 4; 19; 108; 112; 113; 114; 117; 150; 232
diccionari ortografic, 177
 diensteneconomie, 4; 50; 75; 134
 dienstensamenleving, 27
 diplomatie, 26; 29; 91
 directoraat regionaal beleid, 8; 107
 districtenstelsel, 191
 diversiteit, 1; 26; 34; 35; 36; 51; 53; 66; 67; 69; 96; 97; 112; 115; 122; 143;

154; 159; 163; 164;
 172; 181; 183; 185;
 186; 192; 195
 doelmatigheid, 13; 52; 58; 63;
 64; 68; 76; 78; 87; 194
 doeltreffendheid, 13; 52; 58; 63;
 64; 68; 76; 78; 87; 188;
 194
 dominante cultuur, 36; 70
 Dorondo, D.R., 15
 drugsmaffia, 95
 duale identiteit, 165; 181
 Dunk, H.W. von der, 22; 33; 36;
 42; 78; 88
 Dunn, J., 23; 26
 dunne instituties, 110
 Dupré, L., 57
 Durkheim, E., 13; 66
 duurzaamheid, 30; 128

e-business, 139
e-civiele regiovorming, 140
e-communitybuilding, 139
 economische regio, 100
 economische taken systeem,
 104
 Eerste Wereldoorlog, 78; 79
 EFRO, 107
e-governance, 139
 eigen cultuur, 36; 113; 115
 eigen taal en cultuur, 39; 158;
 187
 eigen volk, 35; 40; 51
e-learning, 139
 electoraat, 38; 63
 Elias, N., 29
 Elsen, S., 135
 Ely, M., 148
 emancipatie van regio's, 185
 emotiecultuur, 78
 EMU, 187
 EPU, 187
 Esping-Anderson, G., 11; 46

*Esquerra Republicana de
 Catalunya* (ERC), 160
 Esteve, P., 2; 190
 ethos, 22; 32; 65; 66; 68; 80;
 85; 90; 121; 123; 124;
 171; 230; 232
 etnische zuivering, 118; 119;
 120
 etnoregio, 14; 92; 100; 108;
 111; 112; 113; 115;
 116; 120; 121; 125;
 132; 142; 145; 163;
 182; 183; 187; 192
 etnoregionalistisch separatisme,
 164
 Euregio Maas-Rijn, 6; 107
 Europa van de regio's, 8; 102
 Europa van volkeren, 188
 Europees centralisme, 2
 Europese Commissie, 7; 90;
 101; 190; 191
 Europese Conventie, 162; 189;
 191
 Europese Grondwet, i; 162;
 187; 189; 191
 Europese Hof van Justitie, 162;
 189; 190
 Europese identiteit, 13
 Europese Raad, 7; 191
 Europese Sociaal Economische
 Raad, 90; 102
 Europese staten systeem, 29; 30;
 38
 Europese Unie, i; 4; 6; 7; 8; 13;
 29; 49; 68; 101; 102;
 106; 107; 115; 129;
 137; 140; 145; 149;
 161; 162; 165; 168;
 169; 185; 187; 188;
 189; 190; 191; 193
 existentialisme, 79
 Extramadura, 167

 falangisme, 157

familie- of gezinsmodel, 176
family mediators, 175
 fascisme, 11; 129; 132
 federale staat, 5; 7; 103
 feodalisme, 27; 61; 151
 Ferdinand, 73; 152; 153
fet diferencial, 155; 184
 Fevre, R., 15
 filantropie, 123
 filmindustrie, 181
fiscal deficit, 172
 flexibele mens, 128
 flexibiliteit, 50; 83; 84; 122;
 124; 128
 Florence, 133
Foment de Treball, 171
Foro Babel, 180
 Franco, 145; 152; 157; 158;
 160; 163; 165; 167;
 170;
 Franse koninkrijk, 150
 Fukuyama, F., 70
 functie van de regio, 91; 100-
 109
 functionaliseren, 58
 functioneel rationalisme, 64; 69;
 70; 86; 87
 functioneel regionalisme, 103
 functionele rationaliteit, 13; 52;
 54; 58; 59; 62; 63; 64;
 65; 66; 69; 77; 78; 80;
 84; 86; 87; 99
 functionele regio, 111; 148
 fundamentalisme, 5; 186
 fusie, 186

 G7, i; 227
Gaelic vision, 117
 Garcia, S., 174; 175
 Garofoli, G., 135
 Gaudi, 68; 171; 173
 gecentraliseerde eenheidsstaat,
 103
 geconstrueerde regio, 111
 gedecentraliseerde
 eenheidsstaat, 103
 gefragmenteerde samenleving,
 128
 geld- en goederenverkeer, 4
 geldeconomie, 135
 gemeenschapszin, 100; 181
Gemeinschaft, 33; 73; 103; 108;
 116; 132
 gemengde economie, 17
Generalitat, 156; 158; 159; 165;
 170; 174; 180
 geprogrammeerde samenleving,
 80
 geregionaliseerde eenheidsstaat,
 103; 145
 geschiedwetenschap, 71
Gesellschaft, 32; 73
 gewesten, 101
 gewoonten, 29; 101; 108; 154
 gezag, 99; 117; 153; 161; 172;
 177; 185
 gezin, 32; 47; 72; 73; 112; 175
 gezondheidszorg, 17; 21; 24;
 26; 43; 45; 54; 59; 104;
 159
 Giddens, A., 70
 Gilbert, N., 46; 50; 52
 gilden, 22; 151
 Giner, S., 151; 152; 154; 155;
 157; 184
gramatica Catalana, 177
Gran Teatre de Liceu, 171
 Grana, C., 77
Green Peace, i; 111; 227
 Green, D., 47; 93
 groepsconformisme, 10
 Guéhenno, J., 109
 Guérin, D., 182
 Guibernau, M., 24; 146; 147;
 159; 160; 165
 Guindon, H., 15

Hall, J., 21; 26; 32; 33; 37; 38;
 93; 97
 handel, 10; 12; 14; 37; 38; 42;
 44; 49; 58; 65; 88; 93;
 106; 122; 133; 146;
 150; 152; 167; 171;
 172; 173
 handelsblokken, 106
 handelsklasse, 58
 handelsrecht, 65
 Hargreaves, J., 162
 harmoniemodel, 89
 Hartau, F., 30
 Harvey, D., 3
 Heijden, C. van der, 151; 152
 helden, 40; 41; 112; 117; 124;
 140
 Hill, M., 46
 homocultuur, 122
 homogeniteit, 34; 36; 40; 119;
 185
 hoogmoderne samenleving, 59;
 67; 72; 73; 80; 86; 88
 hoogmoderne tijd, 70; 78; 81;
 83; 92; 110; 113; 114;
 115; 119; 127; 134
 Houtman, D., 84
 Hughes, R., 171; 173
human capital, 75; 91

 Idealtypen, 14; 59; 70; 71; 73;
 76; 92; 111; 142; 143;
 148; 183; 185; 232
 Idenburg, Ph., 47
 identificatiesymbool, 140
 identiteit, ii; 1; 5; 8; 13; 14; 15;
 18; 19; 20; 22; 23; 26;
 36; 37; 39; 40; 41; 48;
 51; 53; 55; 58; 69; 75;
 77; 78; 86; 91; 92; 99;
 100; 107; 108; 110;
 113; 114; 115; 116;
 117; 118; 119; 138;
 139; 140; 142; 143;
 147; 157; 160; 161;
 165; 171; 174; 176;
 179; 181; 182; 187;
 192
 immigrantencultuur, 122
 immigrantensamenleving, 163
 immigratie, 171
 inactieven, 106
 inburgeringscursus, 161
 individualisering, 75; 94; 96;
 97; 112; 127; 128; 176;
 195
 individualisme, 10; 121
 individuele autonomie, 94
 indruk-regie, 80
 industrialisering, 17; 22; 35; 39;
 59; 61; 70; 71; 73; 76;
 77; 78; 153
 industrie, 42; 48; 49; 58; 72;
 107; 125; 134; 157;
 168; 169; 193
 informatiekunde, 61
 informele en formele
 organisaties, 186
 infrastructurele projecten, 162;
 170
 infrastructuur, 8; 37; 68; 75; 81;
 104; 105; 125; 135;
 137; 141; 152; 190;
 194
Iniciativa per Catalunya (IC),
 163
 inquisitie, 152
 institutie(s), 2; 10; 14; 19; 28;
 41; 45; 60; 63; 64; 69;
 80; 81; 82; 83; 84; 85;
 86; 87; 88; 92; 98; 99;
 109; 110; 117; 120;
 122; 183; 195
 instituties en organisaties, 19;
 109
 institutionalisering, 14; 69; 81;
 82; 83; 88; 98; 109;
 110; 164

institutioneel raamwerk, 195
 institutionele duurzaamheid, 109
 integratie, 1; 6; 40; 54; 89; 91; 96; 106; 108; 135; 140; 163; 178; 182
 intermediaire structuren, 116; 120
 Internationaal Monetair Fonds, 4
 Internet, 50; 68; 69; 75; 86; 114; 124; 130; 136; 137; 138; 139; 140; 143
 investeringsklimaat, 172
 Isabella, 152; 153
island communities, 21

 jeugd, 79
 Johnston, D., 15
 Juan Carlos de Bourbon, 157; 158
 juridisering, 195

kailyardism, 117
 Kamagurka, 60
 kapitaal, 44; 50; 55; 58; 68; 69; 75; 91; 94; 95; 96; 110; 119; 140; 164; 187; 192
 kapitalisme, 3; 17; 27; 32; 37; 41; 49; 56; 61; 66; 68; 117; 122; 153; 154; 167
 Keating, M., 87; 105; 135
 kenniscentra, 127
 kennissamenleving, 75; 76; 137
 Keynes, J.M., 44
 klassen, 33; 75; 76; 90; 99
 klassenbewustzijn, 57
 klassenmaatschappij, 34
 Komter, A., 94; 95
 Kosto, A.J., 151
 Kroaten, 118; 136
 kunst en wetenschap, 122

 kwalitatief onderzoek, 148
 kwantitatief onderzoek, 148

 Lane, J.E., 13
Lebenswelt, 91
Lega Nord, 5
 legitimiteit, 21; 86; 93
 lets-systeem, 135; 136
 liberalisme, 11; 33; 42; 94; 95; 96; 182
 Limburg, 193; 194
llel del catala, 180
 llobregat rivier, 167
 Lombardije, 173
 lompenproletariaat, 167
 Lorenz, W., 46
 loyaliteit, 4; 5; 27; 40; 47; 128; 134
 Luckmann, T., 140
 Lyotard, F., 60; 68; 70

 maatschappelijk middenveld, 9; 92; 145; 174
 maatschappelijke kernwaarden, 58
 macht, i; 3; 4; 8; 13; 17; 18; 19; 20; 21; 23; 26; 27; 29; 32; 33; 36; 38; 41; 43; 45; 49; 50; 57; 58; 62; 65; 77; 89; 97; 99; 101; 116; 120; 145; 146; 150; 152; 153; 158; 160; 163; 189
 Madrid, 5; 146; 147; 150; 152; 155; 156; 158; 160; 161; 162; 163; 165; 170; 172; 173; 184; 193; 211
 Magna Carta, 151
 Maistre, J. de, 77
managerialism, 30; 54
 managers, 54; 63; 65
 Mannheim, K., 59; 62; 77
 marketing, 63; 69

markt, i; 4; 7; 9; 10; 11; 12; 13;
 14; 15; 17; 18; 19; 24;
 25; 33; 47; 49; 54; 55;
 58; 60; 68; 78; 80; 87;
 88; 89; 91; 92; 98; 100;
 106; 110; 112; 121;
 122; 127; 128; 130;
 173; 175; 183; 185;
 186; 187; 194
 marktmechanisme, 68
 marktpartijen, 10
 marktwerking, 12; 47; 49
 Marshall, T.H., 44
 Marx, K., 57
 marxisten, 157
 marxistisch determinisme, 57
 massaleger, 27
 massaproductie, 61; 79
 materialisme, 55; 80
 Max Planck-Instituut, 127
 May, T., 148; 149
 McCrone, D., 15; 117; 118
mcdonaltisering, i
 McRoberts, K., 145; 156; 167;
 172; 173; 174; 177;
 178
mcworld, i; 68; 85; 86; 194; 227
 mechanisering, 78; 79
mediating structures, 9; 10; 19;
 88; 92; 93; 97; 228;
 230; 233
 Mendoza, E., 156
menestrailia, 153
 mensenrechten- en
 milieubewegingen, 91;
 95
 MERCOSUR, 106
 metropolen, 105
 Middeleeuwen, 26; 27; 76; 133;
 150; 151; 154; 166;
 188
 middenklasse, 58; 75
 milieuproblematiek, 4
 militaire dictaturen, 129
 militaire macht, 21; 22; 27
 mobiliteit, 3; 34; 44; 50; 51; 75;
 80; 115; 120; 192; 195
 mobiliteitscultuur, 122
 Modena, 27
 moderne regio, 14; 50; 92; 100;
 111; 112; 121; 124;
 125; 127; 128; 140;
 142; 145; 171; 172;
 173; 183; 187; 194
 moderne samenleving, 59; 72;
 84; 124
 modernisering, ii; 3; 12; 21; 22;
 55; 58; 59; 61; 67; 70;
 71; 76; 78; 79; 81; 82;
 84; 87; 88; 98; 109;
 113; 154; 183; 186;
 194
 moderniseringsproces, 12; 14;
 58; 59; 60; 61; 65; 66;
 67; 69; 76; 77; 81; 83;
 89; 145
modernista, 154; 155; 156
 Moesen, W., 114
 mondiale economie, 6; 19; 106
 mondialisering, i; ii; 3; 12; 14;
 18; 48; 49; 50; 51; 53;
 65; 67; 68; 69; 82; 83;
 84; 85; 109; 145; 171;
 183; 186; 187; 194
 monocultureel, 115
 Moorse imperium, 150
 morele solidariteit, 94
 Moreno, L., 181; 182
 Morgan, K.O., 15
 moslims, 118; 138
 Müller, A., 77
 multiculturaliteit, 121; 127; 192
 multinationals, 4; 68; 85; 124;
 229; 230
 Murcia, 167; 177
 mutualiteiten, 174
 mystieke filosofie, 79

mythen, 113; 117; 118; 119;
 120
 NAFTA, 106
 Napoleon, 29
 natie, 3; 6; 12; 18; 19; 20; 22;
 23; 26; 35; 36; 38; 39;
 40; 41; 48; 51; 58; 113;
 117; 120; 147; 153;
 155; 158; 159; 161;
 162; 163
 natie zonder staat, 113; 117; 147
 natiestaat, 2; 3; 4; 5; 8; 9; 14;
 17; 18; 22; 23; 24; 25;
 26; 32-42; 43; 46; 48;
 49; 50; 53; 58; 100;
 101; 110; 113; 116;
 117; 118; 122; 145;
 147; 158; 184; 185;
 186; 192
 nationaal bewustzijn, 34
 nationale grenzen, 4; 30; 49
 nationale ideologie, 36; 50
 nationalisme, 4; 17; 18; 34; 35;
 36; 37; 38; 39; 40; 41;
 51; 55; 117; 118; 146;
 161; 162; 166; 174;
 182
nationbuilding, 36
 natuurrecht, 94
 netwerken, 9; 60; 83; 84; 85;
 86; 88; 91; 92; 94; 95;
 96; 109; 110; 119; 121;
 125; 130; 132; 135;
 142; 155; 174; 175
 netwerksamenleving, 83; 84;
 85; 87; 88; 110
 Neuhaus, R.J., 54
 Nietzsche, F., 129
 nijverheid, 38; 49; 65; 122; 146
 Nisbet, R.A., 71
noblesse oblige, 123
 Noord-Brabant, 125; 126; 143;
 193
 normalisering, 164; 166
 normen en waarden, 2; 47; 63;
 67; 108; 115; 117
normes ortographiques, 177
noucentista, 155; 156
nova canco beweging, 157
 NUTS-indeling, 101
 ondernemers, i; 43; 63; 65; 123;
 124; 146; 153; 157
 onderwijs, 17; 21; 24; 26; 37;
 39; 43; 45; 48; 54; 59;
 64; 72; 75; 125; 126;
 137; 156; 159; 161;
 163; 172; 177; 179;
 180; 186
 ontmoetingsplaats, 94; 134; 171
 onttovering, 62; 77; 88; 89; 91;
 194
 oorlogsvoering, 17; 27; 38
 openbaar bestuur, 22; 104
 opvoedingscentra, 79
 organisatiecultuur, 186
 organisaties, 12; 13; 18; 19; 53;
 64; 87; 88; 90; 91; 95;
 99; 126; 145; 150; 188;
 191
 Ortega Y Gasset, J., 77
 Orwell, G., 157
 overheidsbureaucratie, 28; 46
 overheidscontrole, 45
 overheidsinmenging, 44
 overheidsregulering, 43
 overheidssteun, 157; 174
 over-identificatie, 39; 40
 pactisme, 151; 156
palio, 133; 134
Parti dels Socialistes de
Catalunya (PSC), 160;
 162
 particulier initiatief, 93
Partido Popular (PP), 160

- periferie, i; 36; 114; 116; 120;
193
- personalisme, 130
- Pessers, D., 136
- Philips V, 153; 177
- pluriforme samenleving, 184
- politieke gemeenschap, 20; 40
- politieke rechten, 2; 17; 41; 45
- politieke regio, 53; 100; 102;
116; 141; 142
- politiestaat, 157
- populisme, 42
- positivistische traditie, 98
- postindustriële samenleving, 59;
70; 73; 74; 75; 76; 79
- postmodern, 3; 67; 70; 84
- postmodernisme, 185
- pragmatisme, 105
- Praz, M., 35; 77
- primitivisme, 79
- Primo de Rivera, 156
- privaat en publiek, 76
- private good*, 95
- privatisering, 12
- productiesamenleving, 75
- professionals, 47; 52; 75; 176
- proletariaat, 32; 117; 155
- prostitutiemilieu, 95
- provincies, 101
- public good*, 95
- publieke opinie, 37; 38; 39; 94;
128
- publieke ruimte, 93; 130; 139
- Putnam, R.D., 96

- Ramada, C., 136
- Ramblas, 171
- Randstad, 193
- rationaliseren, 58
- rationele calculatie, 62
- recht, 1; 10; 17; 30; 42; 45; 49;
52; 57; 85; 92; 94; 102;
121; 128; 130; 160;
171; 189
- recht op vergadering, 17
- rechtsstaat, 28
- regio, i; ii; 3; 5; 6-9; 100-144;
145; 146; 147; 150;
151; 153; 157; 158;
159; 160; 161; 162;
163; 165; 166; 167;
168; 170-174; 176;
178; 179; 181; 183;
184; 185; 187; 188;
189; 190; 191; 192;
193; 194; 195
- regionaal bewustzijn, 5
- regionale trots, 114
- regionalisering, ii; 6; 12; 13; 14;
15; 49; 56; 60; 70; 88;
91; 100; 106; 108; 110;
115; 141; 142; 145;
185; 195
- religie, 9; 13; 27; 30; 57; 60; 62
- Renaixença*, 154; 155; 177
- Restauratie, 30; 31; 34
- Rhône-Alps, 173
- richesse oblige*, 123; 128
- Rickert, H., 71
- Ritzer, G., 68
- Roche, M., 24; 44; 45; 48; 50
- rollen, 19; 66; 75; 99
- Roller, E., 160; 161; 165; 178;
179; 180
- Romantiek, 35; 37; 39; 77; 78;
91
- Ross, K., 125
- Rotberg, R.I., 93; 94
- Rousseau, J.J., 28
- rudimentary*, 129
- ruileconomieën, 135
- ruilsysteem, 135

- SADC, 106
- Sala-i-Martin, X., 172
- Salemans, F., 65
- Salviotti, L., 133
- Sandhurst, 27

Schobben, R., 53
 Schotland, 2; 5; 15; 53; 103;
 143; 145; 162; 189;
 191
 Schots nationalisme, 117; 118
 Schulze, H., 17
 Schur, E., 78
 segregatie, 120
Seinsverbundenheit des
 Wissens, 59
 Seligman, A.B., 93
senado, 158
 Sennett, R., 84; 128
 separatisme, 157; 158; 177
 Serviërs, 118
 Shorter, E., 72
 Siena, 133; 134
 Silicon Valley, 50; 124; 125
 Silva, E. da, 141
 Smith, A.D., 20; 22; 23
 sociaal Europa, 8
 sociaal kapitaal, 55; 91; 93; 94;
 95; 96; 97; 109; 119
 sociaal-culturele factor, 107
 sociaal-culturele regio, 100
 sociaal-democratisch model, 46
 social dialogue, 90
 sociale controle, 75; 95; 122;
 139
 sociale economieën, 135; 136
 sociale partners, 90
 sociale rechten, 3; 17; 45
 sociale stratificatie, 99
 sociale uitsluiting, 107; 136;
 140
 sociale zekerheid, 26; 45; 158;
 159; 172; 174
 socialisatie, 66
 socialisme, 11; 33; 42; 157
 soevereiniteit, 4; 22; 29; 30; 49;
 53; 145
 solidariteit, 4; 10; 66; 73; 95;
 96; 132; 161; 163
 Sombart, W., 32; 58
 Sophia Antipolis, 50; 125; 143
 Spaanse Burgeroorlog, 157; 164
 Spaanse Successieoorlog, 153
 staat, 2; 3; 4; 6; 9; 10; 13; 15;
 17-56; 57; 58; 59; 60;
 72; 89; 90; 91; 93; 94;
 97; 100; 101; 102; 104;
 110; 112; 118; 120;
 131; 135; 137; 146;
 149; 152; 153; 158;
 160; 161; 162; 164;
 172; 176; 183; 185;
 186
 staatscentralisme, 17; 28; 158;
 184
 staatsinterventie, 10; 97
 staatsverantwoordelijkheid, 46
 staatsvorming, 28; 57
 staccato cultuur, 120
 stadstaat, 133
 standen, 22; 29; 34; 99; 151
Standortsgebundenheit der
 Erkenntnisse, 59
 stedelijke cultuur, 122
 stedelijkheid, 121
 Stendhal, 77
 Stephenson, S., 90
 stichtingen, 94; 174; 186
 streefcijfers, 54; 63; 65
 structurele differentiatie, 65; 66;
 67
 structuurfondsen, 8; 129
 subcultuur, 37
 substantieel irrationalisme, 64;
 77; 88
 substantiële rationaliteit, 52; 58;
 62; 87; 99
symbolic universe, 140; 233
 symboliek, 4; 20; 42
 symbolische interactie, 70; 82;
 85; 132; 140
 symbolische smaakmakers, 112
 syndicalisten, 155; 157

systeem, 25; 27; 36; 44; 45; 47;
 52; 55; 80; 88; 90; 99;
 115; 126; 135; 136;
 160

taal, 2; 3; 4; 9; 17; 19; 23; 27;
 30; 34; 35; 36; 37; 41;
 108; 112; 113; 114;
 118; 119; 146; 152;
 155; 156; 157; 158;
 160; 161; 163; 171;
 176; 177; 178; 179;
 180

telewerken, 107
 Telo, M., 6; 106
 territoriale eenheid, 4; 102
 territorialiteitsbeginsel, 191
 territorium, 20; 21; 22; 23; 24;
 28; 30; 35; 48; 102;
 103; 151
 textielindustrie, 72; 154; 167
 therapeuten, 78
 Thompson, A., 15
 Tocqueville, A. de, 93
 tolerantie, 96; 132; 147; 182;
 183
 Tomlinson, J., 69; 85
 Tönnies, F., 73
 totalitaire samenlevingen, 82
 Touraine, A., 4; 66; 79; 80
 traditie, 59; 69; 72; 73; 77; 90;
 93; 108; 120; 129; 130;
 132; 174
 traditionele macht, 30
 Turijn, 128; 129
 Tweede Republiek, 156; 177
 Tweede Wereldoorlog, 24; 41;
 42; 43; 47; 127; 129
 typologieën, 46; 59; 70; 71
 uitgaanscultuur, 122

URBAN programma, 107
 urbane centra, 34; 37; 122

urbanisering, 17; 22; 35; 39; 61;
 73
utatges, 151; 209

vakbeweging, 43; 90; 171; 212
 Vallespin, F., 39
 veelkleurigheid, 121; 127; 164
 veeltaligheid, 121
 veiligheid en bescherming, 17;
 22; 28; 43; 51; 53; 192
 verburgerlijking, 61
 Verdrag van Amsterdam, 114
 Verdrag van Maastricht, 1; 188
 Verdrag van Nice, 6
 Verdrag van Schengen, 49
 Verdrag van Versailles, 29
 Verdrag van Westfalen, 29
 verduurzaming, 81; 110; 140
 Verenigde Naties, 2; 4; 91
 verenigingen, 94; 96; 132; 154;
 155; 174; 181; 186
 vergrijzing, 126
 Verklaring van Bordeaux, 103
 Verlichting, 37; 61
 verlichtingsideaal, 77
 vermarkten, 186
 verstatelijken, 186
 verveling, 77
 vervreemding, 77; 84
 verwetenschappelijking, 61
 verzorgingsstaat, 11; 12; 17; 18;
 24; 25; 41; 43; 44; 45;
 46; 47; 48; 52; 53; 129;
 131; 135; 175; 176
 virtuele communicatie, 137
 virtuele gemeenschappen, 138;
 139; 143
 virtuele werkelijkheid, 78
 vitale interacties, 60; 82; 86;
 132; 184
 vitale netwerken, 142; 143; 176
 vitalisering, 142
 vitalisme, 79
 Vlaamse Beweging, 104

Vlaanderen, 2; 5; 15; 114; 143;
 145; 162; 189; 191
 Vlasblom, A., 136
 vrijemarktprincipe, 171
 vrijheid van meningsuiting, 17;
 94
 vrijwilligerswerk, 47

Wahlverwandschaft, 22
 Wales, 2; 5; 15; 189
 Walkenhorst, P., 94
 Wallimann, I., 135
 Weber, G., 30; 31; 34
 Weber, M., 21; 22; 38; 57; 62;
 71; 164
welfare mix, 11
welfare regimes, 11
 Wereldbank, 4
 wereldtentoonstelling, 167
 werkgeversvereniging, 171
 wij-gevoel, 41; 120
 Willem I, 30
 Willetts, P., 91
 Wils, L., 15
 Wilson, R., 181
 Winther, F., 11
 Witboek voor Europese
 Governance, 188
 Woolwich, 27

 zelfcontrole, 80
 zelfhulp- en steungroepen, 95
 zelfontplooiing, 76; 120
 zelfrealisering, 120; 121
 Zijderveld, A.C., ii; 19; 20; 25;
 36; 38; 46; 47; 52; 55;
 58; 61; 63; 66; 69; 71;
 81; 82; 83; 87; 93; 120;
 140; 173
 zorgscenario, 11

SUMMARY

Introduction

Globalisation is a fashionable and frequently reflected and analysed subject nowadays. There are reasons for this. The globe has become the stage, where economics, politics and society increasingly give shape and structure to their plays. Economies are globally intertwined, and continents are called 'regions' in this context. Liberal capitalism has been globally introduced and economic booms or recessions in one part of the world have immediate repercussions for the economic performance at other parts. Political leaders derive their status and prestige less and less to their own national grassroots support and more and more to the role they play on the world stage. G7 transforms into G8 and may be into G20 and the European Union expects to appoint a European president after the acceptance of the European Constitution. Society eventually seems to be captured in a process of McDonalthisation, where McWorld prescribes the thinking and acting codes in everyday life. Clothes, eating habits and mobile phone behaviour in Tokyo are at a first glance very similar to that in New York or Amsterdam.

But there is counter movement as well. There are no political or economic summits without huge demonstrations of the anti-globalist movement. Green Peace is protesting world-wide against the ecological pollution and propagates small-scale, natural friendly methods of agriculture and cattle breeding. Where the world exposes itself as a stage of unlimited opportunities, people are increasingly looking for boundaries and their own identities. The number of local history associations with their search for local and regional roots and identity is growing steadily. Big countries dissolve into smaller units under the pressure of regional movements with their ambitions of greater autonomy and the development of a 'nation'-like consciousness. Fundamentalist reactions and the absolute, uncritical defence of own thoughts and ideas also belong to this counter movement. The outside perspective of the globe simultaneously causes therefore an introspection towards the inside. It is in this context, that we can speak of regionalisation, where a global reality experienced as an abstraction through modernisation, is brought back to a more human size and scale. Therefore, the region next to the globe provides an alternative context, enabling politics, economies and societies to express and develop themselves.

This research explores these two processes: globalisation and regionalisation. They will be analysed by means of what I call the 'conceptual triangle': the mutual interdependence of politics, economies and society. This analysis will be undertaken from a cultural sociological perspective. This means, that especially

the way people value and give meaning to the processes of globalisation and regionalisation - but also vice versa: how these processes influence the values and meaningful structures of people - are the focus of this study.

The conceptual triangle

Reality never speaks for itself: we need analytical concepts that structure reality and, based on these concepts, provide knowledge, insights and understanding. The 'conceptual triangle' in this context is such a model, through which we can analyse the relation between human beings and their reality. I call this model 'conceptual', because the three related and interdependent concepts provide a suitable frame to describe, analyse and understand (human) reality.

The core components of this triangle consist of the state, the market and civil society. Each part has its own content and characteristics, but is simultaneously dependent in its functioning on the other two components. The key feature of the state within this triangle consists of structuring the market and civil society by developing solid laws and regulations. By doing so, the rights and duties of citizens are identified and established as well as the rules of the game, within which the market sectors can compete and prosper. The core function of the market consists of the creation of material security and prosperity through competition, trade and innovative investments. The core feature of civil society, finally, can be identified in terms of the development and construction of meaningful institutions, through which people derive their individual and collective identities. State, market and civil society are the composing parts of the conceptual triangle, and theoretically none of them has the primacy.

Thus, the core structure of this study is composed by this conceptual triangle, in two ways. First, the composing elements, namely state, market and civil society, will be analysed individually. The chapters one to three are respectively devoted to this analysis. Second, by using the conceptual triangle as an analytical frame to explore the question as to how they provide meaningful structures in a regional context. This means more specifically, that the social-cultural, public-political and economic ambitions of a region will be perceived and critically explored in the way they provide meaningful and mediating structures.

Chapter 1: The Centralist State, the Nation-State and the Welfare State

Chapter one deals with the development and position of the state in the conceptual triangle. The emergence of 'states' can be roughly situated in the second half of the 17th and the beginning of the 18th centuries. They owe their existence both to the rise of political centralism, resulting in the absolute monarchy, and to the growing economic power and influence of the emergence of the third estate: the bourgeoisie. Consequently, the very origins of the

(nation) state stem consequently from absolutism and capitalism. States are characterised by the centralisation and monopolisation of some vital functions of a society: the exercise of political and physical power, the collection of taxes, the redistribution of public resources, the guarantee of safety and security to citizens and, as a consequence, the exclusion of 'foreigners'. 'Citizenship' becomes an important concept in this context, supported through the development of nationality law. In the end, the nation-welfare-state guarantees to its citizens both civil and political and social rights. These developments gave the nation-welfare-state a strong, central and dominant position in the conceptual triangle for a long time.

However, this dominance and thus the sovereignty of the state is declining, both in relation to its external activities and to its internal functioning. Market and economies are in a process of internationalisation. Multinationals think and act globally and the traffic of money and trade is hardly restricted by national borders, especially when the economy transforms from an industrial into a post-industrial, service economy. Decision-making processes in economic and political issues are increasingly an activity of international panels: the European Union, the United Nations, the World Bank, the International Monetary Fund - just to mention some. Ecological problems can no longer be perceived as internal, domestic issues, to be solved by the policies of a single nation-state. In no time wars are a source for international conflicts and thus, international instead of national organisations decide about the use of military force. By consequence, the sovereignty and autonomy of the nation-welfare-state is under pressure and subject to debate.

The internal functioning and power of the nation-welfare-state is also declining, certainly in relation to its unifying function, the command of loyalty and the development of a national identity. The multicultural composition of society and the rise of a strong regional awareness are the main threats for the commitment of people to the unity of the state. Thus, one of the core functions of the state, namely the collection of taxes, is under criticism: why should a region pay taxes to a central government, based on solidarity, if the relation with the central state is not based on identification and solidarity and perceived as an abstraction only?

Chapter 2: Market and modernisation

If the market becomes the dominant principle in the conceptual triangle, states will primarily be occupied with the rejection of responsibilities and the privatisation of governmental tasks. In addition, market values will become central, not only for the economy, but for the state and civil society as well. Modernisation and globalisation, both initiated by an urban bourgeoisie, are the origins of this process, and the second chapter is dealing with this issue. The

process of modernisation refers to the rationalisation and functionalisation of human and social relations, through which calculable efficiency and effectiveness are elevated to core social values. The cultural sociology in this context identifies this process as the domination of functional rationality over substantial rationality. The full introduction of this process coincides with the emergence of the nation-state and the growing influence of the bourgeoisie. The bourgeoisie replaced the power and hegemony of the aristocracy during the Industrial and French Revolution. This middle class is traditionally associated with trade (counting and calculating) and can be seen as the driving force of the process of modernisation. Thus, the concepts 'modern', 'modernity' and 'modernisation' are intrinsically related to the emergence of the political, economic and cultural power of the bourgeois middle class and its related value system of functional rationality.

Globalisation economically is a process, where the flow of money and capital, production and consumption are no longer perceived as being restricted by the time and place, in which they are spent, produced or enjoyed. But what is more important: globalisation also means the extension of the liberal capitalism related ethos of efficiency and effectiveness as core and leading values. This ethos accepts no local, regional or national borders, because of their 'irrational' substantial restrictions towards a global exchange of goods and services. Though multinationals are still legally located on a specific spot, the globe is the 'garden' for the search to the best and most profitable bargain or transaction.

Modernisation and globalisation have promoted efficiency and effectiveness to core values, not only for the market. They infected both state and civil society, too, with the erosion and disenchantment of existing substances as a result. Market values have become the points of reference for political decision-making and are the symbols of meaningful acting and thinking in civil society. This implies the creation of a calculable and makeable reality, in which content is subordinated to forms and institutions to organisations. In this context, a highly modern society is transformed into an abstract society and tends to create a 'cultural vacuum', in which the individual is thrown upon one's own resources. However, this is a tendency rather than an absolute and irreversible process: even if the 'old' institutions have disappeared, new networks have replaced them and offer the potential opportunity to present themselves as new 'mediating structures'. It is the proper context for the emergence of regions and regionalisation.

Chapter 3: Civil society and regionalisation

Civil society refers to a typical tradition of Western societies: the development of and engagement towards all kinds of informal and formal relations by individual citizens. This tradition had its origin in the late medieval cities, where

the third estate needed to have the freedom to develop initiatives in order to promote the trade (private initiative). The informal arrangements presupposed mutual trust and confidence, the formal arrangements on the other hand presupposed legal contracts with clear identification of mutual rights and obligations.

Thus, civil society is characterised by two interdependent dimensions. On the one hand we notice the importance of the legal legitimacy of the relations, we are committed to, by means of defining mutual rights and obligations. On the other hand, human relations are not only characterised by legal frames, but also by spontaneous reciprocity, significance and morality. In short, civil society is characterised by two dimensions: individual autonomy and moral solidarity.

The first dimension refers to the inalienability of rights, that belong to the individual person and that is guaranteed by the state, mostly through the Constitution. This inalienability of individual rights is expressed in Natural Law and in the premises of liberalism. The most often used concept in this context is the concept of 'citizenship'. Citizenship refers to individual rights such as the right of assembly, the freedom of speech and press, and the freedom to initiate formal and informal associations, with or without political objectives.

The second dimension of civil society is social capital, that refers to the capacity of a society to develop meaningful and significant interactions between its members, and where mutual trust is a key component. Societies with well-developed social capital are characterised by the active involvement and participation of citizens in political organisations, NGO's, associations and religious and secular organisations. Informal networks are also of importance in this context: intensive contacts in cafes, coffeehouses, with the neighbours and the neighbourhood, voluntary work, mutual support groups, human rights groups and ecological movements – they all contribute to the development of social capital in a society.

This social context of civil society, that invites individuals for action, but restricts that action by the legal and moral structures at the same time – this context, that frames and identifies the relation between the individual and the group, is increasingly subject to regions and regionalisation. In other words, regions and regionalisation determine increasingly the structure and content of civil society by filling the gap or the 'social vacuum', that emerged through the disappearance of the unifying function of the nation-state and through the ultimate realisation of the process of modernisation. Regions can be perceived as the new institutions, and regionalisation as the new process of institutionalisation.

Regions are fulfilling first of all an *instrumental* task by the execution of a number of functions, that originally belonged to the central state. Analogous to the conceptual triangle, these tasks are of a political, economic and social-cultural nature. The *political* dimension in this context refers to the relation of the region to the central state. Issues related the relative autonomy of the region and the division of competences between region and state are central to this debate. The development and performance of regional markets is the main focus of the *economic* perspective. The importance of this approach is that it gives a much more differentiated picture of how the market is performing than general figures and statistics of the whole country. The social-cultural dimension finally refers to regions and collective identities. This identity becomes visible in the specific regional way of defining, interpreting and experiencing the (social) reality. Related issues are a common language or dialect, a shared (mythologized) history and traditions, a common belief system and a collective frame of reference to interpret the experiences of everyday life.

However, regions represent in addition universes of *meaning* as well, and can be perceived in that capacity as new institutions and regionalisation as the new process of institutionalisation, in which new meaningful structures of action and interaction are developed and furthered. Following the conceptual triangle, this chapter presents a typology, 'Idealtypen', by constructing and distinguishing respectively the ethno region, the modern region and the civil region. The *ethno region* is characterised by its political aspirations and ambitions and is defined by its identification with the past, by a sharp contrast between 'us' and 'them' and by the drive for more political autonomy based on the existing cultural heritage. Every nation deserves a state in this typology. History, traditions, myths, language and dialect – together often summarised in the term 'own culture' – are the component parts of the creation of a regional identity, where the past is the looking glass for the interpretation of present and future.

The *modern region* refers in addition to the economy as the core value for regional development. Modern regionalism is characterised by its orientation on the future, by its individualism, by the economic ethos of the liberal free market entrepreneur, and by its urbanity. Modern regionalism is future-oriented and values present and historic realities only in so far as they contribute to that design of the future. The future is seen as an 'open space', in which past and present form just one of the various modalities to fill that open space. The malleability of reality, based on strict individual needs and objectives, is central to this type without any hindrance to cultural heritages or existing relations. Regional reality is a reality full of potentialities for the individuals, inviting them to design their future, self-realisation and identity; past and existing realities only function to facilitate this future design.

The *civil region* finally is identified by the social-cultural dynamics of a region and the related development of meaning, significance and identity. The construction of a social-cultural reality is the ultimate objective of the civil region. Civil regionalism is characterised by the creation of a public space, that facilitates human encounters and interactions, that activates human talents and resources, that encourages common initiatives and that provides a sustainable structure for these processes. Civil regionalism stimulates actual processes for interaction: interaction is a meaningful activity in itself and the creation of networks is a core objective. In short, civil regions are the proper soil for the creation of symbolic universes of meaning.

Chapter 4: Catalonia – a case study

The theoretical typology of the third chapter is in this fourth chapter applied to a specific case: the Catalan region of Spain. The choice for this region is motivated by the following arguments:

- After Franco's death Spain transformed from a dictatorial, centralist state towards a regionalised unity state with relative autonomy for the regions in political, economic and social-cultural issues.
- In this context of the decentralised Spanish nation-state, Catalonia became a (role) model for other regions (Flanders, Bavaria, Scotland).
- The Catalan territory has existed for more than two thousand years, and thus it has deep rooted traditions (ethno region).
- Catalonia has one of the fastest growing and best performing economies in the European Union (modern region).
- Catalonia is characterised by flourishing and active mediating structures (civil region).

In the context of the modern Spanish nation-state, the Catalan region performs significantly both in an instrumental and in a meaning-giving sense. Instrumentally, it offers the proper frame for organising the regional politics, economy and society. However, these functions represent clear values at the same time, giving substance to the Catalan body of thought and culture. The Catalan identity emerged from its political, economic and social-cultural history, but also vice versa: its history is influenced and shaped by the active expression of the Catalan identity. Function and value are interdependent, and in this context Catalonia can be perceived both as an organisation and an institution. And as a regional institution, it is a clear and excellent example of a 'nation without a state'.

CURRICULUM VITAE

Arnold Reverda werd op 12 augustus 1952 geboren te Zaandijk en studeerde sociologie aan de Katholieke Universiteit Brabant te Tilburg. In 1976 sloot hij deze studie cum laude af met als afstudeerrichtingen algemene sociologie (kennis- en cultuursociologie) en sociale filosofie. Vanaf 1976 was hij als docent sociologie verbonden aan de Hogeschool Maastricht, waar hij onder andere lessen verzorgde in de inleiding in de sociologie, de sociologie van maatschappelijke vraagstukken en de sociologie van non-profit organisaties. Sinds 1994 is hij directeur van een MA in Comparative European Social Studies, verbonden aan de Hogeschool Zuyd, alsmede (sinds 2002) van een hieraan gekoppelde kenniskring. In dit verband houdt hij zich vooral bezig met onderwijs over en onderzoek naar de sociale dimensie van Europese vraagstukken.

